Віталій

КУЛАКОВСЬКИЙ

Іван Сірко

Роман

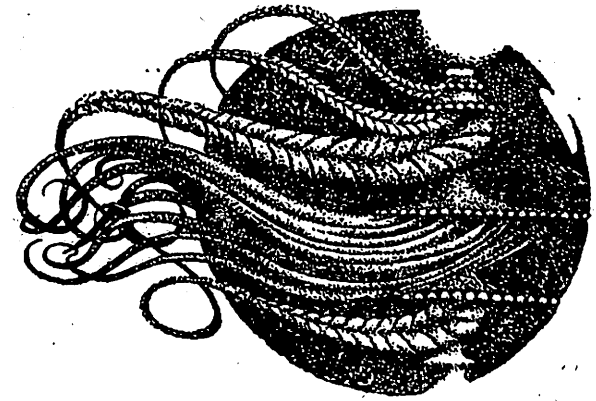

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО «МОЛОДЬ»
1992

ББК 84Ук7
К 90

У центрі нового роману сучасного українського історика й письменника — крута і яскрава доля найвідомішого кошового Війська Запорозького Івана Сірка.

Динамічний сюжет, яскраве зображення боїв і походів, нові оцінки відомих історичних подій та постатей — усе це приверне увагу читача, залюбленого в історію рідної землі.

В центре исторического романа о событиях XVII ст.— драматическая судьба самого известного кошевого Войска Запорожского Ивана Сирко.

Рецензент
доктор історичних наук В. А. СМОЛІЙ

Художнє оформлення В. Е. ЄРКО
Редактор М. С. ЧИЩЕВИЙ

К $\frac{4702640201-009}{M228(04)-92}$ 34.92

ISBN 5-7720-0668-1

© В. М. Кулаковський, 1992
© Художнє оформлення. В. Е. Єрко, 1992

Розділ 1

ЗУСТРІЧ ДРУЗІВ

Вони зустрілися десь за дві-три милі від Базавлука. Сонце опускалося за далекі, ледь помітні пагорби, золотило на Базавлуку дрібні баранці, що їх здіймав заблукалий вітерець.

Михайло Дидаскал обняв високого кістлявого Кирила Граба, міцно притиснувся до його вузьких запалих грудей, схлипнув:

— Таки стрілися... Хоч на старість...

— Хоч на старість,— розчулено мовив і собі Граб.— Скільки ж це ми не бачилися?

— З п'ятдесят дев'ятого, пане-брате,— зітхнув Дидаскал.

— Ніби й небагато... А скільки пережито,— знову схлипнув Михайло.

— Досить, Михайле,— Кирило тричі навхрест поцілував давнього товариша, відсторонив на крок від себе, глянув у його глибокі голубі очі, які щасливо усміхалися з-під острішкуватих посивілих брів. Високе, кругле чоло Дидаскала, перетяте навскіс синюватим шрамом, що його не міг приховати й довжелезний осередець, цвіло радістю.

Вони були такі різні зовні, що кожен, хто стрічав їх уперше, дивувався — як могла доля звести й зробити друзями таких несхожих один на одного людей. Михайло, вдвічі товщий від Кирила, сягав другові лише до підборіддя. Мав кругле, повне обличчя, кирпатий, м'ясистий ніс, коротку товсту шию і був схожий на байбака, що застиг біля своєї нірки. А Кирило усією своєю поставою скидався на бусла — і чоло мав вузьке, і голову невелику, і очі — маленькі, круглі, і ніс — тонкий, гострий, і обличчя — довгасте, гостробороде, і шию — жилувату, витягнуту, і руки, мов ті мотузки, теж тонкі і теж довгі.

— На старість сльози самі чогось котяться,— виправдовувався Михайло.— Згадаєш когось загиблого, почуєш жалібливу оповідь, стрінеш родича чи й друга, якого довго не бачив,— зразу затремтиш, а сльози самі — кап-кап-кап... І соромно, козак же, а стриматись ніяк не можу... Літа... Життя пролетіло — і оглянутися не встигли.

— Ет,— махнув рукою Кирило,— що зараз життя? Людина — мов та комашка. Сьогодні повзає по білому світу, а завтра — ні духу ні слуху. А тим паче в нас на Україні... Довго не проживеш, бо ж лихо за лихом, горе за горем... А смерть... на кожному кроці чигає, в будь-якому закутку підстерігає. То турецькі яничари, то татарські здобичники, то польські шляхтичі, то свої перевертні. Скількох гетьманів довелось пережити — на руках і пальців не вистачить...

— А не вистачить,— кинув торбу на землю Дидаскал.— Мабуть, заночуємо тут. Я стомився, до Січі сьогодні не дотягну.

— Я теж,— згодився Граб,— стомився так, що й півмилі не прошкандибаю, місцина гарна: річечка, кущі...

— Що гарна, то гарна,— роззирнувся довкруж Михайло.— Хатинку тут поставити б, пасіку завести...

— А я б поле орав, хліб вирощував,— мрійно мовив Кирило.— З дитинства заздрю всім, хто землю має. Я в місті народився, у місті й виріс. Батьки кравцями були. Завжди шматкові хліба раділи.

— А мої батьки — хлібороби. Одвічні хлібороби, я ж селюк, але теж над хлібом трусилися. Поки панське впорають, своє висиплеться або погниє. Ніколи не наїдалися. Після різдва саму юшку сьорбали. У тебе є щось у торбі?

— Дрохву позавчора вполював. Стегно ще залишилося. От солі тільки нема,— скривився Кирило.

— А в мене і сіль е, і тараня. Коли тікав од Юсупа, то того й того по півпуда поцупив.

— А я від свого Абдули вирвався голий як бубон. Нічого не зумів узяти — все клятий скнара замикав...

— То, виходить, і ти з полону? — здивувався Михайло.— А я думав, що ти був у дозорі. На коні ж...

— На ногайця в степу натрапив,— усміхнувся Кирило.— Заарканити мене, клятий, хотів, та я встиг руки під зашморг підставити. Тільки-но він підтягнув мене до себе, я — на ноги, та як смикну за мотузку, то він вражий син, і беркицьнув з коня. Ну... а далі... козак знає, що робити. Зацідив йому двічі межи очі — та й кінець. І не тріпнувся. Життя ж таке... Не вкоротив би йому віку, не дістався б сюди.

— А я за два тижні жодної людини не бачив. Від самого Криму.

— Але що це ми забалакались? Уже смеркає — вечеряти треба. Давай стегно підсмажимо.

Невдовзі посередині між ними стирчали рогачики з верболозу, лежали сухе галуззя й трава. Викресали вогню, розпалили вогнище.

— Поки що тарані погриземо,— розв'язав торбу Михайло, дістав кілька рибин.

— І довго ти в Сірка був? — запитав Кирило.

— Довгенько,— відповів Михайло.— Років десять...

— Ого! Так ти літописцем його міг би стати!

— Літописцем? — скинувся Михайло.— А до чого б ти це? Адже, скільки пам'ятаю, ти ніколи письмом не цікавився.

— Дивак ти! Як грамоти людина не знає, то й цікавитись нічим не повинна?

— Чому ж,— зам'явся Михайло,— я тільки про літописців кажу.

— Та хто ж у нас про літописців не чув? Я навіть стрічав одного в полоні. Чернець із Києва, з Лаври. Казав, що він написав... як це його... ага... Діяння лаврських ченців од початку Лаври до вигнання польських панів. Не знаю, правда чи ні, а він казав, що Київ давніший і Варшави, і Москви.

— А звісно, давніший,— підтвердив Михайло.— Я сам читав у старих літописах, що колись Київ був столицею величезного царства від Білого моря до Чорного і від Карпат до Волги.

— Ого! — мимохіть вигукнув Кирило.

— Вся наша Україна, Московське панство, Молдавія, трохи Польщі й Литви до нього входили.

— А хто ж реймептував ним?

— Князі, пане-брате, князі... Спершу Кий був, потім Аскольд і Дір. Десь пізніше Олег трохи реймептував, після нього Ігор, його дружина Ольга, їхній син Святослав. Славний козарлюга був... Такий, як наш Сірко... І загинув десь тут. На Хортиці чи поблизу неї. А ще читав про Володимира, що від язичництва відмовився і християнство прийняв, про Ярослава, прозваного Мудрим, про Володимира Мономаха, що половців, попередників татар, так гонив, що вони не знали куди й тікати. Один їхній хан аж за Кавказькі гори дременув.

— Дива... А тепер народ так змалів, що турецькі грабіжники пів-України захопили...

— Народ, Кириле, не змалів. У ярмі він. Не встиг польських панів із спини зіпхнути, як на шию сіли мос-

ковські бояри... А нам би не треба коритися ні турецькому султану, ні кримському ханові, ні польському королеві, ні московському цареві...

Вони розрізали стегно дрохви на шматки, поласували смажениною, напилися води й полягали спати. Кілька хвилин мовчали, та Михайло перевернувся з боку на бік, ліг горілиць і заговорив знову:

— Ти про літописців завів мову. Кажеш, про Сірка не вадило б нащадкам повідати...

— А звісно. Помремо ми, не стане свідків, не стане й пам'яті про нього.

— О ні, Кириле! Про таку людину пам'ять ніколи не вмре. Поки житиме наш народ, доти й пам'ять про Сірка не згасатиме. Уже нині про нього легенди розповідають, а скоро й казки складатимуть, думи співатимуть...

— А правдиву правду хто розповість?

— То знай, Кириле, що літопис про його діяння я вже почав писати.

— Невже? — аж підвівся Кирило.

— У шістдесят дев'ятому татарські людолови поранили мене. Сірків зять Артеменко привіз мене на хутір лікуватися. Там я й почав писати...

— Почитав би, що написав.

— Потрапимо колись до Мерефи, прочитаю, Кириле.

— Писав же з голови, то з голови й розповідай...

— О Кириле! Щоб про Сірка все розповісти, то й місяця не вистачить. А нам треба рано-вранці в путь — на обід маємо на Січ потрапити: гарячого кулешу так хочеться, аж всередині смокче, аж у животі бурчить.

— Спати, то й спати,— згодився Кирило, заплющив очі й за хвилину хропів уже на весь степ.

А Михайло ще якусь часину вдивлявся в зорі, розглядав місяць, подумки виправдовувався перед Сірком, якого мав стріти завтра.

— Я не винен, батьку отамане,— шепотів він.— Їй-Богу, не винен. Ти ж знаєш, я ніколи не брехав. Тобі брехати гріх. Ти з півслова розпізнав би, де правда, а де брехня. Тоді, коли ми попрямували з твоїм листом до Самойловича, звісно, настрій у мене був, скажу прямо, нікудишній. Ти ж знаєш, що поважаю я тебе як рідних батька й неньку — і за розум, і за кмітливість, і за сміливість, і за людяність, а найбільше — за справедливість. Бо ж справедливішої людини ніде не стрічав, та вже, мабуть, і не стріну. Так ото їду я з хлопцями, а печаль душу сушить. «Як же так? — думаю.— Така людина, такий провидець, а поповича того розкусити не може». Пізніше, коли в полоні був, я довго думав над цим — і переконався, що ти, батьку отамане, і тут був далекоглядний. А тоді... Відверто скажу, не міг схвалити твого наміру. Не розумів його. Тому і їхав нехотя. Очевидно, і супутники мої не розуміли, що й до чого, але, поважаючи тебе, мовчали, бо знали, що я близька людина до тебе. Листа ми вручили б таки тому новому горе-гетьману, коли б не зрада. Стрілися нам у степу три козаки. Дорошенковими назвалися. І супутник мій, Іван Лейбик, упізнав одного серед них, Дениса. А той Денис справжнім драпіжником був. І ми хоч і вірили, але остерігалися тих козаків. І не даремно. Бо козаки виявились не дорошенківці, а звичайнісінькі степові здобичники. Є вже такі і в нас, батьку, з'являлись під час гетьманської ворохобні. Ти вирядди в Дике Поле добру чату, нехай по зимівниках проїде. Побачиш, скільки непевного люду знайде... Ага, так ото береглися ми, береглися, а вдосвіта Пилип Кочерга наш, що чатував саме, задрімав... і попрокидались ми всі четверо пов'язані. Пилип почав метатися, клясти розбишак, зловчився якось — і одному з них зуби вибив. Ми теж почали борюшкатися. Та коли ті плюгавці Пилипові голову відтяли, мусили скоритися. Обплутали вони нас ретязами ще міцніше, очі позав'язували, на коней викинули — і повезли. До ногайського становища привезли й продали ногайцям. І листа ми не передали, батьку, і бусурманської каторги звідали. Я й веслярем на галерах був, і рибалкою, і пастухом. З пасовиська і втік, батьку...

Удосвіта, поснідавши таранею, яка ще лишилася від вечері, Михайло з Кирилом рушили в дорогу. Степ лінивo дрімав, прикрившись густою ковилою, на якій срібно поблискували перлисті росинки. В долинах та вибалках вилежувався сизуватий туман. Німі череваті кам'яні баби на довколишніх курганах скорботно дивилися вслід подорожнім. Невсипущі жайворонки дзвонили осанну новому дню. Золотився небокрай на сході...

Розділ 2

РОЗМОВА З КУРІННИМ

Кіш жив суворим, розміреним, чітко визначеним життям. Кожен мешканець був зайнятий якимось ділом. У степ на чати поспішали дозорці, скрізь, де треба, нишпорили вивідачі, гупали молоти в кузнях, стукотіли сокири, виспівували пилки в столярних і теслярських майстернях. Шили одяг і взуття кравці та шевці, готували їжу кухарі, вчили грамоти молодих поважні дидаскали, знайомили новачків з військовою майстерністю бувалі, досвідчені козаки...

Клекотів від продавців і покупців Гасан-баша. Купці з Туреччини, Персії, Криму, Волощини, Молдавії, Австрії, Польщі, торговці з Лівобережної, Правобережної й Слобідської України, з Галичини й Дону на всі лади вихваляли свої товари. Козаки зі слобід та Полтавщини, Черкащини й Брацлавщини, що приїжджали сюди купити якусь диковинку та дорожче продати продукти, воли й коні, ганили чужий товар і щосили вихваляли свій. Божилися, хрестилися й клялися всіма богами на світі цигани, збуваючи крадених коней, приставали до всіх зустрічних циганки, запевняли, що скажуть всю правду про будуччину. Ревли корови, мукали воли, мекали овечки, кувікали свині, кукурікали півні, гелготали гуси — і все зливалося в густий, протяжний гул, що висів не тільки над січовою фортецею, над Чортомликом, Великим Лугом, а й над степовим доокіллям.

Дидаскала й Кирила Граба уважно оглянув поважний козак:

— Пустити вас до батька Сірка, панове-товариші, отак зразу, як кажуть, ні сіло ні впало, не можу. Перевірити треба, зважити, обдумати.

— Та що ти, батьку? — аж вигукнув на весь курінь Михайло.— Яка ще перевірка? Скажи йому, що Михайло Дидаскал об'явився, то він зараз же звелить провести нас до нього.

— Мудрий ти дуже, бачу,— невдоволено пробурчав курінний.— Недарма ж прозвище маєш Дидаскал.

— Це не прозвище, а прізвище, батьку,— поправив курінного Михайло.— Учні так величали мене, козаки теж почали Дидаскалом звати... ну й записали Дидаскалом...

— Не був я, мабуть, тоді на Січі,— почухав потилицю курінний.— А до батька кошового все одно пустити не можу. Не велено пускати чужих.

— Та ти при своєму розумі? — розсердився Михайло.— Це я чужий? Та що ти за курінний такий? Не був, не бачив, не знаю, не можу... Де це ти слів таких навчився? І хто це такі порядки запровадив на Січі, щоб до Івана Сірка козаків не пускати? Не було такого зроду-віку! І не буде! — викрикнув під кінець Михайло, підхопився й рушив до виходу.

— Зупинись! — підвищив голос і курінний.— Ти таки, мабуть, справді в полоні довгенько був, бо звичаї й закони наші геть-чисто забув. Де ж це видано-чувано, щоб козак курінному перечив? Київ тобі, чоловіче, захотілося чи, може, чогось дошкульнішого? Якщо дуже закортіло постояти біля стовпа й перевірити, як б'ють нині козаки ослушників, то я зараз...

Михайло повернув назад, важко зітхнув, опустився на лаву поряд з Кирилом, сердито глипнув з-під лоба на курінного.

— Даруй, батьку, але ж... Я біля Сірка половину свого козацького життя прожив, знаю його краще, ніж рідного батька, а тут чую: велено не пускати. Та хто ж міг веліти таке? І як погодився на це кошовий?

— Бачу, знаєш ти батька Сірка, навіть добре знаєш, пане-брате,— скрушно усміхнувся курінний.— Але ж забув, скільки йому літ!..

— Та що ти кажеш, батьку! Сімдесят і п'ять! Як можна таке забути!

— Отож-то й воно... Сім з половиною десятків пережити — не поле перейти. А він вже їх не в перинах пересидів. Довелося зазнати і холоду й голоду, і тривоги й незгоди. Скільки спав на сирій землі, скільки сидів у дозорі по шию в воді, скільки мерз на морозі, вистежуючи ворога. А скільки ран у нього, скільки болячок... Інший давно з білим світом розпрощався б... Багато його ровесників ти зустрічав?

— Батько Сірко хворий? — зблід Михайло.

— Недомагає,— ухилився від прямої відповіді курінний.

— Недомагання для нього — пусте, батьку,— заспокоївся Дидаскал.

— Коли б то пусте, а то буває, що й людей не пізнає...

— Та він же хворий! Дуже хворий! Його ж лікувати треба, а не від людей ховати! — знову вибухнув гнівом Михайло.— Пускай мене зараз же до нього!

— Не лізь на груди, чоловіче,— спохмурнів курінний.— Ти ж ніби поважний козак... А де ж це чувано-бачено, щоб козак нахабою був?

— Не ображай, батьку отамане,— загорівся ще дужче Дидаскал.— Хоч ти й старшина, а я ж... віком не молодший тебе... Та й не тільки пером папір мережив, а й шаблею не одну голову зняв. Та мене, коли хочеш знати, кожен козак на Січі й опівночі пізнає. Тільки гляне на мою статуру, зразу гукне: «О! Дидаскал суне!» А ти...

— Я що...— знітився курінний.— Хоч мені й уряд над курінем доручено, та я кирпу не гну, носа не деру, совісті не пропив, тож шанувати старших не розучився. Але таких, як ти, скажу по правді, не люблю...

— Та хоч люби, хоч не люби, а до батька кошового пусти,— наполягав Михайло.

Курінний почервонів, підвівся з місця.

— От що, пане-брате,— суворо мовив.— У мене кожна хвилина дорога, а я з тобою вже добру годину воду в ступі товчу. Іди до десятника Недопийчарки, скажи, що я вас обох у курінь приймаю. А завтра, якщо батьку кошовому легше стане, то поговоримо.

Михайло з Кирилом теж підвелися. Робити було нічого, мусили скоритися волі курінного.

Якраз був обід. Козаки в своїх куренях, діставши з-за халяв ложки, сідали за довгі столи, де в дерев'яних ваганках уже парував куліш, а обіч лежали купи бронзової тарані, цибулі, часнику, біліло в дерев'яних тарелях сало. Михайло й Кирило примостилися й собі край столу поміж козаками десятка Недопийчарки, взяли по скибці хліба й почали смакувати кулішем.

Розділ 3

СТЕЖКАМИ МИНУВШИНИ

Спомини Михайла Дидаскала

Михайло завше вставав засвіт. Так було до полону, так було й у Криму. Сьогодні він теж підхопився зарані, вискочив з куреня й подався до Чортомлика: мав з дитинства ще одну звичку — купатися при сході сонця. Цієї звички він не кидав до самої втечі на Лівобережжя. Навіть тоді, коли батько разом із селянами Мостищі, Лисні, Ясногородки та Новосілок, що змовились на ярмарку у Фастові, вдосвіта переїжджав Ірпінь, хлопець востаннє покупався у водах рідної річки.

Сіріло небо над бором, у Господарці співали треті півні. Втікачі перетнули тихцем річку, почали вже втягуватися в ліс і саме тоді помітили, що понад Трубищем до Ірпеня поспішає кілька озброєних верхівців.

— Челядники! — гукнув батько й погнав коней уперед, до кущів глоду й барбарису.

За ним кинулися й решта втікачів — добрий десяток підвід. Челядники нагнали їх, коли остання підвода пірнула в гущавину. Оточивши кущі, переслідувачі закричали:

— Виходьте, драби! Не сховаєтесь!

Утікачі мовчали. Порозпрягали коней, познімали з возів оглоблі та люшні й стали чекати, коли панські лакузи полізуть у гущавину. Одначе челядники не поспішали. Вони розташувалися кільцем поблизу кущів і теж почали чекати. Минула година, друга... Старший челядник гукнув ще раз:

— Виходьте, драби! Востаннє наказую!

Кущі німували. Тоді челядники почали збирати щиголля й складати його дугою попід кущами з підвітряного боку.

— Димом викурити нас хочуть,— сказав батько.— Доведеться силою пробиватися. Ану, чоловіки, до мене!

Він розділив півтора десятка дорослих утікачів на чотири групи.

— А ми? — обурились жінки.— Що, рогачами штрикати не можемо, чи сокира для нас заважка?

І не встигли челядники отямитись, як над ними засвистіли оглоблі, сокири й рогачі. Половина з них одразу звалилася на землю, а решта, вискочивши на коней, кинулась чимдуж тікати назад, до Ірпеня.

Наступного дня втікачі були вже на Лівобережжі, а наприкінці тижня, в суботу, добралися до Опішні й осіли там.

Та недовго пожили на волі. Загребущі руки Яреми Вишневецького добралися й до Опішні. Знущання його посіпак над посполитим людом нічим не відрізнялися від збиткувань пахолків польських панів — хіба що кари за непослух тут були вигадливіші, тривали довше, і вичухуватись після них доводилось набагато важче. І мусили батько-мати Михайла з сусідами мандрувати далі.

Через місяць вони були на Слобожанщині й зупинились на правому березі Осколу, біля фортеці Царе-

борисів. Місцина була вигідна для оборони: на сході фортецю і слободу біля неї захищала висока крута гора, на півдні тягнувся глибокий яр, по дну якого в'юнилась невеличка річечка Вахтин, на заході і північному заході оперізувала глибока балка.

Михайлу тоді було вже сімнадцять літ. Тут, у Цареборисові, він і потоваришував з Кирилом Грабом, який теж походив із Правобережжя. Хлопці разом їздили полювати, разом орали ниву й косили траву в степу, разом ходили до дівчат. У них і мрія була спільна: якомога швидше втекти на Січ і стати справжніми козаками, бо тут, на Слобожанщині, справжньої волі не діждешся.

Щоб батьки не нарікали на синів, що ті кинули їх у старості без підмоги, хлопці вирішили поодружуватись і замість себе лишити невісток. Та ні тому, ні другому взяти шлюб не вдалося — на заваді став воєвода Маслов, несусвітенний пияк і бабник. Він звелів стрільцям замкнути обох наречених у в'язницю за те, що вони ніби-то переховували втікачів з воронезьких земель. Хлопці відважно кинулись виручати своїх суджених, але ненароком убили одного охоронця, перелякалися і втекли на Запорожжя.

Тут Михайла як вайлуватого й надто забарного визнали нездатним до військової служби й послали до Києва в Братську школу вчитися на дидаскала, а Кирило почав козакувати в Коші.

Коли Михайло скінчив науку й повернувся на Січ, обидва хлопці відпросилися в кошового провідати рідних — і знишка приїхали в Цареборисів. Лиха звістка чекала їх там... Воєвода звелів схопити Михайлових і Кирилових батька-матір і кинути в темницю. Михайлові не витримали катувань і померли через тиждень, а Кирилові — скалічіли. Потім хтось пустив поголос, що обидва хлопці загинули в сутичці з ногайцями. Наречені вірили й не вірили чуткам, та коли приїхав із Січі Грицько Легкодух і підтвердив усе, перестали чекати суджених і повиходили заміж. Згодом з'ясувалося, що Грицька Легкодуха підбив набрехати той же таки воєвода Маслов.

Михайло й Кирило, дізнавшись про все, вкоротили віку Легкодухові, підпалили хороми воєводи й подалися в степ. За селом їх наздогнала Михайлова колишня наречена Орися Гніденко. Вона впала перед Дидаскалом на коліна, стала просити вибачення:

— Я ж не відала, Михайлику, що то брехня, я ж

і справді поховала тебе... Отцю Пархому молебень замовила. У поминальник записала. Я ж... молода ще була, Михайле. Не всім же йти у черниці... Я щиро люблю тебе й зараз. Хочеш — кину чоловіка, піду з тобою. На край світу...

— Встань, Орисю,— підняв її тоді Михайло, пригорнув, поцілував.— Я не маю серця на тебе. Але... як бути з чоловіком? Він теж не винен.

— Хай як хоче. Я не люблю його, Михайле...

— А воєвода? Він згноїть нас обох у в'язниці.

— Я на Січ піду з тобою.

— Жінкам на Січ зась.

— Оселимось десь у степу.

— Мене ж Січ вивчила, Орисю, на дидаскала. Як же я можу? Вертайся ліпше назад... Вертайся — і жди. Я не забуду тебе, Юрисю, ніколи й ніде. Так, як ото в пісні:

Любив я тебе дівчиною,
Любитиму молодицею,
Довго-довго та й буду ждати,
Поки станеш удовицею.

— Пізно буде, Михайлику,— пролебеділа Орися.

— Що ти, Орисю? — вигукнув він, Михайло.— Хіба для любові існує ніч чи день? Рано або пізно? Вона ж вічна. Якщо любов справжня, то люблятьсяся, поки живуть.

— Будемо й ми любитися, поки житимем,— простогнала Орися, втерла сльози, піднялася, поцілувала його й, похитуючись, мов п'яна, пішла назад.

Він довго дивився їй услід, потім не стримався, догнав й безтямно почав цілувати. Цілував доти, поки пересохли губи, а в неї не стало сліз. Розпрощалися ще раз, поклялися не забувати одне одного — і розійшлися. Думалось Михайлові тоді, що назавжди, а воно й справді вийшло, як у пісні. Через два роки підірвався її Корній, помучився місяць чи два — та й віддав Богові душу. Орися справила роковини, скинула жалобу й проїжджими козаками послала звістку своєму Михайликові.

Він прилетів до неї через тиждень... Скільки ж це проминуло, як вони разом? Тридцять п'ять літ, чи що... А наче ж учора...

Тоді він перевіз Орисю в Полтаву, купив хатину, пожив з нею тиждень — і знову на Січ, а вона — чекала його. Так у чеканні й проминуло їхнє подружнє

життя. Вона чекала його тижнями, місяцями, а то й роками...

Повернувшись на Січ після сумних відвідин Цареборисова, друзяки якраз потрапили на козацьку раду, яка обирала Богдана Хмельницького гетьманом України. Було це у січні 1648 року. Михайло й Кирило вступили в повстанське військо й вирушили в похід проти польських панів.

Спершу вони були у Кривоноса. Били панів під Жовтими Водами й Корсунем, гнали Ярему Вишневецького з Полтавщини, билися з його зарізяками під Михайлівкою, Старокостянтиновим, на Пиляві, брали приступом Високий Замок у Львові. А коли Максима Кривоноса не стало, потрапили в полк Мартина Пушкаря. Де тільки не довелося побувати з полтавським полковником. Були й під Берестечком, відходили до Фастова, де знову з'єдналися з основним військом Хмельницького...

Саме тоді товариші вперше посперечалися... Та так, що з півроку, а може, й більше, не говорили один до одного. Коли невдоволені Білоцерківським миром козаки почали ганити Хмельницького, Кирило приєднався до них, а Михайло захищав гетьмана.

— Хіба ми в нього в голові? — кричав Кирило.— Марнославством живе Хмельницький, до вбогого люду йому діла нема!

— Брехня все це! — гаряче заперечував Михайло.— То злі язики таке мелють. Людська заздрість завжди добре діло губить.

— Яке там добре діло? Яке? — заходився криком Кирило.— Зборівський договір нікудишній, нікого не задовольняв, а цей — справжнісіньке чортзна-що! На-віщо ж ми два роки билися, своєю кров'ю всі поля України зросили? Щоб польський пан знову на шиї сидів, а наші старшини йому штани піддержували? Щоб знову у ярмі скніти? Нема дурних! Не треба нам такого гетьмана! Оберем другого!

І Кирило перший почав переконувати козаків Полтавського полку, що з Хмельницьким їм не по дорозі.

— Хмельницький — шляхтич! — кричав він.— Козаки йому до одного місця! Оберемо гетьманом козака, він зажене панів аж за Віслу. З самими козаками й посполитими всю Україну визволить! Спілки з чужинцями не шукатиме!

— Не слухайте його! — перебив тоді Михайло Кирила.— Батько Хмель — полководець, якого нині ніде

нема. Хіба що в Англії — Кромвель. Він не схилив голови перед панами, не відмовився очистити всю Україну від польської шляхти! Хіба він винен, що під Берестечком ми зазнали невдачі? А що мав робити після того, як хан пригрозив злучитися з королем, коли не мав достатніх сил, аби знову битися з ворогом? Де ти був, Кириле, як Хмельницький виривався від хана? Крізь поліські болота на Київщину пробивався? А польське військо вже під Білою Церквою стояло, литовський гетьман господарював у Києві! Що було робити Хмельницькому? Виходу не було ніякого! Щоб не втратити всього, що було здобуто, щоб не лишитися без війська, він мусив укладати мир! Чуєте? Мусив!

Та його тонкий голос чули лише передні козаки, лише ті, що стояли в осерді кола. Кирило своїм гучним баритоном переконав усіх — і рада обрала гетьманом Мартина Пушкаря. Добре, що Пушкареві розуму не позичати, він і не прагнув, як Гладкий, виділитися серед старшин. Він не лише вгамував козаків, а й переконав їх, що в такий тяжкий час думати про другого гетьмана — злочин.

Помирилися Михайло з Кирилом під Вінницею, коли Пушкар привів свій полк на допомогу обложеному Богунові. А в Охматові, де козакам Пушкаря довелося витримати тривалу облогу, вони після однієї з вилазок проти польських панів побратались й поклялися у вічній дружбі.

Після Віленського перемир'я 1656 року побратими повернулися в Цареборисів, а на другий день, упорядкувавши могили батьків, Михайло помчав до Полтави — там його чекала не тільки Орися, а й трирічний синок Панасик. Скільки було радощів... Орися не відпускала його й на крок від себе, Панасик не злазив з рук.

Одначе не довго втішався сімейним щастям Михайло. Гетьман Виговський задумав одірвати Україну від Росії — і проти нього першим виступив їхній полковник Мартин Пушкар.

2

Полтавський полковник приймав усіх, хто прибував до Полтави. Михайлові й Кирилові Пушкар зрадів, як рідним.

— А я згадував вас обох,— сказав.— Думав: де це вони баряться. Письменні люди вкрай зараз потрібні,

а Дидаскал десь заліз у затишне кубельце, мов борсук у нору, й дрімає.

— Та яка там нора, батьку?! — засміявся Михайло.— У Полтаві я живу уже ось другий місяць... Жінка моя тут, синок... Господарювати почав, воли придбав, трохи грунту...

— Стривай, стривай. Жінка, кажеш? А ти ж клявся, що Орисю ніколи не забудеш, чекатимеш, поки овдовіє.

— Так вона ж, батьку, ще перед війною овдовіла! Синові вже третій рік! Там такий козарлюга! Шаблі з рук не випускає!

— А ти, Кириле? Вивідачі мені вкрай треба...

— Теж сім'ю завів. Колишньої своєї нареченої сестру взяв. Теж синка маю. У Горпини моєї шмат поля є, воли. Почав і я господарювати. Та коли почув, що ти, батьку, у Полтаву скликаєш усіх своїх козаків, прийшов до Михайла і сказав: досить волам хвости крутити, батько Пушкар кличе — мусимо йти. «А звісно, мусимо»,— згодився Михайло. Жінки наші гопки. «Куди? — кричать.— Діти ж!» А ми: «Повернуться польські пани на Лівобережжя, не раді будемо, що й на світ вилупились. Хіба забули, як вони збиткувалися над нашими батьками? Та ми ж і не воювати йдемо, а батькові Пушкареві допомогти...»

Осінь, зиму й весну провели вони в Пушкаря. Вчили дейнеків володіти зброєю, брати фортеці, боронитися від ворога на стінах, а Михайло, крім того, допомагав тезці своєму Михайлу Стринджі писати листи до козаків і посполитих. У тих листах закликали не визнавати гетьманом Виговського й посилали своїх людей на Солоницю, щоб обрати нового гетьмана.

А Виговський тим часом закликав татар і напав на Полтаву. 1 червня 1658 року повстанці зазнали поразки, а Мартин Пушкар загинув. Кирило був тяжко поранений — і Михайло крадькома майже місяць пробирався з товаришем до Цареборисова. Здавши Кирила на руки дружини, повернувся назад, до Полтави, а потім подався на Запорожжя. Відтоді й пов'язав свою долю з Іваном Сірком.

Згадки линули та й линули, бентежили душу. За спиною почулися квапливі кроки. Михайло обернувся — до нього поспішав Кирило.

— Щось довгенько ти купаєшся,— кинув він на ходу.— Курінний уже вістового прислав, до батька Сірка запрошує.

Дидаскал підхопився.

— Ходімо!

— Тільки ж батько кошовий... у Грушівці...

Розділ 4
ПРОСЬБА ІВАНА СІРКА

Сірко лежав на широкому дерев'яному тапчані. Глибоко запалі очі кошового ожили, коли джура доповів, що з'явився Михайло Дидаскал.

— Здоров був, батьку,— низько вклонився Михайло, підійшов до постелі, поцілував Сірка у випукле чоло. Воно було жовте й холодне. На скронях різко виділялося плетиво дрібних синіх жилок. Прозорі кінчики вух світилися. Поріділий оселедець пасмом невитіпаних конопель лежав біля правого вуха на великій подушці.

— От і добре, Михайле, що приїхав. А я вже хотів посилати по тебе.— Сіркові було важко говорити, він на хвилину змовк та за мить, зібравшись із силами, заговорив знову.— Відвоювався я, Михайле. Прийшла моя пора...

— Та що ти, батьку отамане! — скрикнув Михайло.— Тобі сто літ жити — не менше.

— Твої б слова, Михайле, та Богові у вуха. Одначе він на них уже не зважить... Грішник я великий... Дуже великий.

— Батьку,— зблід Михайло.— Це ти говориш чи хтось інший? Про які гріхи мову повів?

— Людей багато згубив... Дуже багато... Аж страшно стає, коли згадаю...

— Та хіба ж то люди, батьку? Пани, підпанки, людолови. Одним словом — нелюди, бусурмани.

— Бусурманами у нас зовуть магометан. А вони хіба не такі люди, як ми?

— Такі, батьку. Та хіба козаки, напавши на Крим чи на землі, підвладні султану, усіх підряд губили? Лише грабіжників, здобичників, лише їхніх дук — мурз там усяких, беїв...

— Всяко було, брате,— зітхнув Сірко.— А коли наказав порубати тумів [1] отих, які не схотіли повертатися на Україну? У сімдесят п'ятому році...

— Так то ж, батьку, перевертні. Людина, яка забу-

[1] Туми — діти полонених батьків-християн, що народилися в неволі, в Криму.

вае батьківщину, цурається її, відрікається від неї, гірша злочинця. То — зрадники. А зрадників, батьку, розповідав мені один чернець у Києві, ще давні слов'яни топили в болотах. Не розстрілювали, не садовили на палю, не вішали, а топили... Щоб ніхто не дивився на них після смерті, щоб нікому не було внадно. Не гріх ти чинив, батьку, а рідну землю від погані очищав, від розбійників боронив. За це тобі шана на віки-вічні.

— Там були жінки, Михайле, діти...

— Діти, які яничарами стали б, наші міста й села грабували б, наших жінок і дітей у неволю гнали б...

— Так само і я тоді думав, а тепер... коли смерть на порозі, усяке в голову лізе...

— Жени, батьку, геть погані думки від себе. Живим треба про живих думати.

— Воно то так... Але ж... Батько з матір'ю сю ніч снилися. Батько, весь у білому, великий крилатий бриль на ньому, ниву оре, а мати у вишитій сорочці їсти йому принесла, поставила горщики на обніжок, взялася руками в боки, стоїть, усміхається. Висока та-ка, струнка, а очі чорні-чорні, як серпнева ніч. Батько зупинив воли, підійшов до неї, обняв, поцілував, питає: «А де ж хлопці наші?» А ми з Дем'яном з-за кущів ожини: «Пу-г-у! Пу-г-у!». Батько тоді: «Козак з Лугу! А де ви, лашпітники? Ану хутенько до мене!» Ми вискочили. «Де ложки?» — питає батько. «Нема,— кажемо.— Дома ложки».— «Та що ж то за козак, який ложки при собі не має?» Підіймаю я голову, аж ні батька, ні неньки. Нікого й нічого нема. І не малий я вже, а дорослий. Полковник Кальницького полку. Стою у степу, коня кличу. Бачу: біжить до мене. Придивляюся: а то не кінь, а Виговський. «Бач,— каже,— до чого ти довів мене. Як прогнав з-під Германівки, то бігаю й досі. Хоч би з булавою, а то голіруч. Примусив віддати Юрку недолугому, а він теж її не втримав».— «Не бреши, Іване Остаповичу,— кажу йому.— Хіба ти тільки бігав? Ти й колінкував перед королем польським».— «Неправда, Іване Дмитровичу»,— він мені. «Як неправда? А перемови з Беньовським»,— нагадую йому. «Тоді я Україну рятував»,— каже Виговський. «Від кого?» — питаю. «Від царя. Побачив, що він хоче скасувати права і вільності Війська Запорозького, що хоче накинути нам нове ярмо. А король обіцяв не тільки зберегти їх, а й розширити. Річ Посполита тоді складалася б з Корони, Великого князівства Литовського і Руського князівства. А потім, потім я зрозумів...» —

«Нічого ти, Іване, не зрозумів,— відповідаю йому.— Треба було не йти з татарами супроти Пушкаря, а купно з ним примусити царя та його бояр шанувати угоду з Богданом, не порушувати її».— «А чого ж ти, Іване...» — не доказав і зник... а я лишився сам... хворий... немічний... старий...

— Та що ти, батьку! — обізвався й Кирило.— Сімдесят п'ять літ — хіба це старість? Мій дід сто шість років прожив. У вісімдесят три якось до однієї вдовички зайшов на хвильку води напитися. Так через дев'ять місяців синок народився...

— Ха-ха-ха! — весело засміявся Сірко.— Вправний у тебе дід був. Славний козарлюга.

— Що славний, батьку, то славний,— згодився Кирило.— Мій дід кравцем був, у Києві жив. Одного разу якийсь шляхтич замовив йому жупан. «Ти тільки дивись мені, каже, щоб той жупан і не великий був, і не малий».— «Зняти мірку треба»,— каже дід. «Як? — закричав той.— Ти своїми брудними пальцями до мене, шляхтича, торкатися хочеш? Бидло ти! Хам!» — та нагайкою діда, нагайкою. «Та що ти, пане,— каже дід,— хіба мені личить торкатися тебе пальцями? У мене ж і кулак є». Та як зацідить тому шляхтичу у вухо — той і не тріпнувся. «Ой лишенько! — закричала баба.— Пропали ми тепер».— «Чого, жінко, репетуєш? — дід їй.— Збирай пошвидше лахи». Баба зв'язала одяг, взуття. «Їжі на дорогу візьми!» — наказав дід. І тільки споночіло — махнули з Києва. Через день аж у Черкасах опинилися.

— Так ти, чоловіче, черкащанин? — запитав Сірко.

— Та ні, батьку отамане. Дід недовго в Черкасах пожив. Не змирив він із старостою, на Січ пішов. А там з дуками не змирив. До Косинського помандрував, а тоді — до Наливайка. Баба тим часом з Черкас у Бишів переселилася. Після повстання і дід туди дістався. Там і батько мій народився. Батько теж такий був, як дід. Ніяк з панами вжитися не міг. Опинилися ми в Опішні, а згодом аж у Цареборисові...

Сірко схилився на подушки, заплющив очі.

— Заждж, заждж, Кириле,— спинив товариша Михайло.— Стомився батько.

— Ні, ні,— прокинувся від хвилинної дрімоти Сірко,— що ви, хлопці! Я ще, як казав той: ого-го-го! Поки серце б'ється в грудях, не маю права про втому говорити...

— Але ж, батьку, хвороба...

— Ет,— махнув рукою Сірко,— хвороба — не вовк, у ліс не втече. Причепилась сама — хай терпить. Я ж її не шукав, не запрошував у гості,— кошовий знову на якусь мить склепив повіки.

Михайло й Кирило принишкли. Сиділи мовчки, мов заворожені. Не зводили очей із збляклого обличчя Сірка. Чекали. Невзабарі кошовий кліпнув очима.

— Це я задрімав? — скинувся.

— Та ні, батьку,— скриводушив Кирило,— задумався був.

— Егеж,— згодився Іван Дмитрович.— Дивлюсь, аж Богун іде. Вродливий такий, усміхнений. Вуса підкручує. «Чув новину?».— питає. «Яку?» — перепитую. «Степан Разін Москву здобув». А я дивлюсь на нього й очам своїм не вірю: як же так, думаю, Івана розстріляли у шістдесят третьому, звідки ж він знає про Разіна, коли про того заговорили тільки років через п'ять. «Не дивуйся,— каже Богун.— На тому світі всі про все знають. Хочеш, я розкажу, як ти хотів із Разіним злучитися. Аби Дорошенко підтримав, ви разом Симбірськ брали б, а тоді й на Москву пішли б...» А ви кажете: не задрімав. Старість, хлопці, старість. Та не для того я вас кликав, аби пусте базікати.— Сірко напівпідвівся, сперся на лікоть, поклав руку на плече Михайлові.— Сім літ не був я вдома, Михайле. Там Софія моя знебулася зовсім. Виглядала-виглядала — та й перестала... Ти ж добре її знаєш: кріпиться-кріпиться, а тоді... за сльозами світу Божого не бачить... Та й дочки... І сини... Всі за мною поскучали. А я за ними... А поїхати не можу — сили нема. Тож прошу тебе: бери свого товариша і рушай у Мерефу. Провідай моїх, скажи їм... Скажи їм, що я жив-здоров. Подарунки одвези — та й хутенько повертайся. Розкажеш мені, як вони... Коли б Романа привіз — ще краще було б... Уже парубок... А я хлопчаком його бачив... Тільки дивись — про хворобу ні слова, ні півслова... Не треба турбувати їх... Не треба...— Сірко заплющив очі, відкинувся на подушку.

Михайло тихцем устав, торкнувся губами зрошеного чола кошового, кивнув Кирилові: «Ходім!» і пішов навшпиньки з кімнати.

Розділ 5

СТЕЖКАМИ МИНУВШИНИ

Спомини Івана Сірка

Сірко лежав тихо й спокійно. Сили його згасали. Відчував, що їх вистачить ненадовго. Бачив по обличчю лікаря, якого козаки привезли з Волощини, по обличчях друзів, що й вони помічають його немічність, а приховати від них безсилля не міг. Коли доводилось виходити до вітру, ледве підводився з ліжка. Не йшов — чалапав, бо ноги були мов чужі. Сам він так схуд, так висох, аж світився.

«Не стати б лиш тягарем для друзів,— часто лякливо думав і з надією поглядав на шаблю, що висіла у головах.— Ти завжди була моїм найвірнішим другом,— звертався він до неї,— завжди виручала мене. То ж мусиш виручити і востаннє. Я поставлю тебе сторч і кинусь на твоє вістря. Ти навіть не відчуєш моєї ваги. Простромиш хирляві груди, торкнешся серця й злегка ввійдеш у нього. От і все...»

Шабля тьмаво вилискувала в передранковій темряві, Сірко опускався на подушки, зітхав і поринав у спомини. Пам'ять воскрешала минуле життя до найменших дрібниць. День за днем, місяць за місяцем, рік за роком виринало воно з давнини й проплило перед меркнучими очима кошового. Друзі дитинства, побратими, всі, з ким вершив різні справи, бився на шаблях, ходив у походи...

У селянській родині, в якій він народився, були батько й мати, дві сестри, брат Дем'ян та він, Іван. Те подільське село, безіменна річечка, заросла лепехою й очеретом, що ділила село навпіл, і зараз стоять перед очима.

Річечку перетинала довга гребля, в кінці якої стояв водяний млин. Шуміла вода в лотоках, падала на колесо. Колесо крутилося, гуркотіло, бризкало на всі боки сріблястим дощиком. Вони, хлопчики, любили підпливати до колеса, підставляли свої чубаті голови під струмені води, що спадала з колеса, гралися в зливі бризок. Іноді кидалися в потік води, що линув з-під напівпіднятих заставок. Вода підхоплювала хлопчаків, кидала вперед і несла, несла — аж до перекату, де вони, діставши ногами дна, вилазили на берег, падали на

траву, відпочивали якусь часину, потім підхоплювалися і знову бігли до лотоків...

Мірошник сварився на них, погрожував палицею, обіцяв поскаржитися батькам, але ніколи не доводив своєї погрози до кінця. Піймати ж бодай одного з малих розбишак йому ніяк не вдавалося,— вони, за його висловом, бісенята, надто прудкі і спритні.

Іван малим боявся виходити ввечері на двір, стрибати з мосту в воду, вилазити на високі дерева, підходити до краю кручі. Хлопці сміялися, обзивали його боягузом, а він нічого не міг вдіяти з собою. Сусідський Семенко співчував йому:

— Я теж не відважуюсь стрибнути з кручі. Думаю: а що як зламаю ногу? Батько вижене з дому...

— Я батька не боюсь,— говорив Іван.— Він добрий, ніколи не лає мене, не б'є. Пожурить трохи, пожурить, та й годі. І мама не сварлива в мене. А стрибати — духу не хватає. Страшно — і все.

— Якщо не боїшся ногу зламати, то чого ж тоді не стрибнути? — дивувався Семенко.— Я стрибнув би.

І вони вкотре пішли до кручі, але глянули вниз — і обидва разом, не дивлячись один одному в очі, повзли назад. І тут зненацька побачили роз'яреного панського бугая. Він зірвався з ланцюга, розігнав у дворі всіх і помчав до річки. Летів він мимо кручі, побачив хлопчаків і звернув до них. Червоні вирячені очі худобини горіли лютті, з рота й ніздрів текла рожевобіла піна, з горлянки раз у раз виривався страхітливий рев... За кілька кроків від хлопців він зупинився, заревів ще дужче, вдарив правою ногою в землю, підняв хвоста й посунув на них.

— Ой мамо! — крикнув перелякано Семенко й шугнув з кручі вниз.

Іван відступив крок назад, замахав руками, закричав, але злякати бугая не зміг, той і далі сунув уперед. Іван відступив ще крок, та коли бугай люто рикнув перед самим обличчям, оббризкавши його гарячою слиною, хлопець заплющив очі й кинувся униз. Під кручею був сипучий пісок, і він зовсім не забився, лише загруз по самі коліна.

— Оце й усе? — здивовано запитав сам себе.

— Усе,— відповів Семенко, який і досі ще сидів тут.— А бугай теж хоче стрибати. Глянь!

Бугай стояв над кручею, бив ногами землю й ревів на все доокілля, б'ючи себе хвостом по боках.

— Тікаймо в кущі!

Вони підхопилися й помчали до кущів верболозу, перескочили річку й вільшняком добралися додому.

Наступного дня, вигнавши корів на пасовисько, хлопці, не змовляючись, попрямували до кручі, бігцем досягли її краю і мовчки разом стрибнули з неї. Потім піднялися наверх і вдруге шугнули вниз.

— А ти казав: страшно,— усміхнувся Семенко.— Зовсім не страшно. Треба тільки перебороти себе.

— Тепер я й на дерево вилізу,— похвалився Іван.— На найвище! І не злякаюсь!

— Я теж вилізу! — підтримав друга Семенко.

І кинувши корів напризволяще, вони майнули до лісу. Вибрали найвищу сосну і полізли на неї — Іван попереду, Семенко позаду. В Івана трусилися жижки, він намагався не дивитися вниз, але ліз та й ліз угору. На самім вершечку розплющив очі, глянув униз, плюнув і гукнув:

— Я нічого не боюсь!

— І я нічого не боюсь! — повторив за ним Семенко.

— Побачимо,— долинуло з-під сосни.

Хлопці зирнули вниз: там стояв лісник.

Стецька Бикоріза, який сторожував панський ліс, у селі не любили: ревний панський полигач гонив з лісу кожного, хто не збирав для пана ягоди або гриби.

Хлопці завмерли.

— Нічого не вийде! — гукнув Стецько.— Я теж умію сидіти,— і він справді спустився під сосною на землю.— Побачимо, хто кого пересидить.

— Побачимо,— перекривив лісника Іван і зашепотів Семенкові: — Ти сиди тут, а я спробую перелізти на дуба, звідти на липу й почну спускатися. Тільки-но він кинеться до мене, ти спускайся, а я затримаюсь. Хто спуститься першим, хай кидає на нього шишки, гілки, суччя, щоб він розгнівався й кинувся доганяти. Тоді злізе й другий.

Хлопці зуміли не лише обманути лісника, а й набити ялиновою шишкою йому чималу гулю на лобі. Але корів на пасовиську не знайшли: вони без догляду зайшли в панське просо, де й зайняв їх лановий і погнав до фільварку.

Ланового хлопці догнали під селом. Іван заховався за тином, а Семенко кинувся до ланового.

— Дядьку! — закричав.— Лісник траву біля озера косить! Я кажу йому: це ж лановий собі залишив, а він: плювать я хотів на вашого ланового.

— Що? — зупинився лановий.— Як він сказав?

— Сказав, що хоче плювати на вас,— вигадував, не червоніючи, Семенко.

— А не брешеш ти, хлопче? — засумнівався лановий.— Чи не твої це корови?

— Та що ви, дядьку! Хіба не знаєте, що в Якилини Горбатої ні корови, ні кози?

— А ти хіба Якилинин? — недовірливо покосував на хлопця лановий.

— А чий же? Хіба ви не впізнали мене?

Лановий не знав у селі не тільки дітей, а й більшості дорослих: пан недавно привіз його сюди разом з двома десятками інших хлопів з Люблінського воєводства.

— А чиї ж це корови? — зупинився лановий.

Семенко знав, що одинокий лановий унадився до вдови Тетяни Хоминої й частенько там підночовує.

— Чиї ж? — здвигнув він плечима.— Хіба не знаєте? Лиса — Тетяни Хоминої, ряба — її брата. А чия чорна — не знаю.

— Тю... бий тебе сила Божа,— сплюнув на землю лановий.— І треба ж... А де ж пастух?

— Мабуть, десь спить,— вигадував далі Семенко.— Петро такий... Як заляже спати, то й гарматою не розбудиш.

— Ну я йому покажу! А де він любить спати, не знаєш?

— Та де ж? В обірку. В старих шанцях.

— Ну... от що, хлопче. Віджени-но корів Тетяні та її брату, а я піду вижену лісника й знайду того лашпітника.

Як вони сміялися тоді з пришелепкуватого ланового, що так легко повірив тій вигадці. Їм навіть і в голову не прийшло, що вчинили нечесно й мимоволі стали брехунами, та обманути ланового для пастухів означало здійснити геройський вчинок.

Ще того ж таки дня вони облазили всі дерева на своєму кутку, а через тиждень у селі не було дерева, на верхівці якого не побували б Іван із Семенком.

Відтоді висота перестала лякати Івана. Навіть навпаки — він полюбляв її і, вже дорослим, часто вилазив на дерево, щоб оглянути бойовисько.

Переборов Іван і страх перед темрявою.

— А знаєш, що треба робити, щоб не боятися темряви? — спитав його якось Семенко.

— Зібрати в кулак силу волі, перемогти себе,— відповів Іван.

— Скажеш таке. Як же ти переможеш, коли тремтиш увесь, як телячий хвіст? Зуб на зуб не попадає.

— Так що ж треба робити? — поцікавився Іван.

— Треба співати. Дуже голосно. Спів заглушить усе — і ти нічого не чутимеш: ні тремтіння ніг, ні мурашок на спині...

— Може, й так,— згодився Іван і спробував увечері перевірити.

Хлопчаки, як завжди, довго бігали біля колод, де збирались парубки й дівчата, дратуючи їх. Один із парубків був рудий-рудий, аж червоний. Хлопчаки підбігали до нього, простягували руки до голови, потім швидко відсмикували, довго тріпали пальцями, хукали на них і вигукували:

— Ох і пече! Ну й пече!

Так тривало цілий вечір. Аж ось заспівали перші півні. Найстарший серед парубків підвівся, помацав ледь помітні вуса, крякнув:

— Ану... киш відсіля, малеча! Додому час!

Хлопчаки метнулися хто куди: знали, що після цих слів парубки можуть узятися за палиці й полічити ребра кожному неслуху.

— Ходімо разом? — спитав Семенко Івана.

— Ні, сьогодні поокремо.

Іван підбігцем кинувся в свою вулицю й затягнув на весь голос:

— В Цареграді на риночку
Та п'е Байда мед-горілочку!

— Ось я тобі покажу, як із дорослих насміхатися,— виринув з-за рогу якийсь запізнілий гуляка, ухопив Івана за комір і дав такого запотиличника, що хлопець шкереберть полетів під тин.— Щоб знав, як галасувати,— додав невідомий і похитався далі.

Іван підхопився, намацав грудку й пошпурив нею вслід кривднику.

— А-а-а... то ти ще й забіяка,— п'яний зупинився й почав тягнути кілка з ліси.

Іван кинувся навтіки. Дома, уже вмостившись на полу спати, подумав: «А чому дорослі не бояться? Ідуть собі мовчки, без крику й лементу — і не бояться нічого. Може, тому, що не думають про страх? Мабуть, тому. Отже, треба думати не про чортів, відьом, покійників, а про щось інше...»

І він довго-довго вчився не зважати ні на що, прямуючи темною вулицею. Спершу тремтів, цокотів зу-

бами, кидався вбік, коли долинав якийсь неясний звук. Але поступово пересилив свій страх.

— Жодна жилка не повинна тіпнутися на лиці, коли почуєш якийсь шелест,— переконував він сам себе.— Ти вже дорослий, другий десяток літ тобі... Думай про те, що буде завтра, як будеш козаком і боронитимеш рідний край...

Він уже бачив себе на Січі в червоному жупані й зелених шароварах з шаблею в руках, мріяв про герці з ворогами. І коли якось, задумавшись про це, пізно вночі сам-один добрався додому й навіть не згадав про страх, уранці на пасовищі сказав Семенкові:

— У страха великі очі! А як не думаєш про нього, то нічого й не боїшся.

Линули літа. Іван підростав, мужнів. І навчився так володіти собою, що не лякався навіть тоді, коли страх сковував дорослих. Якось до них із сусіднього села примчав переляканий чоловік.

— Татари! — закричав він до косарів, що повертались з поля.

Почувши одне це слово, люди метнулися по домівках, похапали дітей і кинулися до лісу. Іван теж усе кочив у свій двір, але — щоб схопити шаблю. Він вибіг на вулицю, перетнув шлях утікачам і вигукнув:

— Куди, боягузи?! Хіба татари не знають дороги до лісу? Краще беріть коней і мчіть на допомогу сусідам! Татар же жменя, а нас більше сотні!

Чимало чоловіків повернули назад, озброїлись — і невдовзі до сусіднього села летіла ціла ватага вершників. Татари, почувши тупіт на шляху, подумали, що нагодилися козаки й утекли з села.

2

Вони мали лан землі і, хоч доводилося щодня відбувати панщину, встигали виконати й панську роботу, і впорати свою ниву та город, бо ж працювали всі — і дорослі, і малі. Скільки пам'ятає себе Іван,— допомагав старшим. Малим глядів сестер і брата Дем'яна, а підріс — пас корову й воли, не цурався ні коси, ні плуга, ні лопати...

Якось порали селяни панське сіно: жінки гребли покоси у валки, а чоловіки зносили й складали в копиці. За роботою й не помітили, як з-за лісу випливли важкі сизо-чорні хмари, а невдовзі вперіщив дощ. Та такий, мов з відра. Кинулися всі до дуба, аби перечекати зли-

ву, коли це економ панський летить. Гріє коня гарапником, кричить, мов на живіт.

— Лайдаки! Сіно мокне!

А батько тут як тут:

— А що ж ми вдіємо, пане? Дощу не спинимо, тілами своїми сіно не прикриємо.

— А ви, негідники, не бачили, що хмари сунуть?!

— Не бачили, пане. Хмари за лісом росли,— знову озвався батько.

— Довгий язик, бидло, маєш! — скаженів економ.

— Я не бидло, пане,— не стерпівши наруги, відрізав батько.— І не лайдаки ми. Нічого нас кривдити!

— Ов-ва! — ошкірився економ.— Може, накажеш добродієм тебе величати?

— Величати, пане, нас не треба, а по-людському звертатися треба,— сказав батько.

— Добре! — підскочив до нього економ.— По-людському, то й по-людському! — й оперезав батька канчуком по плечах. Благенька сорочка тріснула, й перед батьковими односельцями блиснула червона смуга.

— Людоньки! — сплеснула руками сусідка.— За що ж це? Аж кров зацибеніла.

А батько аж загорівся увесь. Не тямлячи себе від люті, схопив вила — і ніхто не встиг збагнути, що він робитиме, як економ злетів з коня й розпластався горілиць на землі. В його грудях стриміли батькові вила, а з рота двома цівками текла кров.

— Тікай, Дмитре! — знову закричала сусідка.— Тікай, поки не пізно. Закатують!

Батько вискочив на економового коня, вдарив його п'ятами й помчав до села. Ускочив в рідний двір, підняв усіх на ноги, скидав сякі-такі пожитки на воза, прив'язав до полудрабка корову й поза городами подався разом з сім'єю до річки. Вони перебралися на другий бік переброду і сховалися в густому лісі.

Два тижні ховались вони в лісових нетрях. Іван кілька разів знишка навідувався в село. Він дізнався, що пан звелів нагаями покарати всіх, хто того злощасного дня був на сіножаті, а Сіркове обійстя спалити.

— Кепські наші справи,— сказав батько.— Піймають — нікого не помилують.

— Що ж нам робити? — забідкалась мати.

— Тікати треба далі.

І вони темними серпневими ночами дісталися до Дніпра, перебралися на Лівобережжя й помандрували на схід, на ще вільні землі. Знайшли в степу за Полтавою невеличкий гайок, озерце біля нього. Тут, у вибалку, помітили кілька землянок на крутосхилі. З'ясувалося, що тут живуть такі самі втікачі, як і вони.

Сім'я Сірків осіла біля них. Спершу викопали собі землянку, а потім разом з усіма почали оточувати своє поселення ровом, насипати вал. За кілька років вони побудували й наземні житла, які надійно захищав дерев'яний острожок.

Так і жили всі в мирі-злагоді, аж ось одного разу перед воротями острожка з'явились десятків зо два верхівців.

— Відчиняйте браму! — гукнули вони.— Ми козаки його світлості князя Яреми Вишневецького.

— Не знаємо такого,— відповіли дозорці.— Ми вільні гречкосії.

Верхівці розвернулися й помчали туди, звідки прибули. На другий день острожок оточили дві чи три сотні слуг Вишневецького.

— Відчиняйте браму,— крикнув старший над ними,— і вислухайте волю його світлості Яреми Вишневецького.

Усі жителі піднялися на стіну й приготувалися до оборони, та хіба могли кілька десятків людей, озброєних вилами й косами, стримати навалу Яреминих головорізів? Надвечір, коли в живих залишилися тільки жінки й діти, панські посіпаки ввірвалися в острожок, спалили все, що могло горіти, пов'язали жителів, які потрапили в їхні руки, й погнали до Лубен.

Першої ж ночі, тільки-но стомлені челядники князя поснули, Дем'янові вдалося перегризти на спині в Івана мотузку, розплутати його, а потім з допомогою брата звільнитися від ретязів і самому. Вони, Дем'ян та Іван, що стали круглими сиротами, розв'язали тихцем ще двох своїх друзів — і вчотирьох поповзли густою травою до річки, яка жебоніла неподалік. Тут знайшли кілька вивернутих буревієм дерев, зв'язали щось схоже на пліт і попливли річкою вниз. Другого дня добралися до Дніпра, а ще через кілька днів були в Січі.

— Оце тобі козаки! — здивувався кошовий.— Від горшка — три вершка! Ну й ну! Та що поробиш... Оцей,— зиркнув на Дем'яна,— піде до полковника за джуру, а решта — пастухами... Ясно, панове-брати?

— А мені, батьку, саме пастухи й потрібні,— зареготав кремезний козак з круглим черевцем, широкою

тугою шиєю, подвійним підборіддям і повним лисню-чим обличчям. Коли він сміявся, його короткий, мов перерубаний навпіл, ніздрюватий ніс морщився, масні губи складалися в трубочку — чи не свистіти збирається? — а підборіддя трусилося, мов вибивало гопака.

— Що ж... зачислимо їх до молодиків — та й бери їх на виховання. Дивись тільки, Максиме, пестунчиків не зроби з хлопців. Тримай їх у шорах, привчай до порядку з першого дня, вчи військової майстерності й козацького респекту [1].

— Вчитиму, батьку, вчитиму,— обіцяв Максим.— У мене лежебоками не будуть.

— Ну як, хлопці? — запитав кошовий.

— Батьку,— осмілів тоді Іван,— ми пастухами не хочемо... Ми козакувати хочемо. Ми ж дорослі уже. Самі ж до вас добралися. Пасти худобу і в пана могли...

— Самі... Хе-хе-хе,— розкотисто засміявся кошовий.— У нас, хлопче, не сам вирішуєш, що робити і як бути, а Кіш. Воля Коша — закон для всіх. От будуть вибори кошової старшини, тоді й скажеш: згоден ти чи ні. На раді старшину можна ганити, ображати, зневажати, але, коли вибори скінчилися, тоді слухати її мусить кожен. Курінний у курені — це й батько, і мати, і друг, і порадник. Це все. А поки потрапиш у курінь, маєш слухати козака, до якого віддали тебе, так, як курінного. Ясно?

— Ясно,— зніяковіло мовив Іван.

Зимівник Максима Барила знаходився поблизу Бугу, в глибокій, порослій дрібним лісом і густим чагарником балці. Недалеко був Гард — і місце вважалося безпечним, тому Максим тримав чимале господарство — табун коней, череду корів, отару овець, чимале стадо свиней та іншої живності.

— Ого! — здивувався Іван, побачивши Барилові обори й кошари.— Тут худоби більше, ніж у пана!

— Про панів забудь, хлопче,— суворо мовив Максим.— У нас Січ — товариство вільних козаків-побратимів. Ми не орем, не сіємо, а жити якось мусимо. І тут у зимівниках, і там — у Коші. Хіба не бачив? Кожен у курені озброєний не тільки шаблею, а й ложкою — та ще й немалою. Щоб кожен міг у ваганці щось ложкою піймати, треба й худобу тримати, і рибу ловити, і малювати... Та й землю орати. Я, крім худоби, маю ще оранку. Просо, гречку, пшеницю сію. Небагато, правда, але сію. Думаю, якщо Кіш допоможе, кілька волок [1] підніму. На купованому хлібі сидіти — все одно, що милостиню просити. Січ повинна мати все своє — і рибу, і м'ясо, і хліб... От-так, друзі мої. А тепер... мийтеся з дороги — й до столу. Обідати будемо. Побачимо, чого ви варті.

Страви були ситні, м'ясні. Хазяїн, сівши навпроти хлопців, раз по раз зиркав на них. «Дивиться, як їмо,— подумав Іван.— Перевіряє, чи жадібні... Що ж, ми теж не в тім'я биті... Хоч і хочеться їсти, але перетерпимо». І їв повільно, без поспіху, навіть шепнув сусідові: «Не запихайся».

Коли скінчили обідати, Барило встав, витер долонею вуса, крякнув і сказав:

— От і добре. Бачу, що двоє з вас,— ткнув товстим, схожим на цурпалок пальцем у груди Іванових напарників,— добрі молотники. Буде з вас толк, хлопці. А ти,— повернувся до Івана,— їси, як мокре горить. З першого дня носом крутиш. Видно, так і працюватимеш. Жалію, що тебе взяв. Краще тобі було б у рибальській тафі [2] огинатися. Там, коли негода, риба не ловиться, можна й полежати, можна й байдики якийсь день побити. А в мене і в добру погоду, і в негоду — завжди працювати треба. А працює людина так, як їсть. Бо що з голодного візьмеш? У нього й сили мало, й охоти чортма.

Слово «тафа», чуже й незнайоме Іванові, нагадало чомусь татарських здобичників, і він аж скрикнув:

— Та що ви, дядьку! Яка там тафа?! Мені й тут буде добре. А їв я мало, бо потерпав, що ви скажете: жадібні. Такого легше поховати, ніж прогодувати.

Барило вдоволено засміявся, поплескав Івана по плечу.

— Ну гаразд,— сказав.— Порозуміємось. Люблю таких, які за словом у кишеню не лізуть. Правда, язиката людина не знахідка в господарстві, але, думаю, з нею поладити можна. Худоба любить балакучих людей... Що ж хлопці. Досі в мене пастухами були полонені татари. День при дні боявся, що втечуть. Хоч і в ланцюгах вони, хоч і собаки їх стережуть, а все ж потерпав... А тепер... продам бусурманів до дідька, навіщо ті нехристи мені? З вами господарюватиму. Тож так. Ти, Кириле, підеш до корів і волів, ти, Дем'яне, до

[1] Респект — повага, шана.

[1] Волока — ділянка землі площею близько 16,8 га.
[2] Тафа — риболовецька артіль.

коней, а ти, Іване, до овець. Вони говірких люблять. І самі весь час щось мекають, і тебе з охотою слухатимуть. Зробиш сопілку — і будеш їм грати та співати. Вони тоді завжди купи тримаються.

Іван мовчки вислухав господаря, повернувся й попрямував до виходу.

— Ти що, Іване, невдоволений? — хитрувато спитав Барило.

Та Іван був уже біля кошари. Біля воріт стояв татарин.

— Як звешся? — підступив до нього Іван.

— Гірейка,— відповів той, показуючи два разки сліпучо-білих зубів. Водночас і все його кругле смагляве лице з чорними косуватими очима осяяла приязна усмішка.

— Віднині я пастиму,— сказав Іван.

— А я? — спохмурнів Гірейка.

— А ти? — задумався Іван. Сказати, що господар збирається продати його чи ні? Коли б же про волю повідомив, а то... Хтозна, як йому буде в нового господаря...— Хазяїн скаже,— відвів очі вбік.

— Хазяїн нас продавай інший козак? — стурбувався Гірейка.— Я не хочу інший козак. Мені тут добре. Хазяїн хоч і б'є, але добре годує, одягає...

— А додому не хочеш? Туди? — махнув Іван рукою на південь.— У Крим не хочеш?

— Там гарно,— мрійно мовив Гірейка.— Там тепло. Але в мене ніхто нема. І хата нема, і кінь нема, нічого нема. Іти до бея? У нього раби є. Іти у військо, щоб грабувати ваші села? Але ж... грабуєш-грабуєш, а там якийсь козак голова зрубав — та й кінець. Козаки дуже злі на нас.

— А ти хотів, щоб спасибі казали за грабежі? Козаки захищають своїх батьків, братів, сестер, визволяють полонених.

— І нас грабують.

— Вони відбирають награбоване вами. Не нападайте на наші села й міста, ніхто з козаків вас і пальцем не зачепить.

На ганок вийшов Барило. Узявся руками в боки, розкотисто засміявся:

— Ну й зух ти, Іване. З хазяїном розмовляти не хотів, а з бусурманом швидко порозумівся. Мо', ще й подружиш?

— Не знаю,— буркнув Іван.— Хіба Гірейка останеться у нас?

Гірейка підскочив до Барила, склав руки човником, впав перед ним на коліна.

— О найдостойніший серед усіх козаків,— пролепетав.— Будь милосердний. Не продавай моя. Я не хочу чужий козак. Я буду пасти вівці з ним,— кивнув на Івана.— Що тобі за мене дадуть? Я ж худий-худий. А я тобі... поїду у степ, два коня піймай і приведу.

— Залишіть його, дядьку, не продавайте,— обізвався й Іван.

— Ха-ха-ха! — затрусилось кругле черево Барила.— Козак татарина захищає. Скільки прожив, а такого не бачив.

— Я небагато їв. Я не хотів нові штани. Я в старий буду ходити, залиши мене в себе. Я не буду плакав, як будеш бив,— просився далі Гірейка.

— Скільки тобі років? — запитав Барило татарина.

— Тридцять та ще й п'ять, ласкавий хазяїне.

— Старий ти, Гірейко. Навіщо ти мені? За овечками треба пильно стежити, бігати треба. А ти?

— Я завжди бігай. Я добре бігай,— запевнив татарин.— Не продавай мене. Я й собі кінь приведу. Буду їздить за овечки. І тобі не два, а чотири приведу.

— Ну... якщо так... Завтра скажу своє останнє слово.

— Якші, хазяїн, якші,— засяяв Гірейка.— Дозволь мені вночі з'їздити в степ. Уранці я буду тут.

— Гаразд, їдь,— згодився Барило.

Уранці Гірейка пригнав десяток коней, відбитих у єдисанців,— і Барило залишив його в себе.

— Пасіть овечки вдвох. Бог з вами,— сказав.— Але ж пильнуйте. Заріже вовк хоч одну, київ дістанеться кожному вдвічі більше, ніж діставалося тобі одному, Гірейко.

Два роки пас Іван вівці. За цей час подружив з Гірейкою, навчився говорити по-татарськи. Гірейка добре стріляв з лука, непогано володів шаблею і на прохання Івана почав учити його військової майстерності. Не раз в Івана були подряпані руки, з лиця не сходили басамани та синці, але він уперто, терпляче, настирливо стріляв, стріляв — і навчився влучати в ціль не гірше Гірейки, вибивати в нього шаблю з рук, уникати його удару, пірнувши під черево коня, завдавати удару тоді, коли суперник не готовий був відбити випад.

— З тебе буде якші козак,— говорив Гірейка.— Ти будеш такий, як Сагайдачний.

— Куди мені до нього! — заперечував Іван.— Сагайдачний орел! А я що? Попихач у Барила, та й годі.

— Ти вже сьогодні сокіл,— запевняв Гірейка,— а завтра, ну хай післязавтра, будеш справжній орел. Отаман будеш. Кошовий будеш. Гетьман будеш.

— Не сміши,— відмахувався Іван.— Спершу на Січ треба потрапити.

— Потрапиш, потрапиш, козак. Січ від тебе нікуди не тікай.

Одного разу Іван підійшов до Барила, сказав:

— Чи не пора, дядьку, мені на Січ їхати?

— Який ти швидкий! — заговорив хазяїн.— Лиш двоє літ у молодиках походив — і вже носа так задер, що й кочергою не дістанеш.

— Я не зазнався, дядьку. Але ж... скільки можна за вівцями бігати?

— Рано, рано, хлопче, ти носа задер. Жаль. Дуже жаль. А я думав, що з тебе добрий козак вийде.

— Хіба ж тут добрим козаком станеш? — не здавався Іван.— Крім гирлиги, нічого більше не бачиш.

— А ти гадав, як тільки-но гирлигою навчився махати, то вже й на Січ можна мандрувати?

— А чому б і ні? — задерикувато запитав Іван.

— Я пообіцяв курінному навчити тебе битися на шаблях, стріляти з лука й пістоля — і не абияк, а вправно.

— Я вже навчився,— урвав його Іван.

— Чого навчився? Де? Коли? — налилося червоною барвою й без того туге обличчя Барила.

— У полі, дядьку. Гірейка навчив.

— Ха-ха-ха! — знову залився гортанним сміхом Барило.— Татарин з пастуха зробив козака. Ха-ха-ха! Ану ж... ану ж... ставай на герць.

— Шаблю дайте.

Через хвилину вони стояли один проти одного. Худорлявий, витягнутий Іван нагадував задерикуватого молоденького півника, що зупинився перед опасистим гусаком і дражнить його. Блиснули шаблі, схрестилися, заскреготіли, майнули понад землею і знову злетіли вгору. Знову схрестилися, знову скреготнули й знову блискавками рвонулися до землі. Барило почав тіснити Івана своєю дебелою статурою. Іван відступав повільно, відбивав випади спокійно, пильнував за кожним рухом бувалого козака.

— Татари! — долинув звідкись із степу розпачливий крик.

Барило й Іван зупинились, прислухались. І враз земля застугоніла зовсім близько — і з-за чагарника на галявину, де стояла хата Барила й господарські будівлі, водночас вилетіло десятка півтора вершників на змилених конях. Барило підняв шаблю й кинувся їм назустріч. Сяйнуло проти сонця сталеве лезо — й татарин, що перший налетів на нього, зойкнув, позбувшись руки, а потім і сам шугнув з коня на землю з розкраяною навпіл головою. Зарубав Барило й другого розбійника, який насів на нього. Та з третім схрестити шаблі не встиг: стріла, пущена одним із нападників, пробила йому груди наскрізь. З високо занесеною шаблею він гримнув на землю, мов столітній дуб-нелинь.

Іван теж сміло кинувся проти нападників. Татари метнулись од нього й почали оточувати кільцем. Гірейка майнув йому на допомогу, але аркан, кинутий умілою рукою, швидко звалив його з ніг. Кільце навколо Івана швидко звужувалось. Він знав, що всі Барилові наймити далеко в степу, що вдома нема нікого, хто виручив би, тому покладався тільки на себе. Іван пригнувся, ніби збирався кинутися на найближчого грабіжника, й зненацька пірнув під черево коня, що гарцював кроків за чотири від нього, вигулькнув з другого боку, рубонув з-за плеча верхівця й метнувся до хліва. Йому вдалося доскочити до стіни, притулитися до неї спиною. Тепер ніхто з тилу не загрожував. Іван не думав, що буде далі, він хотів лише одного — затягнути час, адже добре знав, що грабіжники завжди поспішають, для них кожна хвилина дорога, бо ж треба якомога швидше злітатися до місця збору, поки на чамбул, який розсипався по доокіллі, не напали козаки. Одначе татари не поспішали. Вони знову почали наближатися, погрожуючи шаблями. Двоє з них метнули аркани, та марно — Івана захищала низька стріха хлівця.

Татари насідали. Вони кричали, завивали, але коні скарапуджувались перед Івановою шаблею, яка блискавкою літала перед їхніми очима. Коли один з нападників приступив ближче, Іван штрикнув вістрям шаблі його коня в ніздрі, той звівся дибки, крутнувся на місці, й верхівець, не втримавшись у сідлі, гепнув Іванові під ноги. Іван миттю пронизав його шаблею й знову приготувався до оборони. Нападники завили ще дужче, але підходити не наважувались. Чотири здобичники розпрощалися з життям. Подвір'я було залите кров'ю. Коні басували, крутилися, хропіли...

Невдовзі один із татар відокремився від гурту, ско-

чив з коня й шмигнув за хлівець. «Через верх діста-ватиме»,— подумав Іван і притиснувся щільніше до сті-ни. Стріха зовсім прикривала його зверху. Одначе на-головою ніхто не з'являвся.

Минула хвилина, друга. Нараз чутке вухо Івана вло-вило якесь потріскування. В ніздрі ударив гострий за-пах диму. Татари, що крутилися попереду, від'їхали від хлівця, зареготали.

«Підпалили хлівець! — здогадався Іван.— Проклят-тя! Що ж тепер робити? Як бути?»

Раптом над головою майнуло полум'я, лизнуло стрі-ху, шугонуло вгору яскравим стовпом іскор. Іван мимо-хіть відскочив — і тоді над ним майнув аркан. Іван мах-нув шаблею, перерубав зміїсту мотузку, та на плечі зразу ж упав другий аркан, зчавив горло, зірвав з ніг, поволік по висохлій землі...

4

Отямився Іван, коли татари, пограбувавши зимів-ник, допалювали господарчі будівлі. Його зв'язали, кинули на круп коня й помчали у степ. Краєм ока Іван бачив, що Гірейка вільно сидить на коні, щось лепече з переднім верхівцем. «А казав же, що не хоче повер-татися, просився в Барила... Навіть клявся йому, Іва-нові, в дружбі... От і вір людині. Але хіба це дивина? — розмірковував Іван.— Здобичник ніколи чесною люди-ною не був і не буде. Не сьогодні, то завтра, а згадає, таки своє і знову віяьметься за грабіж. Горбатого мо-гила виправить...»

Невдовзі татари приєдналися до свого чамбулу. Бу-ло їх більше тисячі. Вони гнали чималий ясир. Серед полонених були старі чоловіки, жінки, діти. Зв'язані довжелезною мотузкою по кілька чоловік, небораки бре-ли один за одним по пониклій ковилі, спотикаючись, падаючи. Одну літню жінку, що зовсім вибилася з сил, грабіжники зарубали на очах у її малолітніх дітей.

Івана прив'язали наприкінці довгої вервечки бран-ців, рука об руку з дівчиною його років. Вона була чор-нява, кароока, стрункa, як молода берізка. Біле лице, покрите густою пилюкою, змарніло. На ньому видні-лися брудні патьоки сліз. Розлетисті брови, надломле-ні на кінцях, нагадували крила підбитого птаха. На тонкій шиї синіла кривава смуга — дівчину, мабуть, теж заарканили. Блиснувши на Івана карими очима, вона тихцем спитала:

— Де ж ти був, козаче, що один-однісінький потра-пив у лапи людоловів?

— Біля зимівника,— відповів Іван.— Господар заги-нув, а я... сама бачиш,— показав рукою на свою шию.— Арканом...

— А я поверталася з сусіднього села від тітки. Вони вискочили з кущів, я — тікати, аж тут щось як шарпне за шию — я й полетіла на землю. А далі — не пам'ятаю. Отямилася на постої. Мене звати Галиною. З Поділля я, з-під Старокостянтинова.

Іван розповів про себе.

— Бідолашний,— співчутливо зітхнула дівчина.— Ні батька, ні неньки, та ще й таке лихо. А брат живий?

— Живий. На Січі він зараз.

— Якщо живий, то збере грошей — і викупить. А мої батьки халупники. Де їм викупити. Так і звікую рабинею.

— Не журись, Галино,— торкнувся її руки Іван.— Може, козаки нападуть, то виручать. А може, вдасться втекти.

— Куди мені... Боюсь я. Вночі сама ходити боюсь, а тікають же тільки вночі. Якби разом з кимось...

— Будемо пильнувати, Галинко...

На третій день валка досягла Дніпра. Біля Кази-Кер-меня татари переправили ясир на лівий берег і рушили далі. Тепер здобичники не поспішали. Біля річки Кін-ські Води, в урочищі Кара-Мечеть, татари зупинились ділити здобич.

— Що ж тепер буде? Що буде? — забідкалась Га-лина.— Вони ж...— і не доказала.

Іван розумів, що вона хотіла сказати: «Гвалтують жінок, і насамперед дівчат»,— але теж не обмовився й словом: серце його стислося, до горла підкотився дав-лючий клубок. «Доки ж це буде? — питав себе подум-ки.— Доки ці нелюди глумитимуться над нашою честю, над нашими матерями, дружинами, сестрами? Доки во-ни нишпоритимуть по нашій землі, плюндруватимуть її, не даватимуть нам спокійно жити?»

Думки вирували в його обважнілій від утоми й не-стерпної спеки голові, а заспокоїти ні Галину, ні себе не міг. Нахиливши голову, мовчав.

Здобичники кричали, галасували, затято сперечалися. Дехто навіть кидався битися. Вириваючи полоне-них один у одного, сіпали їх то туди, то сюди. Кілька краще одягнених татар переходили від однієї групи по-

лонених до іншої, оглядаючи їх, вибирали серед ни
наймолодших, найдужчих і найвродливіших.

Вони поволі наближалися. Деякі татари не хотіл
віддавати своїх бранців, сперечалися, одначе швидк
замовкали, зозла обрізували ретязі на бранцях і від
водили їх убік, до чималого гурту, де вже порядкували
наглядачі. Вони таврували полонених, знову скручува
ли руки сирицею й прив'язували по кілька чоловік д
довжелезної мотузки.

— Султанові та ханові ясир готують,— озвався ста
рий чоловік, що стояв попереду Галини.

Дівчина, почувши його слова, завмерла, зіщулилась
Біля них крутився й Гірейка. Помітивши його, Іван а
сплюнув спересердя і вголос мовив:

— Негідник. Вислужується. Мабуть, і собі хоче ви
просити когось.

Гірейка мимохіть обернувся й помітив Івана. Він
нахилився до розповнілого татарина, видно, старшого
й показав рукою на Івана. Розповнілий татарин згід
ливо кивнув головою.

Гірейка став гаряче щось пояснювати ханським ясир
никам. Іван прислухався. «Так і є! Гірейка втратив усяк
ку совість і радить відібрати для хана мене й Галину».

— Він дужий,— вихваляв Івана Гірейка,— і робо
тящий. А дівчина — гляньте тільки! — кращої від не
ніде не знайдете. Красуня, якої світ не бачив!

Іван не стримався.

— Собака! — вигукнув.— Паршива собака!

— Він кляне мене, гяур нещасний! — просичав Гі
рейка.— У-у-у! Негідник! — підняв нагайку над голо
вою й кинувся до Івана.

Старший ясирник зупинив його, підійшов до Івана
помацав м'язи, заглянув у рот, задоволено прицмокнув
язиком і почав оглядати Галину. Дівчина відсахнула
ся від ординця. Той ухопив її за руку, сіпнув до себе
гримнув. Дрібні сльози полились з очей дівчини. Тата
рин почав обмацувати її, пильно придивлятися до лиця
до очей, стану.

— Якші,— мовив наприкінці.

Івана й Галину зразу ж забрали до гурту, призна
ченого для султана й хана. Галина не переставала пла
кати. Іван не знаходив слів, щоб розрадити її, й без
порадно дивився на дівчину. Увечері їх нагодували
звеліли лягати спати, але не на землі, як було досі,
на чапраках. Іван притулився спиною до Галини, заше
потів:

— Не побивайся так, Галинко. Тримайся. Може, як-
раз козаки наскочать, відіб'ють.

— Ой Іване, Іване...— захлиналася слізьми дівчина.—
Уже Крим незабаром. Кажуть: післязавтра будемо в
Ор-Капі.

— Побачимо, Галинко,— підбадьорював дівчину
Іван.— Ніколи не треба втрачати віри.

Та вона не переставала плакати. Схлипуючи й за-
снула. А до Івана ще довго не приходив сон.

Аж десь опівночі сон зморив і його. Тільки-но він
склепив повіки, як хтось смикнув його за руку. Іван
розплющив очі. Біля нього лежав Гірейка.

— Т-с-с-с! — просичав той, приклавши палець до
вуст.— Повзіть за мною,— прошепотів Гірейка і порач-
кував уперед.

Іван ворухнув ногами — вони були вільні. Руки теж.
Хлопець торкнув Галину:

— Повзи за ним. А я прикриватиму.

«От тобі й Гірейка,— дивувався подумки Іван.— А
я його зрадником обзивав... Спасибі тобі, друже».

Вони опустилися з пагорба, аж у долині підвелися
й далі подалися пригинці. Гірейка йшов попереду, не
оглядаючись. Через кілька хвилин помітили невелич-
кий чахлий чагарник. Гірейка підбігцем кинувся туди.
Іван і Галина — за ним. У кущах стояли троє спутаних
коней.

— Розпутуйте скоріше,— наказав Гірейка,— і гайда!

Іван обняв Гірейку, поцілував.

— Вибач, друже, що погано подумав про тебе.

— Нащо вибач,— відмахнувся татарин.— Гірейка
Івана друг, хіба міг він лишити друга в біді? А Гали-
на — теж Івана друг. Хіба можна кидай її? Плакав
сильно, жалко було. Та балакай ніколи. Треба швидше
тікати, поки всі спати.

— Ти з нами? — не вірилось Іванові.

— Аякже! — вигукнув Гірейка, вискочив на коня й
помчав уперед.

Надвечір наступного дня вони були на Чортомлику.
Кошовий уважно вислухав їх, скликав курінних ота-
манів і полковників. Удосвіта полк січовиків помчав до
Молочних Вод визволяти захоплених здобичниками
братів і сестер. Провідником у козаків був Гірейка.

5

— От тепер, хлопче, і настав твій час,— сказав Іванові кошовий.— Січове товариство раде буде такому братчикові.

— Я теж радий буду, батьку,— щиро зізнався Іван.— Набридло слугувати... та ще й такій людині, як Барило.

— А все-таки,— журно мовив кошовий,— жаль Барила. Колись він був сміливим і відважним козаком. Аж поки... не одружився...

— Він мав жінку? — здивовано вигукнув Іван.

— Жінку, двох дочок і сина,— відповів кошовий.— В Умані вони й досі живуть. Жінка так його до рук прибрала, що він і шаблю забув, і з братчиками перестав знатися. Зимівник побудував, худоби надбав, грошші складати почав.

— Скнарою несусвітним зробився,— додав Іван.— Хоч, правда, не у всьому. Їжі та одягу нам не жалів.

— Бо зиск із вас непоганий мав,— сказав кошовий.— Жаль-таки, що перевівся козак і загинув. І все добрим пішло. А отари й табуни грабіжникам дісталися. Воно здебільшого так і буває: хто за багатством бе тями женеться, той у дурнях зостається. Одначе... про покійників не годиться погано говорити. З миром хай спочиває...

— Земля йому пером,— додав Іван.

— Ну, то що ж, козаче? У який курінь тебе припи сати?

— Та я...— зам'явся Іван.— Хочу дівчину, що зі мно в полоні була, додому провести.

— Що ж,— усміхнувся кошовий,— лицарство завжд було вірним супутником козаків. Дивись тільки, що у полон до неї не потрапив, як Барило.

— Та що ви, батьку! — почервонів Іван.— Галина не така... Вона... вона...

— А звісно,— знову усміхнувся кошовий.— Галина не рівня скрягам та жаднюгам... Вона найкраща з дів чат! Наймиліша...

— Та ні,— пік рака Іван.— Я ще не закохався в неї. Я тільки допомогти хочу...

— Авжеж так,— у тон йому сказав кошовий.— Що ж... Їдь. Візьми паспорт і рушай. Та бережись: польськ пани січовиків не люблять. Обминай їх. Суперечок, бій йок ні з ким не затівай. Ти ж один.

— А якщо, батьку, виручити когось треба буде?

— То інша річ. Але... тільки при крайній потребі. Коли життю чиємусь загроза буде. Щасти тобі, козаче!

Іван вирушив у дорогу того ж дня. Галина була поруч — і йому всміхалося все: і сонце, і ковила, і розмаїті квіти, якими був вкритий степ, і гаї, і озера, і струмки, і річки — геть-чисто все, на що падав його зір...

— Аж не віриться,— мовила Галина, коли від'їхали з Січі,— що позавчора на шиї була мотузка... Коли б кілька днів тому хтось сказав, що буду біля Січі, що їхатиму безлюдним степом разом з незнайомим козаком, не повірила б...

— Чому ж незнайомим? — образився Іван.— Ми вкупі вже майже тиждень! Навіть спали разом.

— Скажеш таке,— спалахнула Галина, перехилилася з коня й злегка, жартома штовхнула його в плече.— Зв'язані були ж. А ще страшно було.

Іван під'їхав ближче, поклав руку на плече дівчини.

— А я хочу, Галинко, щоб ти завжди була поруч...— і спохопився.— Даруй... я й не запитав... Може, в тебе хлопець є? Може, ти вже заручена?

— Та що ти? — знову спалахнула Галина.— Я одиначка в батьків. Хіба матінка згодились би віддати мене так зарані, у сімнадцять літ, —заміж? Вони ж кажуть: рано тобі про хлопців думати. Я не надивилася на тебе, не намилувалась тобою. А підеш на вечорниці, якийсь оком накине, сама закохаєшся — і прощай, мамо...

— А я теж нікого не маю,— признався Іван.— Не було гарних дівчат поблизу. Та й молодий ще був. А в Барила — самі тільки чоловіки працювали.

— То й добре,— щасливо всміхнулася Галина.— Ось приїдемо до нас... Я скажу мамі...— і зашарілася, закліпала довгими віками.

— Що ж ти скажеш, Галинко? — аж перехилився до неї Іван.

— Не впади,— злякалась дівчина, горнучись до нього.

— Що ти, Галинко. Хіба ж козак може впасти з коня?

Вони їхали широким степом, захмелілі від щастя, збуджені від близькості одне одного. У безмежній височості ширяв орел, приглядаючись до них. З правічних могил німотно стежили за ними потворні кам'яні баби, цнотливо приплющуючи свої очі. То тут, то там вигулькували з нірок цікаві байбаки й поспіхом ховалися назад.

А молодята їхали і мріяли.

— Не може бути, щоб так вічно тривало,— говорив

Іван.— Людина створена для щастя, для радості, а не для горя й печалі. Їй треба працювати, а не воювати, вбивати одна одну, знущатись над подібними собі. Я вірю, Галинко, що настане такий час, коли не буде ні воєн, ні грабежів, ні визиску. Кожен працюватиме на себе. Селянин — на своєму полі, швець, кравець, одне слово ремісник,— у своїй майстерні.

— У моїх батьків півлану піщаного грунту. Тільки жито та ще овес і родять. Але як родять... До весни ні-коли не вистачає. Бо обробити до ладу не можемо... Один віл і одна кляча — та й усе.

— А в нас, Галинко, буде цілий лан поля, дві пари волів, дві пари гарних коней. Ти хазяйнуватимеш, а я козакуватиму.

— Навіщо ж так? Ти казав: воєн не буде. Навіщо тоді козацтво?

— Так то ж колись. При наших внуках чи правнуках. А поки є на світі ординці, пани, лихварі, одне слово, грабіжники й шкуродери, без козацтва нам не обійтися: комусь же треба захищати від них посполитий люд. Та я... не весь час буду на Січі. Час від часу відпрошуватимусь у курінного й приїжджатиму додому — до тебе, до дітей.

Вони прагли щастя, і воно — завжди оманливе, завжди недосяжне — усміхалося їм у їхній мрії, у їхньому вимовленому вголос і затаєному жаданні.

Нараз сизий серпанок, що висів над зеленаво-жовтим степом, розірвався навпіл і в голубій далині засяяло казкове місто з величними соборами й високими будинками. Його вулиці були виповнені строкатим людом, що кудись поспішав. Біля будинків цвіли дивовижні дерева, пелюстки від квітів кружляли в повітрі й повільно опускалися на дахи будівель і плечі перехожих.

— Що це? — зойкнула Галина.— Київ?

— Ні,— розгублено мовив Іван.— У Києві я був, він не такий. Та й до нього ще їхати та й їхати, а це... Мабуть, якесь чарівне видиво.

Вони змовкли на мить і не зводили зачудованих очей з незвичайного видива. Та за хвилину воно зникло, і розмаїтий степ знову слав під ноги цупку ковилу та дрібне різнотрав'я з безліччю квітів. Знову мріли вдалині понурі баби на курганах, стрімко мчали кулани, тривожно виглядали з-за потемнілих кущів перекотиполя дрохви.

— Як у казці,— усміхнулася Галина.— Ти говорив,

що не буде ні воєн, ні грабежів,— от Бог і показав нам, якими будуть тоді наші міста.

Спати вони лягли просто неба. Випроставшись у духмяній траві на весь зріст, підклавши руки під голови, а чапраки під спини, якусь часину мовчали, потім повернулись одне до одного, сплели руки й злилися у першому солодко-млосному поцілунку. Мерехтіли над ними далекі, недосяжні зорі, голосно виспівували довкруж голосисті цвіркуни, десь далеко-далеко хававкав невсипущий перепел, а вони нікого й нічого не чули, слухаючи лише власні серця. Спливала у безвість їхня перша спільна ніч, виповнена щемливою млостю, цнотливим тремтінням усього єства...

Вони дісталися до Умані в неділю. Галинині батьки саме сідали обідати. Помолились Богу, попросили, щоб він швидше подав звістку про їхню нещасну дочку, й опустилися на ослін. Та стукнула клямка в сінешніх дверях.

— Ой! — підхопилась мати і кинулась до дверей.— Це ж вона!

Двері розчинилися.

— Мамо! — нестямно закричала Галина і впала матері на шию.

— Жива! — зойкнув батько й собі підбіг до дочки, обняв її голову шкарубкими руками, почав гаряче цілувати.

Вони втрьох заніміли, застигли, а Іван тихо повернувся, вийшов з хати й присів на призьбу. «Хай натішаться,— подумав.— Вони, мабуть, і віру втратили побачити її живою». Сидів мовчки, розглядав обійстя Галининих батьків. Рублена хата з високою, стрімкою стріхою була старанно побілена. Вікна й призьба підведені червоною глиною. Біля причілкового вікна росла розлога груша, обіч неї тулилось кілька вишень. Між хлівом і рогом хати чепурилася крислата яблуня. Хлів був невеликий, на двоє дверей. Під повіткою біля нього стояв віз, на ньому лежали дерев'яні борона й плуг, на стіні висіло ярмо. Від вулиці двір відгороджувала густа ліса, попід якою струнчилися цибаті мальви. З-за хліва, схилившись на криницю, визирала червоняста калина. «Гарно тут,— подумалось Іванові.— І гарні, мабуть, люди хазяйнують на цьому подвір'ї».

— Іване! — вилетіла з хати Галина.— Що ж це ти? Як сирота зігнувся на призьбі. Тато й мама хочуть бачити тебе, а ти втік. Хіба ж так можна?

Батько обійняв Івана, тричі навхрест поцілував.

— Спасибі козаче,— сказав.— Коли б не ти, не бачили б ми більше своєї Галини...

Мати низько вклонилася, приклала руку до серця.

— І від мене тобі, сину, щира дяка. Хай тобі вік буде довгий, а доля зичлива.

Батько відсторонив Івана від себе, задивився на нього.

— І на вроду гарний, і душею чистий,— сказав.

— Усім, тату, гарний,— прохопилася Галина, підійшла до Івана, притулилася до його плеча: — правда Іванчику?

6

Іван пробув в Умані цілий тиждень. Допоміг Галининому батькові перекрити хату, полагодити погріб, підрихтувати воза. Мати раділа, сяяла, усміхалася.

— Такого б зятя нам. І роботящий, і слухняний, і тямущий. І горя, Галино, за ним не знала б.

— Козак він,— зітхнула дочка.— Дома не сидітиме.

— А то, може, й краще,— роздумувала мати.— Коли чоловік і жінка рідко бачаться, не набридають щодня одне одному — краще люблять, більше шанують одне одного.

— Хіба не краще, коли чоловік завжди поряд? Що ж то, мамо, за щастя: стій біля воріт, виглядай день при дні, а його нема й нема.

— Та ніби й так,— згоджувалася мати.— Одначе менше бурчать, рідше сперечаються, ніколи не ображають одне одного.

— Ніби тато вас ображають або ж бурчать на вас!

— Та такого, як тато, зараз вдень із свічкою треба пошукати.

— Іван теж такий, мамо: І ми не будемо бурчати й сваритися...

— Ну... це ще видно буде. Тиха вода греблю рве.

— Іван любитиме мене так, як тато вас. Він хоч і суворий на виду, а серце має м'яке, ніжне.

— Звідки тобі, дочко, знати його серце? Чужа душа — темна ніч...

— О не кажіть, мамо! Він мені не чужий. Ми з ним знайомі вже цілісіньких два тижні. Ми ж...

— Що ви? — скинулась мати.

— Ми вже, мамо, заручилися...

Заручила їх ота тиха серпнева ніч, коли в нестримному шалі кохання вони поклялися не розлучатися ніколи й ніде.

— Як же це, доню? Хіба так можна? — набігли сльози на затуманені очі матері. Вся вона, худенька, дрібненька, зіщулилась, змаліла.— У нашому роду...

— Цитьте, мамо! — жахнулася дочка.— Ви ж самі кажете, що Іван був би гарним зятем. А я знаю його ліпше, ніж ви. Він же мені життя врятував. Чи краще було б, аби я потрапила до татарів?

— Що ти, дочко. Але ж так зразу... Не ставши на рушник...

— Станемо, мамо. Ось буде осінь, там зима. І примчить Іван до нас, і згуляємо таке весілля, якого світ не бачив. Іван не з тих, хто відмовляється від свого слова, хто кривдить дівчат.

Коли настав день від'їзду Івана на Січ, мати обняла його, поцілувала, зітхнула.

— То як же, Іване? — запитала.— У нас же дочка одна. Неслави ми не переживем.

— Ніхто про неї поганого слова ніколи не сказав,— підійшов до нього й батько.

— Не турбуйтеся, мамо й тату,— вперше назвав Іван чужих людей найдорожчими словами — і на серці стало тепло-тепло.— Я козак, а для козака зрада — найтяжчий злочин.

З Галиною він прощався далеко-далеко від Умані, в степовім роздоллі, як у ту першу ніч. Знову нахлинула на них солодка тремтлива хвиля палких любощів, знову не могли вони намилуватися одне одним і розійтись.

Галина поверталася додому весела, усміхнена, Іван теж був радий як ніколи — співав на весь степ.

І стрілися б вони восени, і згуляли б весілля, і мали б купу дітей, і жили б любо-мило, коли б примхлива доля не визначила їм інші шляхи.

Перша половина XVII століття для України була часом безконечних набігів татарських і ногайських орд; тривалих козацьких походів у пониззя Дніпра, до берегів Чорного моря, в Подністров'я й Подунав'я, в Крим; бурхливих селянсько-козацьких повстань, що спалахували одне за одним. Україна страждала й боролась, захищалась і наступала — і невідворотно йшла до найвизначнішої події в її історії тієї доби — до визвольної війни, що ось-ось мала спалахнути й підняти все українське поспільство.

В 1628 році в Криму розгорілася міжусобна боротьба між претендентом на кримський престол Шагін-Гіреєм і турецьким ставлеником Джанібек-Гіреєм. Пер-

ший звернувся по допомогу до запорозьких козаків. Задумались січовики. Як бути?

— Нізащо! — кричали одні.

— Це ганьба! — додавали другі.

— Але ж ми битимем здобичників! — гукали треті.— Та ще й разом із такими ж самими здобичниками! Мститимем за наругу! Визволятимем наших братів і сестер!

— Треба згоджуватись! Тільки добре поторгуватись! — пропонували четверті.

Почалися перемови. Послам Шагін-Гірея не випадало бути скупими — і вони обіцяли, що хан здасть запорожцям фортецю Іслам-Кермень і заплатить сто тисяч червінців. Угоду було підписано.

Вступивши в Іслам-Кермень, козаки зруйнували його укріплення, а двадцять гармат, що були там, перевезли в Січ і почали готуватися до морського походу.

Весною того ж 1628 року мурза Кантемір обложив Шагін-Гірея в Бахчисараї. Січовики поспішили ханові на допомогу. Вони спустошили й спалили Карасубазар та інші поселення, де були турецькі залоги, й підійшли до Бахчисарая. Після жорстокого бою мурза Кантемір був розбитий і втік у Білгород на Дністрі, а січовики навантажили чайки здобиччю та полоненими й повернули додому. Та не всі. На полі бою загинув гетьман Михайло Дорошенко і сто козаків. Не повернувся тоді на Січ і Іван Сірко.

Звістка про повернення козаків і загибель гетьмана швидко облетіла Україну. Долинула вона й до Галини. Дівчина почорніла за один день. Вона заніміла, холодила мов тінь, мов мара, а наприкінці тижня злягла в ліжко.

— Доню, ми нічого не знаємо,— почала вмовляти її мати.— Загинуло лише сто чоловік. А був же там величезний загін — шість тисяч козаків! Хіба Іван міг загинути?

— Він був би вже тут,— тільки й мовила дівчина.

Пізньої осені з Січі повернувся Ничипір Зуб, що їздив туди по тараню.

— Підіть до нього, мамо,— попросила дочка, але тут же підхопилася з ліжка.— Ні, ліпше я піду. Я по очах побачу — правду він каже чи ні.

Ничипір саме був дома, обідав.

— Добридень, Ничипоре,— вклонилася Галина.— Смачного,— і зупинилась, не в силі вимовити більше жодного слова.

Нечипір у відповідь тільки кивнув.

— Я чула, Ничипоре, ти їздив на Січ. Хотіла спитати...— й запнулася, та на мить збадьорилася й заговорила швидко-швидко.— Чи не чув ти нічого про козака Івана Сірка, який допоміг мені втекти з полону й добратися додому...

Ничипір глипнув скоса на Галину й прикрив сірі очі білястими віями.

— Ничипоре,— підійшла Галина до столу,— чому ти мовчиш? Га?

— Брата Іванового бачив.

— Дем'яна? — скрикнула Галина.

— Атож,— буркнув Ничипір.

— І що?

— Нема... Нема Івана живого... Загинув він під Бахчисараєм.

Галина як і не стояла на ногах — зойкнула на всю хату й гримнула на долівку...

Батько з матір'ю забрали Галину від Зуба напівмертву. Вона знову нічого не говорила, тільки невтішно ридала.

Минула осінь, настала зима. Тяжке горе звалило дівчину з ніг: вона захворіла на сухоти. Лице її осунулося, пожовтіло, очі запали, вся вона перепалася, зсохла на скіпку. Мати кликала ворожку, день у день носила зілля від знахарки, варила їх, поїла ними Галину — але нічого не помогло. Не полегшало дівчині й від козиного та собачого сала, яким без її відома напували її всю зиму. Ранньою весною Галини не стало...

7 А він, Іван, був живий. У тому бою під Бахчисараєм юнак рубався недалеко від Дорошенка. Коли гетьмана оточили ординці, Іван разом з кількома козаками кинувся йому на поміч, та пробитися не зміг: ординців було в кілька разів більше. Іван несамовито метався в гущі бою й, намагаючись щосили прокласти шаблею шлях до гетьмана, не помітив у запалі, як підкрався ззаду ординець, влучно метнув аркан і вирвав відчайдуха з сідла.

Отямився Іван, коли розбиті ординці тікали до моря. Він лежав упоперек коня із зв'язаними руками й ногами, а поряд на змилених рисаках женуть учвал здобичники, перелякано оглядаючись назад. Іван зрозумів, що ординці тікають від погоні, і закричав на весь голос:

— Швидше, браття! Людолови ледве дишуть!

Татарин, що скакав поряд із ним, огрів його плазом ятагана по голові, й Іван знову втратив свідомість. Опритомнів він аж на березі моря. Оточена звідусіль козаками зграйка ординців відчайдушно відбивалася й ріділа на очах. Ординці падали один по одному. Вп лася стріла і в груди татарина, що полонив Івана. Зозумівши, що надходить кінець, людолов зо зла вдарив Івана ножем у груди.

Та одначе дужий організм молодого хлопця переміг смерть. Увечері, коли на місці побоїща почали ви ти вовки-сіроманці, над козаком зупинилась старенька бабуся Уляна, що жила неподалік разом із таким же немічним, а тому й відпущеним з полону на волю Юхимом.

— А цей ніби й живий. Не будемо прикопувати його. Може, одійде.

Іван чув її мову, та не мав сили ворухнути рукою, не міг навіть розплющити очі. Дід Юхим нахилився, притулив вухо до його грудей і вигукнув:

— Таки живий, Уляно! Кров'ю весь зійшов, а живий! Біжи додому, неси води, тягни візка! Це ж козак!

Старі притягли Івана в свою халупу. Вони були вже такі старі та виснажені, що, одержавши волю, не змогли здолати далекої дороги на рідну Україну й вирішили чекати смерті на чужині.

Цього дня Уляна з Юхимом ховали загиблих, а, наткнувшись на напівживого Івана, забули про все й почали рятувати хлопця. Уляна витягла всі свої зілля, перебрала їх — і заходилася готувати цілюще вариво.

Коли воно було готове, прохолодила й напоїла козака, а рану на грудях змастила приготовленою із зілля маззю. Всю ніч старі сиділи над пораненим, витирали піт, поїли цілющим трунком.

Удосвіта Іван розплющив очі, запитав:

— Де я? Хто ви?

— Свої, козаче, свої,— почали пояснювати навперебій Уляна і Юхим.— Не турбуйся, козаче. Лежи, не хвилюйся.

— Я поранений? — ледь чутно спитав Іван.

— Трохи, трохи,— злукавила Уляна.— Зачепив тебе якийсь нехрист шаблею чи стрілою. Дряпонуло трохи. Та все буде добре. Не вдавайся в тугу. Лежи спокійно.

Іван підняв руку, торкнувся чола. Гострий біль пронизав його наскрізь, і хлопець знову втратив свідомість.

Лише через тиждень, коли Юхим і Уляна вже змирилися з тим, що врятованому ними козакові не топтати більше рясту, він розплющив очі.

— Слава Богу,— перехрестилась Уляна.

Двоє старих людей, закинутих лихою долею на далеку чужину, майже силоміць годували його тричі на день цілий місяць. Поступово Іван почав оживати, набиратися сили.

Невдовзі він уже міг говорити й перше, що спитав, було:

— А де інші козаки? Що з ними?

— Ще восени пішли назад, на нашу Україну.

— А мене покинули?

— Вони не знали, сину, що ти... живий. Мабуть, думали, що ти... що тебе... ну, що ти загинув... Уся голова, все обличчя було заюшене кров'ю. А в грудях стримів ятаган...

Іван знову змовк, лице його знову спохмурніло. Він заплющив очі і пронімував цілий день. Увечері Іван спробував підвестися, сісти.

— Боронь тебе Боже,— підскочила до нього Уляна.— Не можна, сину. Пов'язку всю геть-чисто кров'ю залило. Лежи спокійно, синку. Лежи й не ворушись.

— Мені на Січ треба. До Умані дістатися треба...

— О сину! — сплеснула руками Уляна.— Нам теж на Україну треба. Смерть не за горами. Хоч би перед смертю глянути на ті місця, де народилися, могилам батьків уклонитися, та що вдієш — не осилимо далекої дороги...

— Хто ви? — запитав Іван.

Старі розповіли йому, як налетіли на їхні села нагайці, як полонили їх, як гнали до Криму, як продавали в Кафі. Юхим двадцять п'ять років був веслярем на турецькій галері, поки ревматизм не скрутив його так, що він не міг уже веслувати, і його відпустили на волю. Баба Уляна доглядала худобу в багатого турка, аж поки відмовили слухати руки, а пальці так покрутило, що вони стали схожі на коріння калгану й перестали згинатися. Хазяїн вигнав її з двору — і вона пішла понад берегом моря, не знаючи, що робити: кинутися у воду чи вкрасти десь мотузку й повіситись, чи попросити якогось яничара, щоб зарубав її.

Вона брела берегом, море злегка шуміло, лизало дрібними хвильками пісок, вгорі розпачливо металися чайки, а місцини, де можна було б зразу пірнути з головою, ніяк не траплялося. Нарешті попереду забовва-

ніла велика скеля. Уляна прискорила крок, почала молитися. Підійшовши до скелі, почала обходити її, щоб побачити, де зручніше піднятися вгору, і в затінку під нею побачила такого ж старого, як і сама, чоловіка.

— Куди, жінко, поспішаєш? — запитав він її українською мовою.

Уляна стрепенулась і зупинилася біля нього.

— Топитися йду,— відповіла, дивлячись на його зморшкувате обличчя, сиву чуприну, пересмаглі потріскані губи.

— Здуріла, чи що? — знову запитав він.

— Здурів би й ти, чоловіче,— відповіла Уляна,— аби не мав нічого, крім душі,— ні хатини, ні одежини, ні сили, щоб вертатися до рідного краю.

— Я не багатший тебе, жінко,— сказав чоловік,— але маю дах над головою. Он там, за кущами, перекособочена халупа. То моє житло. Замість топитися, йди до нього, з'їж окраєць хліба, поспи, а коли я прийду — поговоримо...

Уляна нічого не відповіла, а пошкандибала до халупи, оглянула її з усіх боків — і почорніла солома, і обведені глиною віконця, і потріскані двері з дерев'яним ключем, і самотній полив'яний глечик на тину так нагадали рідну домівку, далеку Україну, що їй нестямно закортіло жити. Вона зайшла в халупу, з'їла шматок хліба, що лежав на столі, напилась холодної води, лягла на полику — і незчулась, як задрімала.

Увечері прийшов той чоловік, що сидів під скелею, приніс кілька рибин.

— Мене зовуть Юхимом,— сказав він.— А тебе?

Уляна назвалася.

— Ну й добре,— зрадів Юхим.— Любитися нам пізно, а жити разом, якщо ти не проти, можна. Я ловитиму рибу, продаватиму її на ринку, купуватиму хліб та щось до хліба, а ти господарюватимеш дома — варитимеш їсти, пратимеш одяг, збиратимеш на березі паливо...

І зажили вони разом, вже й не думаючи почути рідне слово. Тепер же рідна мова, що звучала в хаті з вуст молодої вільної людини, відродила давню, здавалось, навіки згаслу жагу вирватися з чужини й повернутися на батьківщину. Юхим і Уляна, ходячи біля Івана, знову почали марити рідною домівкою, рватися до неї.

Іван повідав їм про своє життя, про свою Галину, про слово, дане їй, і Юхим з Уляною стали переконувати козака, що нема чого втрачати надію, що море може не тільки годувати людину, а й виручити її. Воно часто викидає на берег дерева, балки, дошки. З усього того можна зрихтувати пліт або й човен, дочекатися весни, коли знову з'являться в морі січовики — чайки завжди пливуть понад берегом, у гарну погоду їх неважко помітити,— і добратися тим плотом до них.

— Це, як ото кажуть: чекай біля моря погоди.

— А що робити? — розвів руки Юхим.— Тікати пішки? Не осилиш далекої дороги. Та й небезпечно. Піймають — не помилують. Дуже жорстоко ставляться татари до втікачів.

І довелося Іванові чекати. Видужував поволі, набирався сил потроху. В голові ще паморочилось, шуміло, в очах раз у раз темніло, та поступово все відходило, і він відчував себе дедалі краще й краще, хоч на душі не легшало.

Галина весь час стояла перед очима. Як вона там? Що з нею? Дав би Бог, щоб не прочула про його нещастя. Щоб не побивалася даремно, не зводила себе з світу... І гнав пріч від себе думку, що вона може забути його, покохати іншого. Однак туга його росла й міцніла. Він же обіцяв прибути восени. А вже осінь кінчалася...

Прийшла зима. Сльотава, похмура... Ні морозів, ні снігу. Тільки сирість, холодні вітри. Море неспокійно стогнало, брижилось, шипіло, а то здіймалось хвилями, які люто накидались на прибережне каміння, розбиваючись на дрібні бризки; за ними котились нові й нові вали й так само, як і попередні, бились в груди каміння й так само обсипали все довкруж міріадами бризок.

Дні, сірі, нудні, безпросвітні, тягнулись один за одним черепашиною ходою. Іван вечорами таки назбирав уламків дощок і балок, викинутих морем на берег, приладнав їх до сухого дубового стовбура, якого теж принесло море, і мав човен не човен, а щось схоже на нього, забивав щілини мохом, замазував їх варом із кісток — і ждав, ждав, ждав... А на морі — ні душі. Тільки жалібно кигикали чайки, шукаючи поживи.

Настала весна. Сонце підіймалося вище й вище, похмурих днів ставало менше, і на душі Івана потеплішало. Він починав вірити, що Галина не розлюбила його, що жде його, як і ждала. Одначе раз у раз зринала тривожна думка. «Але ж, вона, мабуть, важка... Народити дитину, будучи незаміжньою,— гріх... Усі

пальцями тикатимуть, звати муть покриткою... Боже мій, Боже... Галина — покритка... Хіба вона зможе витерпіти все це?»

Іван падав ниць на піл, стогнав, підхоплювався, вибігав з хатини, впивався розчервонілими очима в морську далеч...

— Не зводь себе, сину,— казала баба Уляна.— Сльозами горю не зарадиш.

— Ні, не можу більше. Піду пішки. Арабатською стрілкою проберуся вночі.

І він справді почав сушити сухарі, лагодити взуття. Уляна полатала одяг.

— Сьогодні піду,— одного разу сказав Іван, коли все було готове.— Взяв би і вас, та що вдієш... Лишайтеся... На все добре вам...

— Яке там добре,— зітхнула Уляна.— Хіба на чужині людині може бути добре? Добре там, де народився, де виріс, де батьки поховані...

— Не бачити вже нам добра, як своєї потилиці,— додав Юхим.— Хочеш не хочеш, а мусиш помирати на чужині. А смерть наша вже не за горами...

— Тільки-но дістанусь на Січ, проситиму кошового зробити похід на Крим. Може, й до вас дійдемо.

— Іване, Іване,— гірко мовив Юхим,— наших невільників у Криму тисячі. За один похід усіх не визволиш. Поки буде тут оце хиже кубло, Крим кишитиме невільниками. Поки не знищимо його, спокою на Україні не буде.

Іван вийшов з халупи. Вечоріло. Сонце опустилося за гори й довгі тіні від них упали на берег. Море було тихе, спокійне, ласкаво вилизувало каміння й пісок. Багрянцеві смуги тягнулися через нього в німу далечінь.

Іван помітив якісь цятки. Приглянувся. Чайки сидять на воді, чи що? Але ж вони далеко-далеко... Чайок на такій віддалі не помітив би... Тим часом цятки росли, наближалися.

— Це ж човни! Човни! — закричав Іван, помітивши весла, що здіймалися вгору й падали у воду. Він метнувся в халупу, ухопив Юхима за руку, витягнув на двір.

— Дивіться, діду, дивіться! Це ж човни!

Юхим приклав руку до лоба, придивився.

— Човни, синку,— тільки й сказав.— Може, рибалки заблукали? Але ж не пора... Та й багато їх..

Човни наближалися.

— Та це ж запорозькі чайки! — вигукнув Юхим.— Це воля!

Уляна впала на коліна:

— Спасибі, Боженьку милосердний, що зглянувся на наші сльози, на наші молитви. Спасибі тобі, Боже!

8

Це справді воля. Запорозькі козаки того травневого вечора 1629 року висадились на берег, досягли Карасубазара, взяли його штурмом, визволили сотні бранців і знову повернулися на узбережжя. Тут вони розділилися: частина попрямувала на шести стругах до румелійських берегів, а решта — додому. Разом з ними повернулися Іван, Уляна і Юхим.

— Невже ми справді на рідній землі? — сама собі не вірила Уляна.

— Справді, справді, Уляно,— заплакав Юхим, став на коліна й припав устами до землі...

Іван обняв обох, поцілував.

— Спасибі вам за все, спасителі мої дорогі. Вік вас не забуду. Знайду Галину — і завітаємо в гості. Зараз ви добирайтеся додому разом зі своїми земляками, а я до кошового. Козак же я... І дуже кортить побачити Галину...

Кошовий не став затримувати молодого козака. Він покликав курінного Канівського куреня, велів справити Іванові пристойний одяг, дати зброю, коня і відпустити на тиждень.

Іван летів до Умані, мов несамовитий. Давав коню лише невеличкий перепочинок — і знову гнав його і гнав. Переночував у дубовому гаю, а вдосвіта — знову далі. Не помічав ні яскравих квітів, що цвіли довкруж, ні табунів турів і тарпанів.

Умань зустріла його старенькими похилими хатками, над якими кучерявились сизуваті дими — люди готували вечерю.

Іван доскочив до Галининого обійстя з останніми променями сонця. Скочив з коня, відчинив ворота — невеличкий рудий песик задзявкотів з-під хліва й кинувся до нього.

— Ти що, Рудько? Не впізнав мене? Який же ти будько! — гукнув Іван спересердя.

Песик підбіг, приязно ткнувся писком у шаровари, тажадібно заскавулів.

— Ти чого? Впізнав-таки? А чому ж смутний такий?

З хати вийшов старий Сокіл, обперся рукою об одвірок, запитав:

— Хто тут?

— Це я, дядьку Кириле. Іван Сірко.

Старий якось дивно схлипнув, спустився з ганку, підійшов до Івана, торкнувся рукою плеча.

— Живий? — запитав чужим голосом.

— Живий, живий... Добрі люди виходили... А ви ж тут як? Галина де? Чому не стрічає?

Старий опустив голову, повернувся й пішов до хвіртки. Іван глянув на темні вікна, на пусті сіни й кинувся слідом за Соколом. Той мовчки йшов вулицею не оглядаючись, тільки кивав стрічним людям головою. Іван догнав його, порівнявся.

— Куди ви, дядьку Кириле?

А Сокіл так само мовчки простував далі. За містом піднявся на пагорб і пішов до кладовища. Лихе передчуття скувало Іванові ноги, вони затремтіли й перестали слухатися. Він зупинився, обперся об дерево. Серце шалено калатало, тіло наливалося важкою млостю...

Старий зупинився між двома могилами, зняв шапку. Іван тихо, мов тінь, підійшов до нього.

— Ось тут наша Галина,— Кирило показав рукою на встелену польовими квітами могилу,— а тут,— кивнув ліворуч,— її мати...

Сокіл витер рукавом сорочки сльози, помовчав хвилину й додав:

— Галина померла від сухот, а мати — від туги за нею.

Іван опустився на коліна, припав до Галининої могили.

— А все... через тебе,— вичавив Сокіл й, увібравши голову в плечі, ніби чекаючи удару, повернув назад.

Іван поцілував землю на могилі, прошепотів: «Прости, рідна, я й справді був на Божій дорозі» і поплівся за Соколом. Догнав, коли старого зупинив якийсь молодик.

— Ничипір Зуб,— сказав Іванові Кирило.— Це він привіз звістку про твою смерть.

— Ти? — зблід Сірко.— Як же ти посмів?

— А я... Що? — злякано закліпав Ничипір.— Брат твій Дем'ян сказав. Хіба я вигадав?..

— Я питаю: як ти посмів сказати таке Галині? Вона ж... вона важкою була... Ти ж... двох людей убив!

— Я, може, більше її любив, ніж ти. З дитинства любив. Отакою ще,— показав Ничипір рукою нижче пояса.— Гуси разом пасли, корови разом пасли, а ти... наче сніг на зелене листя... Знеславив дівчину... Довів до смерті...

Івана, мов батогом, стьобнули ці слова, його всього струснуло. Не тямлячи, що робить, він вихопив з-за пояса нагайку й оперезав Ничипора і раз, і вдруге, і втрете...

— Ти що? — ледве спромігся на слово Ничипір.— Здурів? Останнє в голові висохло?

А Іван продовжував знетямлено шмагати Ничипора. Той зігнувся, прикрив голову руками й важко сопів.

— Іване! — сіпнув Сірка за плече Сокіл.— Не треба! Бог розбереться, хто винен. Він найсправедливіший суддя.

Іван зозла сплюнув на землю, штовхнув ногою збиту з голови Ничипора шапку й побрів до Кирилового двору.

На призьбі стояло відро: Іван жадібно припав до нього, довго, спрагло пив прохолодну воду, потім поставив відро на місце, витер долонею вуса, вискочив на коня й, не сказавши Соколу ні слова, ні півслова, помчав назад, на Січ.

У походах на ординців він визволив з полону десятки, сотні дівчат, молодиць. Були між ними гарні і вродливі, не одна обсипала його лице й руки гарячими поцілунками, були й такі, які прямо, без натяків пропонували йому свою руку, та жодна з них не могла витіснити з серця безталанну Галину. Вона згадувалася кожного дня, на кожному кроці, снилася майже кожної ночі. Тільки ніколи не поверталася до нього обличчям — то була нахиленою, то дивилась у зворотний бік. Одного разу Іван узяв її за округлі плечі, притулився до них, торкнувся губами шиї.

— Не лоскочи, Іване,— попросила Галина.

— Я цілую, Галинко. Ти розсердилася, чи що?

— Вусами лоскочеш,— благала дівчина.— Не треба.

— Я ж давно бачив тебе.

— Нічого, Іване. Тепер будемо разом. Я нікуди тебе не відпущу. Чоловік не повинен лишати дома дружину саму. Вона з жури змарніє, зсохне, а коли він повернеться, перестане подобатися йому.

— Ти ніколи не перестанеш подобатись мені, Галинко. Я ж люблю тебе. Чуєш? Люблю, люблю, люблю!..

Іншого разу вона стояла на узгірку під розлогою грушею. Груша цвіла, аж кишіла щедрим пелюстковим розмаєм. Галина теж була вся біла, вся прозора, якась неземна. Здавалося, ось-ось одірветься від землі, полине у залите сонячним маєвом небо, зіллється з пірчастими хмаринами, що виднілися вдалині.

— Галино! — гукнув Іван знизу, з вибалка, де він стояв.— Заспівай!

Вона зняла руки вгору й тихим, грудним голосом заспівала:

Цвіте терен, цвіте терен,
Листя опадає;
Хто в любові не знається,
Той горя не знає.

Її голос поволі дужчав. Він дзвенів не лише під грушею, а й над нею, і довкруж неї — і на землі, і в небі. Ним було виповнене все доокілля.

Співало все, а йому чомусь стало так сумно, що він аж заплакав. «Галина ж побачить»,— стріпнулась думка. Іван хутенько рукавом витер очі, лице, а коли підвів голову й глянув туди, де стояла груша, там уже не було ні груші, ні Галини, тільки ряхтіла безмежна далина, та високо-високо над землею ширяв величезний орел. Невдовзі й він зник у безмежжі, а Іван лишився сам у степу.

— Де ти, Галинко? — закричав він злякано.

— Я тут, Іване,— почулося з-над хмар.

Іван підвів голову — небо було чисте, прозоре, а голос Галини бринів і бринів...

Він і сьогодні, через п'ять десятків літ, дзвенить і дзвенить у старечій голові, а її біла, неземна постать то з'являється перед очі, то зникає. Особливо після того, як він захворів. Софія згадується вряди-годи, а Галина постійно, хоч з Софією прожив усе життя, а Галину знав лише два тижні...

9

Летіли баскими кіньми молоді літа. Похід за походом, бій за боєм, поєдинок за поєдинком, навіть узимку не було спокою. Польські пани полюбляють виставити козаків неробами, гультяями, грабіжниками. Насправді ж козаки — трудяги, яких світ не бачив. Якщо козак і може полежати, то лише в дозорі чи на вивідинах, у шанці перед боєм або в засідці.

Сірко після повернення з Умані отаборився в Коші. Пішли нелегкі, напружені, наснажені повсякденною

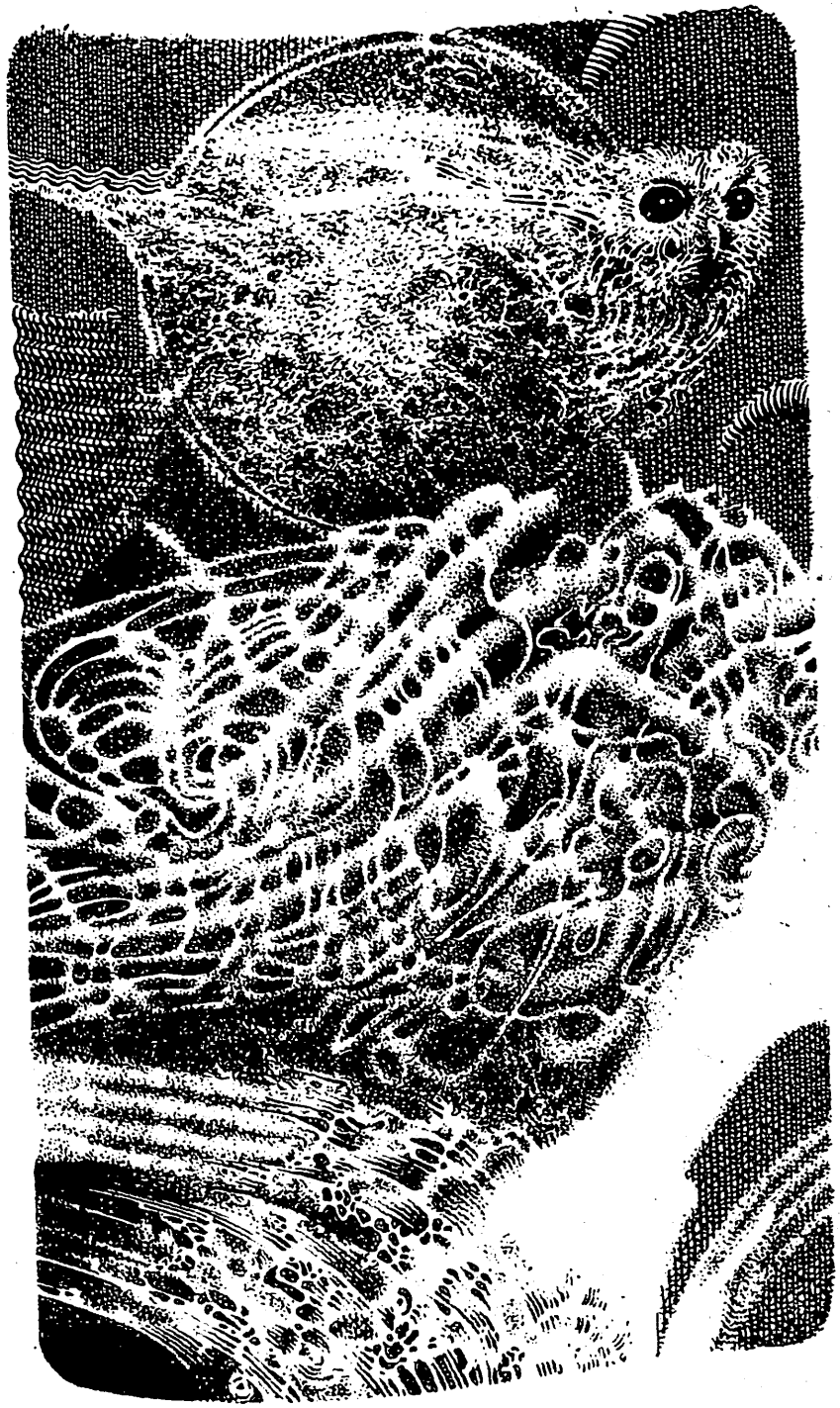

працею й навчанням козацькі будні. Лагодили укріплення, рихтували чайки, вчилися у досвідчених братчиків рити шанці, долати рови, заповнені водою, видиратися на мури під градом каміння, потоками окропу та киплячої смоли.

Іван уже добре володів шаблею, влучно стріляв з пістоля, одначе ще не встиг осягнути всіх секретів бою з ворогом верхи на коні, не дуже вправно вів човен через Дніпрові пороги. Тому вчитися доводилося і в полі, і на Дніпрі. Не раз повертався він у курінь пізно ввечері, вкритий саднами й синцями, подряпинами й свіжими ранами. Не раз стогнав уві сні від болю. Та муки його не йшли на марне: згодом Іван не лише засвоїв науку, а й перевершив багатьох своїх учителів.

— Він уже й старого за пояс заткне,— говорили про нього.

— Його й з нечистим зведи, то впорається.

І в боях з яничарами та ординцями Іван не пас задніх. Він завжди був попереду і його скоро помітили: обрали десятником, а згодом і сотником.

Козаки любили свого сотника, не боялися йти в похід з ним пішо, і кінно, великим військом чи й одною сотнею. Знали: Сірко обманути себе ворогові не дасть, під обух голову не підставить.

Одного разу в степу сотню оточили татари.

— Клади коней! Копай шанці! — звелів Сірко.

Козаки швидко закопалися в землю. Татари теж спішилися, теж поклали коней, посідали на землю, запалили люльки.

— Уруси! Здавайтесь! — почали кричати.

Козаки мовчали, позираючи на сотника, і спокійно чекали, що той придумає. А він ніби й не думав. Сидів у шанці, всміхався на татарські погрози, палив люльку. Минула година, друга.

— Ну як, хлопці? Спочили?

— Спочили, батьку.

Сірко встав, гукнув здобичникам:

— Гей! Людолови! Чи не пора вам додому? Нам треба їхати далі — перепочили вже.

— Ха-ха-ха! — зареготали ординці.— В штани понакладали, тепер хочете до річки, щоб виполоскати їх? Здавайтеся ліпше, гяури. Ми самі поведемо вас до річки.

Сірко звелів усім дістати кресала.

— Запалюйте тирсу! — наказав по хвилі.— Вітру нема, степ горітиме вусебіч від нас. Так і врятуємось.

— Так увесь степ загориться! Скільки звірів і птахів загине! — жахнулись молоді козаки.

— Вогонь на заході й півночі дійде до річки, а на сході й півдні — до озера й згасне. А нам аби до річки.

Не минуло й кілька хвилин, як запалахкотіла трава довкруж пристановища козаків. Ординці завили, закричали:

— Шайтани! Шайтани! Однак не втечете,— й кинулись урозтіч.

— От і все! — сказав Сірко.— Через півгодини помчимо й ми, тільки не в напрямку Січі, де нас піджидатимуть здобичники, а в бік Криму. Доберемось до озера, обійдемо його й за річкою повернемо на північ.

Іншого разу сотню Сірка ординці притиснули до Дніпра. Берег був крутий, високий — нічого й думати, щоб кинутись у воду.

— Копайте рів, насипайте навколо вал! — наказав Сірко.

Козаки швидко оточили себе земляним півколом, залягли за ним.

— Кожному десятому стріляти по ворогові! Решта — у воду й на той бік!

Коли козаки, що кинулись у воду, були на середині річки, Сірко звелів зробити ще одну сальву і зразу ж усім спускатися з кручі. Поки ординці чекали наступного залпу, всі козаки перепливли Дніпро й вербользами подалися на південь. Натрапивши на ногайський табун, вони відбили у пастухів сотню коней і помчали на схід, а там повернули на північ.

Жодного походу не пропускав Сірко, не було жодної козацької виправи, в якій би він не взяв участі. Його не брала ворожа стріла, обминала куля, щадила шабля. І вороги теж знали його. Коли Іван з'являвсь на бойовищі на своєму тонконогому коні, високо піднявши шаблю, вони кричали:

— Урус-шайтан! Урус-шайтан!

Згодом ці слова стали його прізвиськом серед бусурманів. Урус-шайтаном лякали малих дітей, застерігали молодих грабіжників од зустрічі з ним. Татари твердили, що він характерник, що його не бере ні стріла, ні куля, ні шабля, що його рука несхибна, воля непохитна, серце безжальне.

Сірко, плутаючи імена й прізвища, пригадував друзів по виправах, задоволено всміхався, коли досить чітко чиєсь обличчя випливало з далекої минувшини.

Сподвижників і соратників у нього було немало. Їм звіряв свої задуми, питав у них поради, домовлявся з ними, як краще знайти вихід із складного становища, як легше обманути ворога, яким шляхом безпечніше піти, щоб зазнати менше втрат. Козаки любили його. Вони знали, що Сірко не гордий, не спесивий, не вередливий.

Не раз на січовій раді ставав Сірко на захист скривджених, розгадував підступні задуми і застерігав козаків, аби не слухали зловмисників.

Були в нього й постійні приятелі, хоч не дуже близькі, але надійні. Серед них виділявся Михайло Дидаскал. Якось Іванові впав в очі вайлуватий козак, що сидів на бочці й щось писав. Може, він і пройшов би мимо того козака, аби не почув:

— Глянь: наш літописець знову щось записує. Мабуть, хоче лишити нащадкам розповідь про наші пригоди.

— І про нас з тобою?

— І про нас. А що, хіба не заслужили?

Помітивши Сірка, козаки притихли, пішли в курінь, а Іван підійшов до козака.

— Що ти робиш, пане-брате? — спитав його.

— Даруй, батьку отамане,— підхопився козак, почервонів.— Захопився й не помітив тебе. Доброго здоров'я тобі, батьку!

— Дякую. Тобі того ж,— відповів Сірко.

— Літопис веду, батьку. Записую все, що бачу.

— Геть-чисто все? — усміхнувся Сірко.

— Бої, походи... Всякі важливі події.

— І навіщо?

— Щоб люди, які житимуть потім, знали, як ми вибоpювали волю, як захищали Україну. Їм житиметься легше, вони не знатимуть ні шляхетського ярма, ні ординських нападів. Ніхто не гнатиме їхніх дітей до Криму, не торгуватиме ними, не робитиме з них яничарів. Тож хочеться, аби знали вони, що тут не тільки потом, а й кров'ю полита кожна п'ядь землі. Щоб берегли її, як зіницю ока. Тож і треба залишити їм розповідь про нас. Колись один чернець розказував, що в нас, на Русі, давно велись літописи. Дещо й читав мені.

— Про що? — зацікавився Сірко.

— Про Кия, який започаткував Київ, та його братів і сестру, про Святослава, який печенігів громив, про Володимира Мономаха, який з половцями воював.

— І ти все запам'ятав?

— Не все, звісно. Але дещо й зараз пам'ятаю.

— І мені можеш розповісти?

— Можу, батьку отамане.

Іван присів біля нього й годину чи й дві слухав розповідь про війни Святослава Ігоровича й Володимира Мономаха. Коли козак скінчив, міцно потис йому руку, подякував і сказав:

— Пиши, пане-брате. Хай колись і про нас так цікаво розказуватимуть, як ти оце мені розказав.

Іван не знав грамоти, бо в жодній школі не вчився. Він вважав, що при такому житті, яке випало на його долю, найкращий помічник, порадник і захисник людини — шабля. Однак, зустрівши Дидаскала й послухавши його розповіді про давніх русичів, що теж і воювали, й орали землю, і будували храми та палаци, обживали степи, переконався, що грамота — краща зброя, ніж шабля й пістоль, і поклав собі старшого сина Петра зробити не лише шаблювальником, а й грамотною людиною, щоб не був він сліпим, як батько, а дивився на світ широко розкритими очима, пам'ятав минувшину і дорожив нею.

Дидаскала він слухав не раз.

— Колись,— розповідав йому іншого разу літописець,— уся земля, де ми зараз товчемося, була заселена слов'янами. Тут були міста й села, сади, гаї, діброви й ліси. Люди сіяли пшеницю й просо, садили городину, розводили худобу, а потім... Потім нахлинули кочівники. Вони сунули та й сунули, мов сарана. Знищували міста й села, витоптували ниви, забирали в полон людей. Хлібороби відходили на північ, споруджували завали на Росі, Стугні, а на лівому березі — по Сулі й Трубежу. Квітучий край став спустошений, збезлюднів, хижі кочівники й далі нападали на хліборобів. І колишній мирний люд, що знав лише косу та серпа, мусив озброюватися й жити подвійним життям — господарювати й воювати... А потім наші землі спіткало ще більше лихо — навала Батия. Татари подолали перепони та вали, захопили укріплені міста, поневолили всю Русь.

— Такі сильні були? Де ж вона взялася, та сила, в них?

— Їх було багато. Дуже багато. Як тієї сарани. Йшли не лише татари, а й монголи та інші племена, поневолені ними. Вся Азія йшла. А Русь у той час була роздрібненою на безліч князівств. Між князями не було згоди. Вони ворогували один з одним, воювали усі проти всіх. Брат ішов на брата, син на батька. Навіть тоді, коли орди Батия підійшли до руських рубежів, князі не перестали ворогувати. Замість того щоб разом виступити проти зайд, вони захищалися кожен окремо. Нині у нас гетьманів теж — як тих князів. І кожен воює, кожен плюндрує рідну землю...

Дидаскал зацікавлював Івана дедалі більше. Тож він наблизив літописця до себе, потоваришував із ним. Повертаючись із чергового походу в Крим, на Подунав'я чи узбережжя Чорного моря, Іван кликав Дидаскала, розповідав йому про побачене й чуте, просив порадити, як чинили давні русичі в подібних випадках. Дидаскал знав і про січових отаманів, які жили раніше й теж боролися із турками та татарами. І Сірко радо слухав розповіді про Дмитра Вишневецького, про Івана Підкову, про Самійла Кішку, про Криштофа Косинського, про Северина Наливайка... Слухав і заздрив. Про нього, Сірка, знали всі козаки на Україні, знали московський цар, кримський хан і турецький султан, про нього йшла слава по довколишніх землях як про першого лицаря, відважного захисника й рятівника скривджених і полонених, а він заздрив звичайній людині, Дидаскалові, якого знало вузьке коло козаків, та ця людина знала так багато, що її слухати треба було не годинами, а роками. А ще більше вражало Івана те, що Дидаскал може говорити з нащадками.

Чув Сірко, що є люди, які можуть викликати тіні, говорити з душами померлих, віщувати майбутне — це не дуже дивно, але лишити нащадкам, тим, хто житиме через сто, двісті, тисячу літ, слід своєї руки, передати їм свої спостереження, думки, розповісти про тривоги й надії, жалі й болі, подвиги й невдачі своїх сучасників — справді диво. Тебе не буде, полине в далекі світи твоя душа, зітреться твоя могила, а письмо, залишене тобою, хвилюватиме, бентежитиме нові й нові покоління... Воістину чудо із чудес!

Сірко знав, що таких людей, як Дидаскал, на Україні немало. Сам Михайло розповідав йому, що київський полковник Василь Дворецький полюбляє сховатися від сторонніх очей і записати дещо з пережитого, побаченого чи почутого, що тихцем веде літопис недавній ге-

неральний підскарбій Роман Ракушка-Романовський, що колись у настоятеля Межигірського монастиря Михайла Гунашевського. Очевидно, є й інші літописці. Зрештою, грамотних людей на Україні багато.

Богдан Хмель умів читати не лише своє, а й чуже: цікаві записи про повстання тридцятих років бачив він по-французьки, по-німецьки, по-татарськи, по-турецьки. У Франції, тільки-но траплялася вільна хвилина, так і засідав за книжку, позичену в ченців. Не тільки до шаблі, а й до книжки був удатний. Всі сплять, а він сидить у наметі й читає, читає, читає... Підійдеш — і не почує, сядеш збоку — не зверне уваги. Одного разу він, Іван, виспавшись, вирішив перевірити чати. Йде мимо намету Богдана, бачить крізь паперову шпарку — свічка мерехтить. «Забув погасити Хмель,— думає.— Ще лихо трапиться, зайду погашу...» Зазирає всередину, а Богдан сидить, схилившись над столом, і читає. Ще й спати не лягав... Почув шелест, обернувся, впізнав його, каже: «Що, Іване? Спати пора?» — «Та що ти, Богдане?! Уже ранок, сонце ось-ось зійде».— «А я зачитався так, що й не помітив, коли ніч промайнула».— «Щось цікаве?» — «Дуже. Як Юлій Цезар, такий полководець у давньому Римі був, воював у Галлії, сиріч тут, у Франції. Цікава книжка. Повчальна. Принц Конде порадив прочитати».

Богдан теж любив розповідати про те, що прочитав. Там, під Дюнкерком, коли вийшла заминка через неорозважну впертість головного проводиря Сіро, Богдан не раз переповідав йому вичитане з латинських книжок.

А Дидаскал особисто знав Іова Борецького, Памву Беринду, Єлисея Плетенецького, Захарія Копистенського, Ісайю Копинського, Петра Могилу... Та хіба всіх згадаєш, коли пам'ять, мов те решето; що впало, те й випало...

Іван теж пробував учитися. Звісно, в Михайла — і в вільний час. Та оскільки вільного часу завжди бракувало, то лише й зумів вивчити букви, навчитися читати, а всю премудрість письма так і не осягнув.

— Що ж, пане-брате,— сказав із жалем Дидаскал,— розписуйся шаблею на головах здобичників, а папери підписуватимеш хрестиком.

— Дивись: не напиши тільки в своєму літописі, що я темний,— застеріг тоді Михайла Іван.

— Та що ти, батьку отамане! Невже я потурнак якийсь, що повів би про таке нащадкам? Хоч я завжди пишу правду, одначе... можу ж дещо обминути.

— Спасибі, друже,— подякував Сірко.— Дивись усе-таки, щоб у літописі тому не було й славослів'я, підлабузництва, брехні. Вченим людям не личить ні перебільшувати, ні применшувати. Навіть про батька Хмеля пиши обережно: не роби ікони з нього, показуй його таким, яким він був — і розумним, і відважним, і хитрим, і злим — тільки ж, звісно, дивлячись де й коли.

— Розумію, батьку отамане. Та... якщо знайдеться в тебе час, то я можу й почитати те, що написав. Я саме дійшов до війни Хмельницького.

Почав читати своє писання Михайло взимку, коли поменшало клопотів та занять і кошовому лёгше було урвати якусь вільну часину. Літопис одразу сподобався Сірку. Він був написаний простою звичайною мовою, так, як говорили між собою козаки, як складали кобзарі думи й пісні, і запам'ятовувався легко й швидко. Ось і зараз, у глибокій старості, рівний неквапливий голос Дидаскала, що схилився над товстелезним, дрібно понизаним мережаним зшитком у шкіряній оправі, дзвенить і дзвенить у голові...

II

Голос Михайла Дидаскала:

«Року 1594. Обрали посполиті Северина Наливайка, що був сотником надвірної хоругви князя Василя Костянтина Острозького, своїм проводирем і нарекли, яко січовики, гетьманом. І поклявся той Наливайко чесно нести булаву през усі бурі й незгоди, през усі мытарства й лихоліття. І повів він військо, набране коштом князя Острозького, противко кримчаків, які йшли через Брацлавщину й Поділля в Мадярщину, і розбив їх Теребовлею, і погнав у Молдавію. Після того почали наливайківці бити панів на Брацлавщині. Та орда через Буковину вдерлася в Галичину. Наливайко пішов навперейми грабіжникам, які вели полон. Він здобув Кілію й Тягиню, де дав доброго прочухана янычарам і ординцям, захопив чотири тисячі полону. Недоумкуватий молдавський господар Арон підступно напав на військо Наливайка. Тоді Наливайко набрав ще більше війська і змусив Арона прилучитися до ворогів турського султана. Сам Наливайко повернувся на Брацлавщину і знов почав бити панів. Посполитий люд всюди підіймався противко панів — і на Брацлавщині, і на Поділлі, і на Київщині.

Року 1595. Повстання було і на Волині, і в Галичині, і в Білій Русі. Весною Наливайко знову ходив супроти яничарів та ординців, які хотіли напасти на Україну. Ганявся за ними аж за Карпати, був у Закарпатті і Семиграді. А наприкінці літа перейшов у Галичину, а тоді на Поділля і знову громив панів. Він здобув Луцьк і пішов у Білу Русь. Там узяв Слуцьк, Бобруйськ, Могилів і повернувся на Волинь.

Того ж року польські пани послали противко нього гетьмана Жолкевського.

Року 1596. Наливайко нам'яв боки Жолкевському під Білою Церквою і пішов за Дніпро. Через Яготин і Переяслав підійшов до Лубен. Тут Жолкевський перегородив йому дорогу. Військо Наливайка заклало табір і стало боронитися. Та скінчилися паша й фураж. Реєстровці, яких ще залишалося в таборі немало, змовилися, підступно напали на Северина Наливайка і видали панам. Жолкевський не дотримав слова і наказав люто покарати повстанців. Самого Наливайка страчено у Варшаві. Але посполитий люд не забув свого проводиря і з нетерпінням ждав слушного часу, щоб знову стати супроти панів.

Року 1599. На турецькій галері, що стояла біля Козлова, повстали невільники, перебили яничарів і повернулися на Україну. А проводирем у них був Самійло Кішка, який двадцять п'ять років промучився на агарянській каторзі. І знову, як колись, обрали його козаки своїм кошовим. І вийшли вони в море, і погромили яничар, яких стріли, а кілька галер з визволеними невільниками притягли до Січі. І настали чорні дні для здобичників. Козаки раз у раз з'являлися в Чорному морі, вистежували грабіжників, які поверталися з України, нападали на них, визволяли бранців, а ворогів топили.

Року 1602. Загинув під містом Фелином, що в Лівонії, славний отаман Самійло Кішка, який пішов воювати не супроти осоружних бусурманів, а противко далеких шведів. Його тіло козаки привезли додому й поховали в Каневі, воздавши безстрашному лицареві велику ясу. Слава про нього ніколи не вмре, не поляже.

Того ж року козаки на 30 чайках та ще кількох, відбитих у яничар, вийшли Дніпром у Чорне море і напали на турські галери під Кілією, погромили їх і захопили одну турську галеру та кілька купецьких кораблів. А тоді підійшли до Білгорода, захопили турський корабель, що йшов з Кафи, і пішли назад, до Дніпра.

Року 1605. У грудні земля тряслася вельми і було страшно.

Року 1606. Козаки ходили до Білгорода й Кілії, захопили в морі 10 туреьких галер, здобули штурмом турську фортецю Варну і знищили всі кораблі, що там стояли.

Року 1609. Козаки на 16 чайках ввійшли в гирло Дунаю, захопили й спустошили Білгород, Кілію, Ізмаїл.

Року 1612. Петро Конашевич Сагайдачний провів козаків Дніпровським лиманом у Чорне море і завдав великої шкоди бусурманам, що сидять на його берегах.

Того ж року сарана велика напала була на Україну.

Року 1614. Дві тисячі козаків перейшли Чорне море, напали на Трабзон, а потім на Сіноп, здобули фортецю, знищили яничарів, що захищали її, спалили всі кораблі у гавані.

Року 1615. Запорожці напали на Цареград, спалили гавані Мізевну та Архіоку. Розгніваний султан наказав капудан-паші покарати козаків. Турські кораблі догнали козацькі чайки в гирлі Дунаю і розпочали бій. Козаки розгромили ворогів, захопили кілька галер і самого капудан-пашу, підійшли до Очакова і на очах у турків спалили захоплені галери.

Року 1616. Петро Конашевич Сагайдачний з двома тисячами запорожців напав у Дніпровському лимані на бусурман. Запорожці захопили 15 галер та сотню дрібніших кораблів і мало не піймали самого Алі-пашу, який ледве втік од них. Після того Сагайдачний повів козаків до Кафи, здобув її і знищив 14 тисяч охоронців фортеці. Одні каторги, що були в гавані, козаки попалили, а другі — потопили. Визволивши багато невільників, Сагайдачний щасливо повернувся додому.

Року 1617. Гетьман Дмитро Барабаш привів запорожців до Цареграда. Вони замигали вогнями у вікнах сераля, розбили турський флот і вбили адмірала.

Того ж року багато посполитих покозачилися. Вони обирали собі урядників і вигонили панів. Противко повсталих пішов з військом гетьман Жолкевський. Тоді реєстровці знов обрали своїм гетьманом Петра Конашевича Сагайдачного. В урочищі Суха Вільшанка він підписав з Жолкевським угоду, за якою козацький реєстр складався з одної тисячі чоловік, а всі посполиті, що оголосили себе козаками протягом п'яти останніх років, мусили повертатися до своїх панів. Козакам заказано було ходити в Крим і на турські землі. Запорожці не визнали цієї угоди.

Року 1619. Біля Білої Церкви зібралося 40 тисяч

покозачених посполитих. Противко них пішов Жолкевський, але до бою не дійшло. Було укладено Роставицьку угоду. Пани згодилися вписати до реєстру 3 тисячі чоловік і платити їм щороку 40 тисяч злотих.

Того ж року. Петро Сагайдачний пішов на Крим, а повстанці обрали гетьманом Яцька Неродича Бородавку — і стало на Україні два гетьмани: Сагайдачний — у Трахтемирові, Бородавка — на Запорожжі.

Року 1620. Біля села Цецори в Молдавії стався великий бій між турками й поляками. Жолкевського, який не схотів скористатися допомогою козаків і сказав: «Не хочу я з Грицями воєвати, нехай ідуть до ролі, альбо свині пасти»,— було вбито, а Конецьпольського взято в полон.

Того ж року. Їхав через Київ до Москви єрусалимський патріарх Феофан і на прохання Петра Сагайдачного висвятив ігумена Київського Золотоверхо-Михайлівського монастиря Іова Борецького на митрополита.

Року 1621. Турське військо хотіло побити під Хотином польське. Але Петро Сагайдачний очолив усіх козаків і допоміг здобути звитягу над бусурманами. Коли султан Осман II повернувся до Цареграда, яничари і сипахи повстали і вбили його.

Року 1622. Помер славний лицар Петро Конашевич Сагайдачний од рани, здобутої під Хотином. Поховали його в Києві, в Братському монастирі. На стало Сагайдачного, а слава про нього зосталася навіки. Велику частину свого добра заповів він Львівському і Київському братствам та їхнім школам.

Року 1623. Запорозькі козаки на 300 чайках перейшли Чорне море, спалили передмістя Трабзона, захопили купців, багато всякого добра, кораблів і гармат і визволили немало невільників.

Року 1624. 80 запорозьких чайок підійшли до Кафи, і козаки захопили її.

Того ж року 1500 запорозьких козаків на 55 чайках під проводом Дем'яна Черкашенина розорили Старий Крим та улуси довкруж Керчі й повернулися додому.

Того ж року запорожці аж тричі з'являлися біля Цареграда. Вони спалили маяк Фарос, приморські укріплення Бююкдере, Єникей і Істиньє, розгромили місто Неокорніс.

Того ж року помер козацький гетьман Бородавка, і на його місце козаки обрали Михайла Дорошенка.

Року 1625. Козаки й повсталі посполиті знову билися з польськими панами. Вів їх Марко Жмайло, а

панів — Станіслав Конецьпольський. Біля Курукового озера пани мусили розпочати з повстанцями перемови. Угодовці скинули з гетьманства Марка Жмайла і знову обрали старшим Михайла Дорошенка і уклали з панами Куруківську угоду. До реєстру вписувалося тепер шість тисяч чоловік, їм платилося 60 тисяч злотих. Реєстрове козацтво ділилося на шість полків: Київський, Переяславський, Білоцерківський, Корсунський, Канівський і Черкаський. Козакам було заборонено воювати турків на морі.

Року 1628. Аби зруйнувати фортецю Іслам-Кермень і не дати туркам будувати нові, гетьман Михайло Дорошенко пішов у Крим помагати Шагін-Гірею битися з Джанібек-Гірея. Хан віддав козакам Іслам-Кермень, і вони зруйнували її, а 20 гармат привезли на Січ. Шість тисяч запорожців у Криму спалили Карасубазар та багато сіл, розбили під Бахчисараєм Кантемір-мурзу, що обложив був Шагін-Гірея. Там, під Бахчисараєм, загинув гетьман Михайло Дорошенко і сто козаків. Решта козаків із великою здобиччю повернулися морем додому.

Того ж року гетьманом реєстровців було обрано Грицька Чорного. Він став так ревно служити панам, що багато реєстровців злучилися з січовиками і оголосили його скинутим. Тоді Чорний прийняв унію і поклявся викоренити свавільне козацтво.

Року 1630. Січовики обрали гетьманом Тараса Федоровича, прозваного Трясилом. Він підняв січовиків і пішов на волость, а попереду послав сміливців, які дісталися до Черкас і схопили Чорного. Стративши зарозуміло проданця, козаки рушили на Корсунь. Корсунці повстали й злучилися з ними. Реєстровці теж приєдналися до них, а старшина утекла. Повстанці зайняли Канів, Переяслав. Всюди посполиті били панів. Пани послали противко повсталих велике військо. Під Переяславом повстанці довго билися з жовнірами, багатьох їх побили, але старшина усунула з гетьманства Тараса Трясила, уклала з Конецьпольським угоду. Реєстр було збільшено до 8 тисяч чоловік.

Року 1632. Петра Могилу, сина молдавського господаря, який 1625 року постригся в ченці, в 1627 році був обраний архімандритом Києво-Печерського монастиря, висвячено митрополитом.

Року 1635. Пани побудували на Дніпрі фортецю Кодак, а козаки під проводом гетьмана Івана Сулими захопили її. Пани знайшли зрадників, ті підступно схопили Сулиму і п'ять його сподвижників. Їх відвезли до Варшави і стратили.

Року 1637. Знову почалося повстання противко польських панів. Повстанців очолював Павло Минович Буг, чи то Павлюк. Вони захопили артилерію реєстровців і вивезли на Січ, а тоді пішли на Київщину. Карпо Скидан і Семен Биховець захопили в Переяславі старшого Кононовича, писаря Онушкевича та інших старшин і стратили в Чигирині, а Іляшу Караїмовичу вдалося утекти. Він дістався до Бара і розповів коронному гетьману, що повстанці хочуть злучитися з донськими козаками й татарами і присягнути московському царю. Панни послали противко повстанців велике військо. Під Кумейками стався бій, де повстанці зазнали невдачі. Однак вони продовжували битися з панами. Але під Боровицею мусили почати перемови з панами. Під час тих перемов пани схопили Павлюка та ще кількох старшин, закували в кайдани, відвезли в Варшаву, де й стратили. Старшим реєстру було призначено Іляша Караїмовича, писарем — Богдана Хмельницького. Розділивши своє військо на частини, Потоцький почав всюди сіяти страх і смерть.

Року 1638. Повстанці обрали гетьманом Яцька Остряниця і знову стали бити панів. Потоцький дізнався, що в Остряниці малі сили, і пішов йому назустріч. Остряниця відійшов до Говтви й укріпився тут. Потоцький став штурмувати повстанський табір, зазнав поразки і відійшов до Лубен. Остряниця пішов за ним. Під Лубнами стався новий бій. Потоцький утік у Лубни й замкнувся там. Йому на допомогу поспішили нові війська. Пани почали наступ на повстанців. З-під Сліпорода Остряниця відійшов до Лукомля, а тоді до Жовнина. Потоцькому вдалося ввірватися в повстанський табір. Остряниця з частиною козаків перейшов Сулу і пішов у московські землі. Повстанці обрали гетьманом Дмитра Гуню й підійшли до гирла річки Старця. Тут їх догнали пани й обложили. Повстанці довго боронилися, та скінчилися харчі й порох. Угодовці знов почали говорити про перемови з панами. Тоді ті, хто був проти угоди з панами, на чолі з Гунею і Філоненком пішли на Запорожжя. Коли було укладено угоду й повстанці почали розходитися, Потоцький наказав винищувати їх.

Того ж року Потоцький оголосив ординацію. Реєстровці позбавлялися всіх прав, покірно приймали ярмо на свої шиї. На Запорожжі мала стояти залога, яка мусила розганяти самовільні збориша на островах і річ-

ках. Комісаром реєстру було призначено шляхтича Комаровського, осаулами Караїмовича й Бубновського. Всюди пани чинили жорстокі розправи над населенням».

12 З перших днів перебування на Січі Іван Сірко купно з іншими козаками ходив бити польських панів. Він воював і в загонах Марка Жмайла, і у війську Тараса Трясила, і серед повстанців Павлюка, Гуні, Остряниці. Рубав голови панам, тішився звитягами над ними, скреготав зубами й ціпив кулаки, коли старшина всі успіхи зводила нанівець, підписуючи то одну, то іншу куцу угоду з панами. Доводилось Іванові пробиратися після невдач з полів бою потайними путівцями в безпечні місця, щоб перечекати якийсь час і при слушній нагоді знову стати за щастя рідного народу, за визволення рідної України.

Відходячи разом з Остряницею, Іван зустрівся з Софією.

Дівчина була так схожа на Галину і зростом, і вродою, і голосом, і вдачею, що Іван у першу хвилину навіть розгубився. Стояв і дивився на неї, мов на якесь видиво. Така ж чорнява, кароока, така ж стрункa й тендітна, така ж цнотлива... Вона одразу запала Іванові в душу. Він запитав дівчину, чи має вона нареченого, а коли дізнався, що ні, поцікавився, чи не відмовить йому, коли пришле сватів. Дівчина кинула лиш коротке «ні», а він аж загорівся, і те «ні» дзвеніло в його голові усю дорогу, аж поки не зустрів її наступного разу.

Вони побралися через місяць після зустрічі. Цілий рік були разом. Кохання прийшло несподівано і заполонило його всього. І врода Софії, і ласки її, і звабливе тепло тіла, і запах м'яти, чебрецю, любистку від кіс, і голос — ніжний, воркітливий, грудний, і руки — гарячі, пругкі — все швидко стало рідним, дорогим... Вони разом працювали і разом відпочивали, разом їздили на ярмарок, разом стрічали й проводжали гостей — козаків, що прибували на Слобожанщину з Подніпров'я.

А вони, ті козаки, згадували рідний край, свою гомінливу Січ, сумували, рвалися до неї. І він, Іван, теж журився.

— Чого ти, Івасю, спохмурнів? — допитувалась Софія.

— Та так... Січ снилась сьогодні...

— Ох та Січ...— зітхнула дружина й нічого не говорила.

А потім... потім... Він таки не витримав, пішов на Січ, бо ж дізнався, що пани поставили на Хортиці залогу й збираються знищити святиню всіх скривджених.

— Пропадем, Софіє, як Січі не стане,— сказав дружині, поцілував її й пішов.

Розділ 6
БЕНТЕГИ СОФІЇ СІРКОВОЇ

Хоч би за що бралася Софія, все падало з рук. Ніяк не могла погамувати збентежене серце — воно то билося, мов птах у сильці, то квапило, стиснувшись у грудку, мов задихалося, від браку повітря. І вона переконувала себе, що нічого страшного не сталося, а спокій не приходив, тривога не зникала. Молодший син, Роман, цибатий, довгорукий, з веснянкуватим обличчям і великими темно-карими очима, стояв перед нею на кожному кроці. В який куток хати не потикалася, за яку річ не бралася, думала лише про нього. Тоді кидала все і йшла на другу половину, сідала біля дитини на ліжку, поправляла простирадла, брала за руку, питала:

— Як, синку? Легше?

— Легше, мамо, легше... Напився зілля вранці — і як рукою біль зняло,— заспокоював син матір.

— То, може, надвір вийшов би. Теплінь така... На призьбі посидів би.

— Вийду, мамо, вийду. Ось ще трошки полежу і вийду,— обіцяв хлопчик, хоч знав, що не має сили не те що вийти надвір, а навіть піднятися.— Хвороба вже минає. І в грудях не болить, і голова перестала нити... А Петро повернувся?

— Далеко вони поїхали... Аж до Тора... Може, сьогодні й не встигнуть...

— Не подобається мені, мамо, Голуб отой. Непевний він якийсь. Пилип теж остерігається його.

— У полоні в бусурман довго був, тому й відлюдькуватий якийсь.

— Краще б він пробирався до своїх волохів, а то товчеться у нас уже другий місяць... Кожна людина після неволі до рідного краю спішить, а цей... чужі пороги оббиває...

— А якщо в рідним краю ще гірша неволя?

— Може, й гірша,— згоджувався син,— одначе, не

подобається він мені, та й годі. А Петро горнеться до нього... дивак. Ніби ніде ліпших мисливців нема...— задумався на хвилину, потім запитав зненацька:— А батько все мовчить?

— Мовчить, Романочку.

— Мо', захворів?

— Та що ти?! — аж скинулась Софія.— Скажеш таке...— а в самої очі затуманились... Вона витерла їх крайком плахти, винувато усміхнулася й сказала:

— Піду попряду трохи.

Повернулася на свою половину, сіла на лаві біля вікна, присунула ближче прядку. Колесо заспівало, шпулька задзвеніла — й Софія подумки полинула у далеке далеке дитинство й дівочі літа...

Розділ 7
СТЕЖКАМИ МИНУВШИНИ
Спомини Софії Сіркової

Росла вона у великій бідній родині. Вони, діти, завжди були напівголодні, напівроздягнені, але щасливі: мали з ким ділитися радістю й горем, гратися й сваритися. Батьки не мали ні землі, ні худоби — були халупниками. Батько теслював, а мати ткала — так і жили з заробітків, ледве зводячи кінці з кінцями. Діти допомагали одне одному й батькові-матері — і злидні не так дошкуляли їм, бо ж за турботами ніколи було й думати про них. Коли попідростали, хата почала пустіти, розліталися хто куди: хлопці — на Січ, дівчата — заміж, і невдовзі в хаті залишилася з дітей тільки вона, Софія. Їй минуло й шістнадцять, і вісімнадцять літ, а вона все просила й просила матір: «Не видавайте мене заміж, не надівувалася я ще, мамо».

Софія була найкращою дівчиною в слободі — брови чорні, очі карі, личко біле, стан гнучкий — все, як у пісні співається, а хлопця ніяк вибрати не могла. Батьки не силували, терпеливо чекали; батько посміхався, мати зітхала — й мовчали, мовчали, мовчали обоє. Софія виспівувала по неділях на вулиці, ходила в будень на вечорниці, а суджений не з'являвся. Хлопці жартували:

— Ну дивись, Софіє, за вибірки Бог дає витрішки.

Дівчата застерігали:

— Гляди, Софіє, так можна і в дівках посивіти.

А в неї серце не лежало ні до кого з парубків. Незчулася дівчина, як і двадцятиліття довелося відзначати...

І засумувала, забідкалася, затужила Софіїна мати, спохмурнів батько. Однолітки, що мали вже сім'ї, тільки скорботно похитували головами, коли вона проходила мимо, й шепотіли:

— І треба ж такому статися. Найкраща в слободі дівчина, а талану ніякого. Наче наврочив хто. Пороблено, та й годі...

Та ось покотилася від села до села гострокрилою ластівкою неспокійна звістка: з Подніпров'я рятуючись від польських карателів, на Слобожанщину прибули повстанці. Вони їхали й через їхню слободу. Літні сивовусі козаки, молоді невгамовні хлопці, цокотливі жінки, гамірливі діти. Одні верхи на конях, інші — на возах, чимало плелося пішки. Стомлені, виснажені, почорнілі... Серед них було багато поранених і хворих. Їм виносили воду, молоко, сало, хліб — хто що мав.

Винесла глечик молока й вона, Софія. Першим напився отаман, а другим — молодий чорнявий козак з довжелезним оселедцем і невеличкими акуратно підстриженими вусами. Він витер рукавом білої вишитої сорочки засмаглі губи, погладив вуса, приязно усміхнувся:

— Як звати тебе, дівчино?

— Софією,— промовила вона, а серце зашаленіло, закалатало, зайшлося, а щоки запалені, заяріли багрянцем...

— Ти злякалася, Софіє? — запитав козак.

— І чого б то? — намагалась вона відповісти байдужим тоном, та руки зрадливо затремтіли.

— І справді,— заграв карими очима козак,— хай бояться мене турки, татари, пани-ляхи, тільки не дівчата, та ще такі, як ти.

— А яка ж я? — ніби й не догадувалася Софія.

— Гарна, дівчино, дуже гарна, як намальована,— захоплено говорив козак, випиваючи в неї душу солодким вогнем звабливих очей.

— І скажеш таке,— затулила вона руками лице, а глечик — шусть із рук, лунко вдарився об землю — й на друзки.

— На щастя,— зрадів козак, скочив з коня, підійшов до неї.

— У тебе є наречений, Софіє? — запитав.

Він був середнього зросту, кремезний, широкогрудий.

— Нема,— видихнула вона назустріч йому свою бентегу.

— Як приїду сватати, не відмовиш, Софіє?

— Ні,— радісно кинула вона йому й пірнула в сіни.

У хаті Софія припала до причілкового вікна. Бачила, як вийшов козак з двору, як погладив коня, як легко, ледь торкнувшись стремена, скочив у сідло й помчав уздовж вулиці доганяти біженців.

Цілий тиждень, довгий, забарний тиждень не зводила дівчина очей з насупленого коструватого даху шинку, за яким, крутнувши ліворуч, зникала вулиця. Цілий тиждень, вірячи й не вірячи, чекала вона — і таки дочекалася.

Він приїхав у суботу надвечір, а ще через тиждень заслав сватів, а через місяць вони згуляли весілля. Певне, ні в кого так піднесено не грали троїсті музики, так хвацько не танцювали парубки, так сердечно не співали дівчата, так відчайдушно не напивалися чоловіки.

— Ну й пара,— говорило, дзвеніло, виспівувало все велелюддя.

— Так трапляється раз на віку,— шепотіло, шелестіло, зітхало доокілля.

Перший рік Софія не бачила нікого й нічого, окрім Івана. Він замінив друзів, батька, матір, приніс спокій, радість, щастя.

А з Подніпров'я йшли нові й нові біженці. Посмугувані канчуками, виснажені роботизнами, підточені хворобами... Ішли та й ішли. Десятки, сотні, тисячі чоловіків, жінок, дітей, що одцуралися рідних місць і шукали спокійнішого життя в московських землях.

— Як там? — питали їх слобожани.

— Ще гірше, ніж було,— відповідали втікачі.— Татарські людолови грабують, пани мордують — пустіють села, пустіють міста.

— А Січ? Січ як? — загорівся одного разу Іван, що став останнім часом смутний, похмурий, мовчазний.

— Живе Січ. Тільки пани перекрили всі шляхи до неї, всі путівці, всі стежки, а на Хортиці своє військо поставили.

Того ж дня увечері Іван почав точити шаблю.

— Іване,— зойкнула Софія,— навіщо це?!

— На панські голови,— відповів чоловік.

— У мене ж, Іваночку, син буде.

Він пригорнув її до себе, поцілував у заплакані очі, заспокоїв:

— Він теж буде бити панів.

Софія не тримала чоловіка, бо знала: коли він щось задумав, не спиниш, не відмовиш, не розрадиш. Прощаючись, Іван просив:

— Будь розумною, Софіє. Я навідуватимусь.

2

Вона залишилася вдома. І хоч не відходила від неї мати, часто приязно говорив батько, вона якось одразу поникла, змарніла, засмутилася. Пригасли очі, зблідли щоки, посиніли губи. З'явився біль у грудях. Потім почало горіти все всередині. Її нудило вечорами й ранками, а там і впродовж усього дня. Народилася дитина — не син, а донька, та легше не стало. Софія все сохла й сохла.

— Їй-Богу, це їй пороблено,— забідкалися сусідки.

— Від нечистого,— запевняли шептухи.

Батько повіз Софію до Києва, до ченців Печерської лаври. І хоч святі отці не відмовлялися ні від меду, ні від сала, ні від грошей, а зарадити лиху не змогли. Софія мучилась ще гірше, ніж раніше. Зігнулася, почорніла.

— Хоч би Іван приїхав, хоч би попрощатися,— тихо плакала, пригортаючи дитину до грудей.

— Дочко, сором таке говорити,— докоряв батько.

— Не гнівай Бога, донечко,— просила мати.

На Зелені свята у слободу прийшов кобзар. Він співав про трьох братів, що тікали з турецької неволі, про славну Марусю Богуславку, що рятувала земляків, про відважних козаків, що визволяли своїх братів...

Софія підійшла до нього, торкнулася його плеча.

— Слухаю тебе, дочко,— озвався незрячий співець.

— Ви, дідусю, бували на Січі?

— Бував, дочко, бував. Із Січі на агарянську каторгу потрапив. На Січ і повернувся, коли туркам непотрібен став. На Січі й зараз живу.

— То ви на Січ прямуєте? — аж затремтіла жінка.

— На Січ, дочко, на Січ. Там моя домівка, там моя й могила буде.

— Мо', й Івана Сірка знаєте? Мо', стрічали?

— Чому ж не стрічав, дочко? Славний козак, дуже славний. І розумом, і сміливістю, і ненавистю до ворогів — нічим Бог не обділив. Аби таких більше було на

Січі, не плакала б Україна кривавими слізьми, не блукали б її діти по всіх усюдах.

— Скажіть йому, дідусю... Передайте йому, дідусю... Скажіть, донька народилася...

Кобзар поклав широку теплу долоню на її маленьку тремтячу руку, розчулено запитав:

— Ти захворіла, дочко?

— Тяжко захворіла, дідусю. Все в мені горить, усе... Кажуть: пороблено. Нечистий наслав. Уже і в знахарів була, і в шептух, і в ченців — нічого не допомагає.

— Не переймайся так, дитино. Іван приїде, а я дорогою людей питатиму — хто і як саме може твоєму лиху зарадити. Вір, дочко, і жди. Надія в неволі людей рятує, а з таким козаком, як Іван, і поготів. Я знайду його, перекажу... Жди...

Кобзар того ж дня зник із слободи, а через два тижні, глухої темної ночі, коли в степу завивали осінні вітри-вітровії, а принишклу слободу періщили злі холодні дощі, в дворі радісно заіржав кінь.

— Іван! — закричала на всю хату Софія, схопилася з ліжка і в самій сорочці вискочила на подвір'я, впала йому на плече, затіпалася, заголосила: — А я... а я думала, що не дочекаюся...

— Не для того ми сходилися, Софіє, щоб так рано прощатися,— відповів Іван, тамуючи поцілунками її сльози.

Розділ 8
СТЕЖКАМИ МИНУВШИНИ
Спомини Івана Сірка

Іван не знав, що Софія не могла витерпіти розлуки й тяжко захворіла. Вона день у день згадувалася та й згадувалася, щоночі снилася веселою, безтурботною, і йому вірилось, що вона, молода, дужа, завжди весела, живе тими днями, які вони провели разом, і терпеливо чекає, коли він навідає її. Він лічив місяці, тижні, дні — з курінним про поїздку на Слобожанщину... Та нежда-но-негадано з Криму виповзли ординці й рушили на Поділля — січовики кинулись навперейми грабіжникам.

Виправа забрала не день і не два. Татари дійшли до Поділля, розсипались дрібними групками по селах, слободах, хуторах... Довелося й козакам ділитися на загони, сотні й десятки і винюшкувати ворогів по всіх

закутках. Татари довго не затримувались на одному місці, виловлювати їх було важко, після грабунку вони збиралися в умовленому місці й швиденько прямували далі, змінюючи раз у раз напрям свого руху, адже знали, що козаки, почувши про їх напад, чатують на них повсюди.

Поверталися козаки на Січ повільно й забарно: везли поранених, вели чималий полон та й самі були стомлені. Одначе не встигли вони добратися до Коша, як знову мусили вирушати в дорогу: донські козаки кликали в похід на південне узбережжя Чорного моря.

Той похід забрав ціле літо. Лише пізньої осені прибув Іван на Січ, кинувся до курінного.

— Розшукує тебе кобзар Недоля,— замість привітання сказав йому отаман.— Дізнайся, в чому справа, й заходь.

А кобзар привіз тривожну звістку про хворобу Софії. Того ж дня Іван помчав на Слобожанщину. Не спочивав ніде й хвилини. Загнав одного коня, купив другого, та й тому вкоротив віку. Лише третій довіз його додому.

Софії він не впізнав. Назустріч йому вийшла з хати стара, виснажена черниця. Іван навіть з донькою не встиг побавитись, а, переночувавши, хутко запріг коні й повіз дружину до Мгарського монастиря в Лубнах.

Скільки він пережив тоді... Мозок ятрила жахлива думка: невже й Софію чекає доля Галини? Невже йому тільки й щастя, що жити згадками про коханих?

І він просив Бога, просив усіх святих, щоб зглянулися над дружиною, допомогли їй позбутися недуги. Просив і Софію не впадати в розпач, не втрачати віри, триматися стійко.

— Не може бути, щоб доля відвернулась од нас,— переконував її.— У нас же донька росте, а ще буде й син — продовжувач нашого роду. У нас же не показне, а справжнє кохання.

Розділ 9
СТЕЖКАМИ МИНУВШИНИ
Спомини Софії Сіркової

На високім пагорбі над Сулою, відмежоване від довкілля глибокими балками, зеленіло випуклими зірчатими банями церков пристановище святих отців.

— Кобзар радив звернутися до отця Афанасія,— сказав Іван.

Важко заскрипіла брама, і Софії здалося, що за цими похмурими височенними стінами, які ховають ченців од гріхів і суєти мирської, їй стане не легше, а ще гірше. Та отець Афанасій, низенький, товстенький, схожий на заплісняві́лого грибка, поблискуючи лисиною, зашамкотів до неї привітно, ласкаво — і вона заспокоїлась.

— Що привело тебе, дочко, до мене?

— Недуга, отче. Все горить у мені, дихати не дає...

Чернець звелів роздягнутися. Вона спаленіла, мов хтось ненароком хлюпнув окропом в обличчя: ніколи не знімала сорочки ні перед ким, крім матері та чоловіка.

— Лихого ока бійся, дочко,— заспокоїв її старенький чернець.— До мене ти прийшла по поміч, чого ж соромитися?

Довгими тонкими пальцями він довго мацав її запалий живіт, розм'яклі перса, кістляву спину і все шепотів, шепотів, щось міркуючи, потім повернувся до Івана:

— Отак, пане сотнику. Доведеться залишити дружину у нашій обителі на якийсь час.

— Надовго? — збентежено стрибнули надломлені брови Івана.

— На місяць-два,— відказав святий отець.— А там видно буде...

— А донька? — злякано звузились карі очі Софії.

— Мати дадуть раду,— здалеку, ніби-то з того світу, долинув чужий голос Івана.— Якщо треба, то треба — нічого не вдієш. Будь розумною, Софіє.

Два місяці поїв її всілякими відварами й настоями із трав та лісових плодів малоговіркий чернець — і в Софії почав згасати біль у грудях, перестала паморочитись голова, зникла нудота. Їй здавалося, що вдруге народжується на світ. Стало весело, радісно — і вона вперше заспівала.

Почув її співанку чернець, усміхнувся беззубим ротом:

— Співай, дочко, співай. У пісні людина знаходить спокій, відраду, щастя... З піснею легше й лихо долати, і радість переживати.

Через два тижні Іван забрав її додому.

І потяглися дні за днями, місяці за місяцями, роки за роками нелегкого життя слобідської козачки. Іван

не забував сім'ю, навідувався в слободу то весною, то восени, а то і взимку. Спочатку Софія хазяйнувала в батьковій хаті, потім вони з Іваном завели хутір. Допомагали їй два челядники та колишні втікачі, а орankою й сівбою відав Іван, прилітаючи додому.

За Надією народилася Тетяна, перед самою війною знайшовся Петро. Хата дзвеніла дитячою безтурботністю, а господарство вимагало дбайливого ока. І вона звикла, вбирала в себе й хазяйські клопоти, й дитячі пустощі-радощі, й людські болі-скорботи. Поступово ставала розважною господинею, ніжною, люблячою матір'ю. Залишалася вірною дружиною.

Звелись на ноги, розквітли доньки — і в хаті почали басити парубки.

Глухо стукнула хвіртка, заскрипіли ворота. Софія кинулась до вікна, прикрила очі долонею, побачила, як у двір в'їжджають Петро, Пилип і Голуб. Полегшено зітхнула, вискочила на ганок, підбігла до сина. Він сплигнув з коня, обняв матір, поцілував.

— Чого ви, мамо? — помітив сльози на її очах.— Романкові погіршало?

— Не їздив би ти, сину, так далеко...

— Ми ж у Торі були, мамо. До отамана Якова Лохвицького заїжджали. Він частував, розпитував, як живемо, що про батька чути. Ну й затримались. А ще... полювання. Три дрохви вполювали... Голуб...

— Ой сину, сину,— схлипнула Софія.— Болить у мене серце. Біди б не трапилось...

— Та що ви, мамо! Роки ж уже не ті, щоб необачним бути...

Розділ 10
СТЕЖКАМИ МИНУВШИНИ
Спомини Івана Сірка

Місяць пробув Іван біля Софії та доньки. Не міг намилуватися ними обома, не міг відірватися від них, не міг розпрощатися.

А прощатися треба: з Січі прибув гонець, курінний кликав Івана назад, козаки мали вирушати в новий похід.

Походи, походи... Скільки їх було за його довге життя? Жоден літописець негоден перелічити їх. Він пам'ятає п'ятдесят п'ять боїв, а скільки забулося?

Голос Михайла Дидаскала:

«Коли проклята ординація 1638 року, яку мусили підписати козацькі старшини, заборонила виходити запорожцям Дніпром у море, вони стали ходити купно з донцями. І польські пани були раді, бо як же й не радіти? Мандрівки січовиків на Дон забирали більше часу, ніж вихід Дніпром у море. Тепер усе літо, від ранньої весни до пізньої осені, більшість козаків була в поході й не мала часу навідуватись на волость і мстити панам за знущання над посполитими. І посполитий люд присмирнів, адже не було від кого чекати захисту. Настали для панів, як вони хвалилися, часи золотого спокою.

Та щастя завжди примарне. Недовго воно усміхалося й польській шляхті. Скоро на Україні таке почалося, що не знали пани, де ховатися, куди тікати, що діяти. Та про це якось іншим разом. А сьогодні згадаю лише про великий похід козаків у Францію [1].

Року 1645. Добували французи фортецю Дюнкерк і добути не могли: зело укріплена вона була. А кардинал Мазаріні прочув, що на Україні живуть козаки — сміливі й відважні воїни, які вміють і на морі воювати, і в полі з ворогом битися, і фортеці брати. Порадив він своєму королеві до польського звернутися. А той і каже: «Вони, козаки оті, мені не підвладні». Довелося посилати емісарів до козаків. Козаки їх по-лицарськи прийняли і самі у Францію поїхали, де й домовилися допомогти французам здобути той Дюнкерк. Знайшлися й охочі старшини: Хмельницький, Сірко, Солтенко.

[1] З 1618 по 1648 рік в Європі точилася війна між Католицькою лігою, до якої входила Австрія, Іспанія й німецькі князівства, і Протестантською унією, яку складали Англія, Голландія, Данія, Швеція і католицька Франція. Тридцятилітня війна знекровила обидва табори. Тому Франція, яка в сорокових роках очолювала боротьбу з австрійськими й іспанськими правителями Габсбургами, мусила шукати найманців. Французький посол де Брежі порадив кардиналу Мазаріні найняти запорозьких козаків. Він переконував кардинала, що козаки «дуже відважні вояки, непогані вершники, досконала піхота, особливо вони здатні до захисту фортець». Мазаріні уповноважив де Брежі повести перемови з козаками. Уже 21 вересня 1644 року де Брежі повідомив Мазаріні, що в козаків «є нині дуже здібний полководець Хмельницький, його тут при дворі (у Варшаві — *В. К.*) поважають». Згодом посол доповідав каркої нації, полковник Хмельницький, про якого я мав честь писати вашій еміненції. Він був у мене, я мав з ним дві розмови. Це людина освічена, розумна, добре знається на латинській мові. Щодо служби козаків у його величності, то, якщо війни з турками не буде, Хмельницький готовий допомогти нам у цій справі».

Вони набрали велике військо з охочих козаків і подалися морем до Франції. А як воювали у тій Франції, не знаю, бо не їздив з ними. Знаю лише, що здобули вони фортецю, але назад повернулися не всі, навіть про Солтенка нічого не чув. А Хмельницький і Сірко повернулися живі й здорові і слава про них розійшлася по всій Україні».

Звісно, Михайле, повернулися не всі, бо ж виправа була неабияка, не на Дністер чи Дунай. І дорога не та. Тут усе знайоме, все своє. І степ, і річки. Тут б'єш чужинців, а там — сам чужинець. А ще той Сіро. Лихо, не рейментар. Коли б принц Конде козаками правував — і жертв було б менше, і часу менше втратили б, і по-людському розійшлися б. А через того недолугого проводиря, який носа так задирав, що й кочергою не дістанеш, і погиркалися, і належної плати не одержали, і різними дорогами додому повертались...

Коли в березні 1645 року вони, Хмельницький, Сірко й Солтенко, збиралися їхати до Франції, він, Сірко, спитав Хмельницького:

— А чи не ліпше, Богдане, було б попливти до Цареграда та обкурити його стіни мушкетним димом?

— Треба бути, Іване, не тільки шаблювальником, а й політиком,— сказав тоді Богдан.— Ми будемо воювати на землях Нідерландів, які кілька десятків років тому скинули іспанське ярмо й здобули незалежність. Після ординації в нас дехто зневірився, що позбутися польських панів ми можемо за допомогою зброї. Знову починають говорити, що треба діяти так, як Сагайдачний. А я кажу: ні, ні, ні! Зараз не можна торгуватися, ми мусимо братися за зброю знову й знову! Тільки вона допоможе нам здобути волю! Думаю, що розповіді нідерландців, як вони вигнали іспанських завойовників, підіймуть дух козацтва, особливо старшини. Та це півсправи. Підняти дух ми могли б і самі. Але тепер, коли Польща почала зближуватися з Францією, боротися нам буде ще важче, ніж раніше: польські пани, якщо стане сутужно, заручаться підтримкою Франції та й інших країн, які входять до Унії. Коли ж ми допоможемо французам здобути Дюнкерк, ми подружимо з ними — і вони не підтримуватимуть польську шляхту під час нашого повстання. Та й це ще не все. Починаючи війну проти кого б то не було, ми мусимо знати, чим він воюватиме і як. Досі ми знали, чим і як воюють ту-

рецьці яничари, татарські здобичники, польські шляхтичі. А як воюють німецькі, англійські, іспанські, французькі вояки? Нічогісінько й досі не знаємо. А польські пани багатенькі, гроші у них є. Вони ж можуть знайти найманців і в Австрії, і в Німеччині, і в інших країнах...

— Розумію тебе, Богдане, розумію,— сказав тоді він, Сірко.— Ми поїдемо у Францію не тільки гроші заробляти, а й учитися.

— Атож,— зрадів Хмельницький.— І гроші нам потрібні, і наука, і розголос не завадить.

Французи пообіцяли платити козакам по 12 рикталерів, а старшинам — по 120 талерів, і 2600 козаків у жовтні 1645 року помандрували морем від Гданська до Кале. Французи тоді вже здобули звитягу над іспанцями під Рокруа, і бої точилися на півночі Фландрії. Командував французьким військом принц Конде, а козаків було підпорядковано недавно викупленому з іспанського полону французу Сіро, людині розумній, хоробрій, але дуже чванькуватій. Щоб завдати іспанцям остаточної поразки, Конде вирішив здобути Дюнкерк — їхню твердиню у Фландрії, яка була ще, крім того, важливим портом при вході з Північного моря в Па-де-Кале.

Іспанці заздалегідь подбали про неприступність Дюнкерка. Вони оперезали його глибоким ровом, наповненим водою, високим валом з десятьма бастіонами, на далеких підступах укріпили міста Мардік, Берге, Фюрне та інші. Ближні підступи до Дюнкерка були відкриті: перед ним тягнулася гола рівнина, вкрита сипучими пісками. А далі — болота, річки, канали.

— Оце так горішок,— сказав Хмельницький.— І шанець не вириєш, і конем не проїдеш, і пішки не пройдеш, хоч лягай та боком котись.

— Нічого не поробиш, Богдане,— відповів йому Сірко.— Взялися за гуж, не кажім, що не дужі. Треба буде, то й покотимось, і плазом поповземо, і пісок травою притрусимо — та підем. Козак на вигадки мастак.

І козаки показали-таки, що вони не в тім'я биті. Їхнім вигадкам не було меж — здолали вони і піски, й болота, й водні перепони. Впали Мардік, Берге та інші фортеці на підступах до Дюнкерка. Бої за Мардік були найупертіші, найкровопролитніші. Гинули французи, один по одному падали козаки, але натиск тривав і посилювався. Тож іспанці не витримали, здалися на ласку переможців.

Зашморг навколо Дюнкерка стискався й стискався. Австрійці й іспанці намагалися полегшити долю обложених. Командир десятитисячного корпусу австрійців генерал Пікколоміні наприкінці вересня 1646 року спробував навіть прорвати кільце облоги, одначе зазнав невдачі: козаки відкинули його вояків туди, звідки вони розпочали наступ. Іспанський генерал Вера побачив, що боротися далі безнадійно — і 11 жовтня 1646 року склав зброю.

Разом з французами козаки врочисто вступали в місто, спільно святкували велику звитягу. Одначе Сіро порушив угоду — і чорна тінь упала на дружбу французьких і українських вояків, визрілу на полях тривалих запеклих боїв. Частина козаків опинилась у Лотарінгії, дехто перейшов на бік іспанців...

Більшість українських вояків таки добралася додому й стала основою війська Хмельницького під час Визвольної війни, а частина лишилася нидіти на чужині, не маючи сили добратися додому.

2

Минувшина нагадувала та й нагадувала про себе. Вона напливала сивим туманом, вставала ясною дниною, і Сірко тонув у ній, як у м'якому літеплі. Пам'ять відроджувала давно забуті зустрічі, розмови, розповіді, виправи, а то звучав і звучав у голові *голос Михайла Дидаскала:*

«Року 1647. 1 січня помер ревний захисник благочестя, відновлювач запустілих соборів і церков, засновник Києво-Братської та інших колегій митрополит Петро Могила, який заповів Києво-Братській колегії 81 тисячу злотих, бібліотеку, свій маєток, срібний посуд, тканини для одягу, митрополичий одяг, митру.

Того ж року. Польські пани дозбиткувалися над посполитим людом до того, що знову почалися повстання. Посполиті палили їхні садиби, убивали їх, а самі тікали в ліси, діброви, яри, а багато хто й на Січ. І Богдан Хмельницький, якого пани теж скривдили, зібрав найближчих друзів і пішов на Запорожжя, вигнав звідтіля польську залогу й закликав козаків іти в похід противко панів, і послав кобзарів піднімати народ на війну з панами, а сам поїхав у Крим просити допомоги. Хоч знав, що хан такий же драпіжник, як і пани, але

поїхав, бо мусив. І татари лякали польських панів непогано, а козаки й посполиті били. Але людолови й зраджували батька Хмеля не раз, а під Берестечком мало не захопили його в полон. Війна тривала цілих шість років...»

Гарно ти писав, Михайле, та скупо. Війна тривала шість років... Правда, із застереженням: цілих шість років... А скільки за ті шість років пролилося крові... І панської, і козацької, і селянської... Коли б вона оце виступила на поверхню, то вся земля почервоніла б. А скільки її річками в Чорне море стекло, якби вся водночас, то й воно почервоніло б.

А скільки люду розпрощалося з життям... Не тільки панів та їхніх посіпак, а й простих козаків, і посполитих... Годі й лічити. По всій Україні могили, могили, могили. Сотні, тисячі могил. І всі вщерть наповнені людським трупом...

Людина має творити добро, жити в мирі й злагоді, не звір же вона дикий, а на ділі запрягає одна одну в ярмо, збиткується над такими ж, як сама, мов над худобиною, знищує подібних собі. І за для чого? За для того, щоб розжитися, розбагатіти...

Одні нажертися не можуть, другим терпіти несила — і від того ворожнеча, ненависть, колотнеча, вкорочення віку одна одній.. І кров, кров, кров...

А скільки крові пролили здобичники... Чи не тому в степах так буйно цвіте ковила, так яскраво квітне кожна інша рослина, що нема тут ніде й крихітної місцинки, яка не була б скроплена людською кров'ю?

Коли ж вона перестане литися? Боже! Скажи, якщо знаєш!..

Сірко замолоду був жалісливий, та в безконечних війнах із кривдниками рідного народу огрубів і очерствів. Іноді був навіть жорстоким, немилосердним. Бо ж усюди, куди не потикався, бачив сльози, муки, знущання. Бо ж усюди, на кожному кроці зустрічалися кривдники, які ділили весь люд на панів і бидло. А бидло те — то його батьки, брати, сестри. І він підіймав свою шаблю як проти здобичників, так і проти визискувачів рідного люду, проти тих, хто намагався зробити його безмовним бидлом. Тому й ішов під стяги Трясила, Павлюка, Остряниці, Скидана, Гуні, тому й проливав

кров під Переяславом, у Жовнині, на Старці, біля Боровиці.

Тому й прийшов наприкінці сорок сьомого року на Томаківку, почувши, що Богдан Хмельницький збирає усіх, хто ненавидить неволю, кривду, облуду.

— Візьмеш полк? — запитав Богдан, коли Січ на початку сорок восьмого одностайно проголосила його гетьманом.

— Ні, Богдане,— відповів спокійно він, Сірко.— Дюнкерк з мене останні сили вимотав. Вірніше, не Дюнкерк, а повернення назад. Європа не для нас. Нема там простору, дихати ніяк. Міста, села, поля, городи на кожному кроці, а степу — ні шматочка. Та й люди якісь дивні... Копирсаються в землі, мов ті кроти, в майстернях позамикалися, мов ченці у келіях... Ніколи їм погомоніти, ніколи повеселитися, радістю й горем один з одним поділитися. Живуть не ліпше від нас, пани й над ними збиткуються, а вони ще й самі себе неволять. Німець чарку півдня п'є, весілля з двома-трьома найближчими родичами справляє. Не те що в нас: півсела днів два-три, а то й більше, коли заручини й сватання порахувати, гуляють. А замки ті мов в'язниці. Мене один герцог у гості запросив. Я погодився. То ледве тиждень протягнув, мало не збожеволів. Не житло, а буцегарня якась. Камінь, камінь і камінь. І всі похмурі, надуті, злякані. Правда, герцог на них не схожий, ірже, мов жеребець. І захворів я від усього того чи, може, отруївся. Хтозна. Хвороба звалила мене з ніг більше ніж на півроку. Ледве доплівся до Словаччини. Думав, що вже кінець, що не побачу більше рідного краю, що помру на чужині, але вдалося зборотн хворобу: господар знайшов таку знахарку, яка, мабуть, і мертвого на ноги поставила б. Люди в Словаччині схожі на нас, і мова їхня схожа на нашу. Оживили вони мене. Але сил, пане-брате, і нині малувато. Та сили силами, а голова щось поболює. Давня рана нагадує про себе. Боюсь, щоб лиха якогось не трапилось.

— Що ж, Іване Дмитровичу, почекаємо, поки вона почне в тебе краще варити,— згодився Богдан.— Голову беретн треба. Але сотню таки візьмеш і в моєму запасному полку будеш. Одне слово, напохваті будеш. Комусь треба буде допомогти в найскрутнішу хвилину, когось треба буде виручити, до тебе звертатимусь.

І він, Сірко, знову вимахував шаблею. Поступово набирався сили. Їх додавали перші звитяги. Особливо Жовті Води й Корсунь.

Дорогою до Жовтих Вод козаки гомоніли різне. Сірко прислухався до їхньої балачки, радів, а часом сердився, злився, а то і втручався в розмову.

— Доброго пістоля маю,— хвалився молодий козак, учорашній посполитий.— Ручка сріблом інкрустована.

— У кого поцупив? — запитав його сусід, такий собі задавакуватий парубійко, із тих, які більше хвалять-ся, ніж роблять, говорять там, де треба мовчати, мовчать тоді, коли треба говорити.

— Чому ж поцупив? — образився козак.— Пан хотів цим пістолем мене на той світ відправити.

— Тому ти й украв його?

— Ну що ти, пане-брате! — загарячкував козак.— Пан націлився мені в лоб, каже: «Молись Богу, лотре», а я йому: «Даруйте, вельможний пане, але ж молитися треба на колінах».— «То й ставай, драбе. Не дозволяю тобі, чи що?» Я тут як тут: бух на землю та пана смик до себе. Він од несподіванки і гепнувся потилицею об ріжок стола. Та так гепнувся, що й не тріпнувся: зразу дуба врізав. А я — за пістоля та в вікно. А тут пахолок: «Стій, драпіжнику!» Я — бах йому межи очі... — Сміливий який,— патякав далі парубійко.— Зопалу, мабудь. Не цілячись. А пахолок з ляку дух спустив.

— Та хто його знає, як воно вийшло,— усміхнувся козак.— Може, й справді той пахолок перелякався.

— Отож я й кажу, що пістоль тобі дістався нечесно,— знову обізвався парубійко.

— Нісенітниці верзеш,— розсердився молодик.

— Це я дурниці верзу? — зупинився парубійко.— Грицько Півень такого не потерпить. Ану, хлопче, проси вибачення.

Сірко притримав коня, порівнявся з Півнем.

— А може, я попрошу? Він же з моєї сотні, мене батьком зве. А батько повинен горою за синів стояти.

— Та я... я теж із твоєї сотні, батьку,— заникався Півень.

— А батько не тільки захищає, а й карає, коли треба!

— Даруйте, батьку, я ж пожартував. Я ж...

— Запам'ятай, хлопче: жартувати козаки люблять, але образ не терплять. Корній молодий ще, одначе, якщо ти його ще раз скривдиш, мовчати не стане. Та й я не потерплю.

Були й такі, що проявляли неспокій.

— Пани озброєні куди ліпше нас,— почув Сірко

одного разу пискливий голос позад себе.— Не тільки шаблі й пістолі мають, а й мортири, і гармати. Як ударять, то на порох нас зітруть.

Сірко різко обернувся.

— Що, батьку? — стурбувався пискливий.

— Та дивлюсь-дивлюсь і очам своїм не вірю: наче й козак іде, а кошелі плете, ніби баба під тином.

— Та ми ж, батьку, так собі...

— Воювати — не язиком на вулиці молоти,— суворо мовив Сірко.— Боїшся — нічого в дорогу вирушати: краще сиди на печі й не рипайся.

— Яка там піч, батьку? — обізвався сусід пискливого.— Хіба пан дасть вилізти на неї? Панщини днів п'ять на тиждень, кожної суботи шарварок, а ще заорки, оборки, закоски, обкоски, зажинки, обжинки. А своє ж треба порати — і поле, і город, і худобу. До церкви ніколи піти. Сам на панщину йдеш і дружину з дітьми ведеш. Так уже напосів, що хоч з мосту та в воду.

— То й кидайся. Чого ж на Січ пішов? — кинув зо зла Сірко.

— Та ж не хочеться помирати. Волю хоч би дітям, як не собі, здобути. Щоб хоч вони панської кормиги не знали.

— То навіщо ж панікувати? Сам же бачиш: чоловік без волі, як кінь на припоні. Не життя, а каторга.

— Справжнісінька каторга, батьку.

— То нічого про панську зброю говорити. Є мортири та гармати і в нас. Є дещо й більше, ніж у тих панів. Прагнення волі — найкраща зброя! Життя не має ціни, але воля — дорожча життя.

У першому бою з панами кілька вчорашніх селян почали відступати, а там і кинулись тікати. Сірко вчасно побачив їх і погнав коня навперейми. Долетів до них, перегородив шлях:

— Кого злякалися, панове-браття? — крикнув.— Повертай назад!

Та втікачі бігли далі.

— Стійте, боягузи! — не тямлячи себе, вигукнув Сірко.— Я зарубаю кожного, хто ступить ще хоч крок назад!

І він тоді дотримав слова. Вперше в житті вдарив шаблею свого. Втікач упав під ноги коневі, а його, Івана, аж тіпнуло. «Що ти робиш? — заволав внутрішній голос.— Він не воїн. Як же йому не боятися, коли він уперше взяв зброю до рук?» Решта втікачів, ошелешені тим, що сталося, зупинились, а він, Сірко, ударив коня

острогами під боки, пролетів поміж застиглими вчорашніми селянами і врізався в гурт шляхтичів.

— Бий шляхту! — несамовито закричав він, зніс голову одному шляхтичеві й одразу накинувся на другого.

Блиснули шаблі, скреготнула криця об крицю — і ще одна ворожа голова полетіла на землю.

— Бий шляхту! — почулося позаду Сірка — це підоспіли за ним утікачі.

Загриміли мушкети й пістолі. Ще два шляхтичі злетіли з коней. Іван тим часом схрестив шаблю з шаблею шляхтича, що збирався напасти на нього збоку. Помітивши повстанців, які наближалися, той здибив коня, крутнув ним убік і кинувся тікати. За ним помчали й решта ще живих шляхтичів.

— Гей пани! — крикнув їм Сірко навздогін.— Ми козаки! Запам'ятайте — ми вам не хлопи!

— А таки не хлопи! — радо мовив селянин, порівнявшись із Сірком.

— Отож-бо! — зітхнув Сірко.— А ви — тікати... Від кого? Соромно, пани-брати! Соромно...

І поїхав назад, до селянина, якого згарячу рубонув шаблею. Той лежав горілиць, заюшений кров'ю, але живий. Обіч валялася рука, якою він рятував голову від удару сотника.

— Прости, батьку,— розплющив він очі.— Я перелякався... Та хіба моя вина в цьому?

Сірко нічого не відповів, потім кинув селянам, що йшли за ним:

— Допоможіть йому.

Потерпілий не йшов йому з голови весь вечір, а коли він, Іван, заснув, виринув з якогось густого хмарозвиння, зупинився і спитав:

— А ти ніколи не боявся, пане сотник?

І зник.

З Польські пани на все горло й досі кричать, що козак заради здобичі полізе і в пекло, а він, Сірко, ще від батька перейняв: для справжнього козака дружба й братство — дорожчі всякого багатства. І вже коли став кошовим, то відзначав козаків лише добрим словом, лише похвалою перед товаришами й щирою подякою за вчинений подвиг. «Тіло в злоті, а душа в мерзоті»,— казала колись мати, і тому Іван ніколи сам не гнався за багатством і ніколи козаків своїх не заохочував.

чував до цього. Тому в його сотні не було скупих, задрісних, ненажерливих.

Коли вирушали в похід із Січі, серед його вояків було не більше десятка січовиків, а решта — втікачі від панської сваволі. Іван терпеливо вчив їх воєнного ремесла, домагався, щоб вони були не лише добрими вояками, а й чесними людьми. І Жовті Води та Корсунь показали, що наука не пропала даром, що посіяне ним зерно дало добрі сходи.

Увірвавшись до шляхетського табору 4 травня 1648 року під Жовтими Водами, козаки Сірка не ринули до панських возів, навантажених усіляким добром, а стали пробиватися до королівських корогов, які й постаралися захопити. Для них це були найкращі трофеї. Громлячи шляхту в Княжих Байраках, вони мало не знесли голову Павлу Тетері, який почав був учити їх:

— Не рубайте всіх шляхтичів підряд. Беріть побільше в полон — викуп добрячий одержимо.

— Не за викуп воюємо, а за волю для рідного краю! — закричав тоді Олекса Борода, один із його десятників, і з піднятою шаблею полетів прямо на Тетерю.— Геть з дороги, ненажеро!

І коли б Тетерю не прикрив джура, звівши свого коня на диби, одним перевертнем ще тоді стало б менше на світі.

У Гороховій Діброві під Корсунем 16 травня 1648 року його козаки, засівши в шанцях за деревами й кущами, зустріли польських жовнірів такою залповою громовицею, що ті встелили своїми трупами тісну болотисту дорогу і там нікому вже не можна було просунутися вперед. Ворожий табір розпався на невеликі острівці, які боронилися поокремо. Ховаючись за повалами розбиваними возами, жовніри ще якийсь час стримували натиск козаків, але коли Кривоніс, ударивши на передову частину ворожого табору, прорвався до центру й захопив у полон обох гетьманів Потоцького й Калиновського, вони кинулись тікати.

Сірко вивів свою сотню з лісової гущавини й пробився до ворожої артилерії. Невдовзі в руках козаків опинилися всі гармати. Задня частина табору, а за нею й середня невдовзі теж припинили опір. Як радів Хмельницький! Ще б пак! Чому б і не радіти? Самих тільки гармат добрих з достатком пороху та ядер поста нцям дісталося понад чотири десятки! А полонених! Крім гетьманів, 80 чоловік знаменитої і високородної

шляхти, 127 старшин, 580 слуг, 63 трубачі, 850 жовнірів. А наметів, возів з харчами та зброєю, коней — годі й лічити. Самі ж повстанці втратили при цьому сімдесят чоловік убитими й дев'яносто п'ять пораненими. Чудова звитяга!

Радів тоді, як ніколи, Сірко. Бо ж сотня не втратила жодного чоловіка, а всі вчорашні посполиті показали себе справжніми козаками. Жоден з його хлопців не затремтів, не впав духом, не розгубився, не відступив і на крок. Навіть хвалько Грицько Півень.

І перед боями на Пиляві Сірко був певен, що козаки його сотні покажуть панам, де раки зимують.

Увесь день сотня була в гущі бою. П'ять чоловік загинуло, дев'ять дістали тяжкі поранення, та ніхто не подався назад, не відступив ні на крок. Стомлені й виснажені боєм козаки не встигли й повечеряти, як вістові передали наказ гетьмана: разом із полком Кривоноса переслідувати ворога, що почав тікати з табору.

Сірко перший помчав навздогін за шляхтичами. Вся сотня, навіть поранені й хворі, ринула за ним.

— Рубати лише тих, хто чинитиме опір! — гукнув Сірко, повернувшись до козаків.

Та опору ніхто з них уже й не збирався чинити: вони летіли від Пиляви до Старокостянтинова, мов очманілі. Сотня розсипалась по полю й почала згонити докупи переляканих слуг, що металися, наче неприкаяні. Повертаючись до свого табору, козаки гнали кількасот полонених панських челядників, везли покинуті вози, доверху навантажені усяким добром — золотим посудом, срібними ваннами, дорогим одягом, смачними наїдками.

— Чи всі повернулися? — запитав Сірко, оглядаючи стомлених, але сяючих козаків.

— Всі, батьку,— дружно відповіли козаки.

Іван дійшов до кінця, стурбувався:

— Як же всі? А Борода де?

Усі мовчки перезирнулися, зніяковіли.

— Та він же весь час був з нами,— почали виправдовуватись.— Назад поверталися разом.

— А він же у кущі терну шмигнув,— згадав Півень.— Я думав, що до вітру, і поїхав далі. А потім заговорився і не помітив, що його таки нема.

— Отож-бо,— докірливо мовив Сірко.— Забули, що козака не язик береже, а шабля стереже. Язик довоз

дить до Києва, а часом і до кия. Не забувайте ніколи цього.

— Ми батьку, зараз розшукаємо його,— шарпнулися Темниченки повертати коней назад, та Сірко владно зупинив їх.

— Замріть! — крикнув він.— Загелготали, мов гуси. Нічогісінько не чути.

Козаки притихли, Сірко прислухався.

— Чуєш? Щось торохтить. Чи не возом хтось до нас поспішає?

З-за пагорба виринув дебелий огир, тягнучи скрипучого, хтозна-коли мазаного воза. На передку хвацько сидів Олекса Борода.

— Бачив, батьку?! Він ще й з трофеями,— зраділи козаки.

Олекса спустився з пагорба, скочив з воза, скинув на землю тугий лантух, почав розв'язувати його.

— Кого це ти привіз? — підступив до нього Сірко.

— Самого Вишневецького, батьку.

Темниченки кинулись до лантуха, заходились допомагати Бороді розв'язувати його. Олекса гордо окинув поглядом друзів, дістав кисет, кресало й губку, почав розпалювати люльку.

— Ну й Олекса,— дивувались Темниченки, витрушуючи з лантуха полоненого.— І де ж ти його злапав?

— У терновику, братці,— пахнув міцним димом Олекса.— Ховався від нас.

Полонений підвівся на ноги. Він був у чорному оксамитовому кунтуші, гаптованому золотом та срібними візерунками, підперезаний червоним шовковим поясом. На гудзиках кунтуша яскраво поблискували самоцвіти. З-під кунтуша виглядала голуба сорочка тонкого полотна й широкі штани зеленого кольору. На голові полонений мав соболеву шапку з пір'їною, на ногах — жовті сап'янці. З-під волохатих насуплених брів на козаків дивилися глибоко запалі, перелякані очі, худе зморшкувате обличчя було покрите дрібними краплинами поту, потріскані засмаглі губи дрібно тремтіли.

— Ха-ха-ха! — зареготав Півень.— Ну й князь!

Полонений плюхнувся коліньми на землю.

— Я не князь, браття. Я халупник пана Яценка.

— Ха-ха-ха! — аж захлиналися від сміху козаки.— Ну й Олекса. Ну й утнув! Ха-ха-ха!

— Князь утік, браття,— цокотів щербатими зубами халупник.— Їду я, а він на коні летить. Побачив мене, скочив на землю — та нагаєм як уперіщить мене, я й

злетів з воза. «Роздягайся, драбе!»— кричить. Я скинув свиту, стою. А він ще раз мене нагайкою: «Кошулю й штани знімай!» Знімаю я — що ж робити, як пан каже? А він — і собі роздягається. Та швидко так, та похапцем. Прямо зриває з себе все. Кинув мені своє одіння, ухопив моє, одягнувся, вишмарував обличчя багнюкою, вискочив на воза — і майнув далі, а я зостався в чому мати родила. Що було робити? Мусив одягатися в його лахи.

— Ха-ха-ха! — брався за живіт Грицько Півень.— Золотом шитий кунтуш, а він — лахи. Ха-ха-ха! Ну й бевзь твій князь!

— А кінь басує переді мною,— вів далі халупник, ніби нічого не чуючи,— а я ж і видертись на нього негоден. Сили катма. Дивлюсь — на дорозі хтось воза поганенького покинув. Упряж біля нього валяється, а коня нема. Я туди-сюди. Бачу — біжить оцей огир. Я сьок, сьок, сьок, а він і чеше до мене. Я цап його за гриву, запріг — та й їду, аж бачу: верхівці летять. Ну... я в кущі швидше. Хтозна, куди вони спішать.

— То що будемо робити з цим князем, Олексо? — захлинався від реготу й Сірко.— Каратимем чи милуватимем?

— Та я, батьку... Хіба я винен? Бачу: сидить на возі щось скоцюрблене в дорогій одежі, пики ж не видно було. Я й ухопив його за карк, а він: «Це Вишневецький, пане-брате». Я й подумав, що то справді князь. Одежа ж княжа. Стукнув його пістолем по тімениці, запхав у мішок та й повіз.

— Недарма кажуть: хвалений борщ надвір виливають,— кинув, крутнувшись на високих каблуках, Півень.

— А це до чого? — скосився на нього Василь Темниченко.

— Хіба не ясно? Квокче курка, що яйце знесла, а воно не яйце, а справжнісіньке г...

— Ти що? — аж зблід Темниченко.

— Носилися, як баба з ступою. Вивідач! Вивідач! Найліпший вивідач,— продовжував пащекувати Півень.— А з нього такий вивідач, як з собачого хвоста помело. Підведе він колись нас під монастир.

Сіркові брови зійшлись докупи, настовбурчились, бліді щоки зачервонілись:

— Запам'ятай, баляндраснику: хто бабський язик матиме, той довго в мене не козакуватиме! Не люблю базік!

Тепер, коли згадуються ті роки, здається, що війна промайнула за один день. Спливають у пам'яті лише бої, поєдинки, герці. Лише успіхи...

А поразки? А ганьба під Берестечком?

Але чи справді то була ганьба? Жах, який опанував учорашніх хліборобів, що побачили перед собою видиму смерть, погнав їх з поля бою, бо вони ніколи не були вояками, вони завжди твердо тримали в руках чепіги, ціпилно, кісся, а шабля для них занадто незручна.

Козаки трималися. Гинули, але не тікали, не здавалися.

Корній Вирвизуб, загнаний панами у воду, добрався до човна, покинутого рибалкою, кілька годин боронився від жовнірів косою, яку вирвав із рук убитого селянина. Король стояв на березі, дивився, як його вояки метушаться навколо козака, голосно підбадьорював їх. Один жовнір під вечір зумів підійти до втомленого Корнія ззаду і вдарити його косою в спину, а коли Корній обернувся і зніс жовнірові голову, другий вдарив його списом у бік і пронизав наскрізь. Вирвизуб випустив косу з рук, прохрипів:

— Будьте ви прокляті! Сьогодні ви, а завтра ми! Звитяга все одно буде за нами! — і впав у воду.

Козаки з другого боку багнища бачили смерть побратима, та допомогти нічим не могли. Вони лише послали кулю в голову жовніра, що доконав Корнія, воздали прощальну ясу героєві й помчали слідом за полком Мартина Пушкаря, що відходив у повному складі без паніки й сутолоки.

Через десять днів, коли були під Фастовом, друзі пом'янули Вирвизуба добрим словом та гарним прочуханом польським панам. Тоді пани з корпусу князя Четвертинського бучно відзначали захоплення Києва князем Радзивіллом. Шляхтичі бенкетували, розоряли навколишні села, мстили жителям за минулі поразки. Всюди лилося вино й сльози, лунали п'яні вигуки грабіжників і стогін, плач та прокльони безневинного люду.

Коли Сірко зі своєю сотнею прибув до Фастова, сюди саме підійшов Хмельницький з військом, що зібралося навколо нього після Берестецької трагедії. Частині піхоти, а з нею й козакам Сірка звелено тихцем зайняти фастівські сади й ошанцюватися там. Усю ніч стомлені далекою дорогою повстанці рили рів і шанці, а вдосвіта, тільки-но засіріло надворі, Хмельницький ударив на табір Четвертинського.

Пани не чекали наступу й кинулись тікати. Страх перед повстанцями, від яких нічого було чекати пощади, погнав панів на сади, де вони сподівалися знайти хоч який-небудь прихисток.

Шляхтичі мчали групами й поодинці, з шаблями, мушкетами й штаньми, які не встигли натягнути, напівсонні, перелякані до отупіння. Козаки в шанцях мовчали, не подавали ніяких ознак своєї присутності. Та ось пани вже біля перших дерев — і назустріч їм гримнули сотні мушкетів і пістолів. Гори трупів вкрили городи перед садами. Пани, що вціліли, повернули назад, але тут їх зустріла кіннота Хмельницького й вирубала всіх до ноги. Князю Четвертинському та його свиті вдалося вирватися з табору в самих шлафроках. Шляхетська кіннота, що намагалася перегородити шлях козакам, була зім'ята, розсіяна, її рештки кинулись доганяти князя. Старшини Курляндського війська, яке стояло поблизу вояків Четвертинського, примчали до Хмельницького й стали просити пощади. Гетьман відпустив їх під чесне слово: вони пообіцяли, що ніколи не будуть воювати проти козаків. Увесь обоз Четвертинського й артилерія корпусу дісталися повстанцям. Було поховано майже чотирнадцять тисяч шляхтичів і жовнірів.

Це була перша відплата за поразку під Берестечком, спалений Київ, вирізані Триліси й сотні сплюндрованих містечок і сіл на Правобережній Україні.

Після підписання Білоцерківського миру він, Сірко, зустрівся з Хмельницьким. Богдан був стомлений, невеселий, заглиблений у себе. Очі глибоко запали, обличчя зблідло.

— О-о-о! Сірко! — повеселів він.— Доброго здоров'я, друже! Як живеться-ведеться? — і, не дочекавшись відповіді, зразу перейшов до діла.— То як? Спочив, видужав, набрався сил? Братимеш полк?

Сірко закинув за вухо оселедця, що вибився з-під шапки, розгладив вуса й гірко мовив:

— Ні, Богдане. Хоч тіло й перестало боліти, але душа, трохи ожившн після Жовтих Вод, Корсуня й Пиляви, нині болить ще дужче, ніж до війни.— Сірко підняв посивілу голову, пильно глянув у змарніле Богданове лице.—Скажи, Хмелю, ти... задоволений цим миром?

Мовчанка, що запанувала на мить, викликала в душі Сірка якесь суперечливе почуття: як і після першої звістки про мир, він і тепер був обурений умовами ми-

ру, та опечалене лице гетьмана раптово зродило в нього нестримне бажання сказати Богданові щось приємне, заспокійливе.

Богданові кущуваті брови нетерпляче смикнулися, злетілися докупи, густою стріхою нависли над засмученими очима.

— Хіба ти, Іване, забув про що ми мріяли в Фландрії?

— Перед штурмом Мардіка?

— Так, перед штурмом Мардіка...

— Чому ж я маю забувати той день, коли ти вперше розкрив свою душу переді мною, батьку?

То був справді якийсь особливий, незвичайний день. Кільце облоги навколо Дюнкерка на той час так стиснуло його, що обложені втратили всяку надію на порятунок. Одначе невеличкі фортеці на підступах до міста ще стійко трималися. Козаки ремствували:

— Сагайдачний Кафу брав за один день, а ми в цих пісках та болотах комарів годуємо ціле літо.

— Скоро курчат висидимо. Куди ж тоді штурмувати? Треба буде їх доглядати.

Хмельницький запропонував командиру корпусу Сіро доручити штурм фортеці Мардік, що була ключем до Дюнкерка, полкові Сірка.

— Козаки будуть брати Мардік? — здивувався Сіро.— Вони ж нездатні орудувати лопатою й киркою, не вміють зариватися в нори, як лисиці. Як же вони підійдуть до фортеці?

Хмельницький стримано відповів:

— Турецькі фортеці на берегах Чорного моря укріплені не гірше, ніж Мардік, одначе козаки не тратять на них багато часу, а беруть здебільшого з ходу.

— Що ж,— хитрувато усміхнувся Сіро.— Якщо ви наполягаєте, я не проти.

Після розмови з Сіро Хмельницький покликав його, Сірка, до себе, почастував тютюном, подарованим полоненим іспанським офіцером, і несподівано запропонував:

— Ходімо погуляємо, Іване.

— Ходімо,— згодився Сірко.

Вони відійшли на чверть милі від стану, лягли на піщану землю, покриту миршавим вересом, замилувались низькими кудлатими сіро-голубими хмарами, що повзли з боку моря.

Хмельницький зірвав цупке стебельце вересу, понюхав блідо-фіолетові квіточки, промовив:

— Я щойно розмовляв із Сіро.— В тихому безмежжі голос Богдана звучав різкувато, й Сірко насторожився:

— Посперечалися?

— І так, і ні,— загадково мовив Богдан.— Я запропонував йому починати штурм Мардіка.

— Давно пора,— зрадів Сірко.

— І порадив доручити штурм твоєму полку. Він згодився.

— Ну що ж... Спасибі, друже, за довіру. Якщо брати — то й брати.

Увесь день, аж до смеркання, забувши про обід, пролежали вони на тім принишклім безлюдді. Вирвали кущики вересу, розрівняли пісок, приплескали його долонями й почали ліпити укріплення Мардіка, рів навколо нього, рукави річок, канали, болота. Потім почали міркувати, як підступити до нього, як штурмувати. Домовились, що козаки вночі закидають рів вересом, сховають під ним драбини, а самі зариваються в землю. Рано-вранці, коли яскраве сонце світитиме обложеним в очі, частина козаків рине на штурм, а найвлучніші стрільці дружним залпом ударять із шанців по захисниках. Вони визначили, які сотні майструватимуть драбини, які заготовлятимуть верес, які кинуться на штурм і які вестимуть мушкетний вогонь по стінах. Коли все було обмірковано до дрібниць, Богдан ліг і сказав:

— Здолати іспанських захисників фортеці ми, звісно, зможемо, а от своїх?

— Що своїх? — не зрозумів Хмельницького Сірко, все ще думаючи про штурм Мардіка.

— Я кажу про наших мучителів, про польських панів.

— Ти, Богдане, хочеш після повернення назад, на Україну, починати нове повстання?

— Ні, Іване. Не про повстання я думаю. Ми повставали не раз, а що з того? Море крові, сотні страчених, тисячі вдів і сиріт... Ні, Іване, повстання волі не здобудемо. Нам треба підняти не тільки січовиків, не тільки реєстровців, а все поспільство, весь народ, всю Україну!

Згадавши ту розмову, Сірко взяв Хмельницького під руку, стиха сказав:

— Пройдемось, Богдане.

Вони відійшли від стану на кілька гонів, опустились на землю, простягнулись у духмяній траві горілиць.

— Важко мені, Іване,— признався Хмельницький.— Дуже важко. Все пішло прахом.

Він, Сірко, аж скинувся:

— Що ти, батьку?! Звідки заповзла в твоє серце чорна зневіра? Хто посіяв її? А як же народ? Про нього ти подумав?

— Народ одвернувся од мене. Він проклинає мене.

— Ні, Богдане,— заперечив він, Сірко.— Народ не проклинає. Одні сліпці звинувачують тебе... та й то не за поразку, а... за спілку з ханом.

— Вони шукають нових гетьманів. Гладкого, Пушкаря.

— Пушкар не взяв булави і не візьме. Він переконав тих, хто обирав його, що тільки ти зможеш довести нас до звитяги. І всі повірили йому.

— І всі повірили йому...— мимохіть повторив Хмельницький.

— Так, Богдане. І не тільки козаки його полку. Повірило все військо, що зібралося під Білою Церквою, всі п'ятдесят тисяч чоловік. А посполиті? Вони кажуть: пани погромили нас сьогодні, а ми додушимо їх завтра. Ось тільки зберемося з силами. Зважай на це, батьку. Про людське око, дотримуйсь умов миру. Виводь війська з Чернігівщини й Брацлавщини, складай реєстр, а ми будемо готуватися до нових боїв... Настане весна — і ми знову підіймемо народ на нові бої...

— Спасибі, друже,— міцно потиснув йому, Сіркові, руку Хмельницький.— Якщо всі мої сподвижники такої думки, як ти, тоді варто жити, варто боротися далі. І я буду боротися!

Через півроку після Берестецької битви Хмельницький звернувся до народу з універсалом, який закликав готуватися до нової війни, а ще через два місяці, 22—23 травня того ж року повстанське військо під Батогом завдало польським панам нищівної поразки. Ту битву недарма порівнюють з битвою під Каннами, де карфагенський полководець Ганнібал ущент розгромив римське військо.

У Батозькій битві загинуло майже все польське військо, були вбиті коронний гетьман Мартин Калиновський, його син — коронний обозний та багато інших шляхетських урядовців.

Восени 1653 року козаки при підтримці татар обложили королівське військо неподалік подільського містечка Жванця. У польському таборі почалися незгоди. Його залишили угорці й волохи. Вичерпались припаси. Загони, що вирушили на пошуки провіанту й фуражу, не поверталися: їх знищували козаки або місцеві жителі. Стали пухнути з голоду й помирати жовніри та найманці, які залишилися в таборі.

Хмельницький побачив, що ворог уже геть знесилів і не витримає удару козаків. Він почав готуватися до приступу. Тоді король вирішив підкупити хана. І той зрадив Богдана, за його спиною уклав з королем угоду, за якою скасовувалися умови Білоцерківського договору й відновлювалася дія Зборівського. Хан одержував велику грошову винагороду і право брати ясир на Україні протягом сорока днів.

З-під Жванця Хмельницький вирушив до Переяслава стрічати російське посольство. Дорогою йому доповіли, що хан жене до Криму тисячі полонених з України. Богдан зупинив військо. Він був сам не свій: обличчя палало, очі метали блискавиці, рука тремтіла на руків'ї шаблі.

— Батьку, дай полк,— підскочив до гетьмана тоді він, Сірко.— Я сам провчу його.

— Бери,— трохи охолов Богдан.— Спіши.

Татар нагнали біля невеличкої річечки. Вечоріло. Грабіжники готувалися спочивати. Полк скотився з пагорбів на пристановище здобичників, мов ураган на колосисте жниво. Загриміли пістолі, блиснули списи, дзвеніли — шаблі і роз'ярені крики покрили все довкруж. Ревіли сп'янілі від жаги відплати козаки, вили поранені татари, кричали збурені появою визволителів полонені. Кілька козаків прорвалися до них, почали рубати ремінні тягі. Чоловіки, озброюючись чим попало, теж стали громити ворога.

Татари не витримали натиску й кинулись тікати. Весь обоз дістався козакам, а кілька тисяч полонених знову стали вільними.

— Це їм за Берестечко! — задоволено мовив Богдан, вітаючись із Сірком після повернення полку.

Обличчя гетьмана сяяло, весь він був піднесений, урочистий...

Розділ 11

СТЕЖКАМИ МИНУВШИНИ

Спогад Софії Сіркової

Зимою п'ятдесят четвертого, десь одразу після водохреща, на втоптане дитячими ногами подвір'я влетіло три верхівці — обвітрені, обсмалені, обстріляні. То був Сірко з молодими козаками-слобожанами Іваном Сербином та Іваном Артеменком, що супроводжували його.

— Три Івани — три жупани! — вигукнув Петро, милуючись шаблями батька й козаків, підійшов до них, став боком, вийняв з дерев'яних піхов свою «домаху»:— Викликаю на герць будь-кого, а якщо ви не проти, то й усіх разом!

Козаки скочили на землю, Сірко підхопив сина на руки, підкинув угору, засміявся:

— Стомились ми, сину, ледве додому добрели, де нам тепер за зброю братися, та ще з таким молодцем, хоч би там як, а вже шість літ маєш.

— Отож-бо,— гордо вклав шаблю до піхов Петро, відчинив ворота, вклонився:— Ласкаво просимо. Ми гостям завжди раді.

Як швидко промайнули ті щасні зима й весна!

— Тепер нам буде легше, тепер нам ніхто не страшний — ні пани-ляхи, ні татари, ні турки,— радів Іван Сербин.

— Авжеж, бо раніше тільки донці допомагали нам, а тепер усе царство Московське,— усміхнувся Іван Артеменко.

Сірко був обережніший:

— Донці — то люди, з ними можна й кашу варити, і хліб-сіль ділити. А от цар і бояри... Розповідав мені один стрілець збіглий, як вони Івана Болотникова ослінили, а потім в ополонку вкинули. Я, коли почув розмову Федора Бутурліна з батьком Хмелем, то аж за шаблю вхопився. Богдан ледве дише, а він, довгобородий про «Божого помазаника» верзе. Чи ти ба! Богдан — простий чоловік, а цар — помазаник Божий! Максим Кривоніс розповідав, що в Англії королеві голову відрубали за те, що тираном був, а в Московії тирана помазаником величають. І треба ж таке! Ніби він кращий того Карла!

А потім... гуляли весілля — одне, а там і друге. Надія вийшла за Івана Сербина, Тетяна — за Івана Артеменка. Обидва були з Мерефи, обидва хлібороби з діда-прадіда.

Спраглі до роботи, зяті хазяйнували на тестевій землі, мов на своїй. Софія милувалася, як вони йшли за плугом, як вимахували косами, як вигупували ціпами, хвалилася перед сусідками:

— Моїм Іванам і нагадувати не треба, тільки глянеш оком, а вони вже і втямки все взяли.

Вони, три Івани, змолотили все збіжжя, виорали весною поле й посіяли ярину, допомогли жінкам порати городи, полагодили всі будівлі, перекрили хату й стодолу.

Та знову застукотіли по висохлих шляхах кінські копита. Від села до села полетіли вістові. Тривогою виповнились очі жінок.

І нагострили шаблі три Івани, і набили сакви воєнними припасами, і знову осідлали своїх бойових коней...

— Тату, невже мені так і не доведеться зустрітися з ворогом? Я ж дуже добре вмію битися на шаблях!— побачивши батькове приготування, спитав Петро.

— Де там, сину,— зітхнув батько.— Не скоро, ох не скоро люди зрозуміють, що плуг — у сто крат ліпша зброя, ніж шабля й пістоль.

— І ніхто не буде воювати? — зажурено спитав син.

— Дав би Бог, щоб ніхто. Та, кажу, не скоро це буде... А поки що польська шляхта знову збирає сили, щоб забрати собі Україну, кличе на допомогу татар.

— То, може, й мені пора їхати?

— Підростеш, сину, та й, звісно, поїдеш,— згодився Сірко.— І не тільки панів, а й турецьких і татарських людоловів битимеш. А поки що ти залишайся за хазяїна. Бережи матір і сестер...

Син понурив голову, сійнув смутком по хаті — і впав додолу затуманений погляд Софії, захлипали, одвернувшись до стіни, Надія й Тетяна.

Провели вони за слободу своїх чоловіків, побажали їм щастя, удачі й скорого повернення. І заболіло в Софії серце ще дужче, ніж після одруження. Цілий тиждень пролежала вона в постелі, не маючи сили навіть стояти на ногах, цілий тиждень поїли її цілющими зіллями дочки. Зрештою вона почала дибати по хаті, а там і виходити на подвір'я, але туга й далі мучила її.

Проте й цього разу Софія здолала недугу: надійшла звістка, що і чоловік, і зяті живі-здорові, скоро повернуться — і заблищали її карі очі, і порожевіло об-

личчя, і розпросталася спина, і вона почала, як повелося здавна, порядкувати в хаті.

Чоловік і зяті приїхали додому всі разом. Пошрамовані, засмаглі, худі-худющі. Софія кинулась до чоловіка, припала до плеча, захлипала. Іван обняв її, тричі поцілував.

— Як ти? — не могла вона відірватися від чоловіка.

— Так, як завжди, Софіє. Ординців з наших земель гонив, полоняників визволяв.

— Багато визволив, тату? — спитав Петро.

— Багато, сину, дуже багато,— пригорнув його до себе батько.

— Тепер уже нікуди не поїдете? — поцікавились доньки.

— Хіба козак повинен дома сидіти? — аж здивувався він.— Шабля заіржавіє... А я ж полковник.

І він довго не всидів-таки. Через тиждень знову помчав на Січ... А вона, Софія, як і раніше, господарювала в Артемівці та виглядала його. День при дні, ніч при ночі. І не зводила очей з Петра, бо ж син ріс, тягнувся вгору і щодня-щогодини марив Січчю.

— Мені вже десять років минуло! — вигукнув він.— А ви хочете, щоб я й досі за вашу спідницю тримався!

— Встигнеш, синку, з козами на торг. Війна ж по всій Україні. Куди їхати? — вмовляла вона Петра.

— Туди, де війна! — аж синів Петро.— Шляхту з України гнати. Тато ж там.

Якось крізь сон вона почула дзвінкий стукіт копит, підхопилася, кинулась до вікна. Саме сіріло, був досвіток, і вона побачила, що подвір'я пустує. «Приснилося»,— подумала, але погляд несамохіть упав на хвіртку. Вона була чомусь напіввідчинена.

Софія скрикнула, метнулася в повітку, де на сіні любив спати Петро. Ряденце було ще тепле. Вона в стайню — Петрового коня не було...

Петра догнали тоді в степу, завернули. Як він гірко плакав, як сердито глипав на неї...

— Тобі ж десять літ тільки. Людські діти корови пасуть, а він воювати надумав...

— Однак утечу,— буркнув Петро.

— Гаразд, тікай,— залилась вона слізьми.— Тікай... А я ляжу й помру. Батько трете літо в вічі не показується. Їдь і ти. Кидай мене. Хіба такі, як ти, шанують матір?..

— А який я? — скинувся Петро.

— Не серце в тебе в грудях, а камінь. Он Іван Мар'їн від матері не відходить.

— Сопливий Мар'янчук дужче мене матір любить? — скипів Петро.

— Він не покинув би її саму-самісіньку.

— А ви хіба сама-самісінька? А Тетяна, а Надія?

— То ж жінки. Чоловіка жодного в господі... А без чоловіка й хата не хата.

— А Данило, Степан, Корній?

— То ж слуги.

Петро нічого не сказав, мовчки вийшов з хати, одначе вовком на неї дивився, аж поки в п'ятдесят дев'ятому не заскочив на кілька днів в Артемівку Іван. Не встигли вони всі тоді, і дочки, і зяті, в хаті зібратися пообідати, як Петро побіг до комори, дістав Іванову шаблю, з якою той ходив у походи ще в юнацькі роки, й почав гострити її.

— Куди це ти, сину, збираєшся? — підійшов до нього Іван.

— Як куди? На Січ, тату. Я вже великий. Доки ж сидіти в запічку?

— Сидіти в запічку такому козакові, звісно, негоже,— згодився Іван.— Завтра...

— Мамо! — не дослухав батька Петро.— А зміна білизни готова? Завтра на Січ їдемо!

— Ні, синку,— спинив Петра Іван.— Не на Січ. До Києва поїдемо.

— Що? — як стояв, так і сів на землю Петро.— До Києва? А то ж чого? У монастир, може, здасте?

— У монастир. У Братський училищний,— спокійно мовив батько.— Учитися в колегіумі будеш.

— Учитися? — аж похлинувся слиною син.— Та я ж уже вчився. Хіба ви забули, тату? І читати, і писати, і рахувати вмію. Де псалтир?

— Знаю, що вмієш. Однак... ти все-таки ще темна людина.

— Як? Як? — піднявся на ноги Петро.— Темна, кажете? Та ж сліпі люди — темні!

— Не тільки сліпі, сину. Без грамоти людина — теж темна. От скажи, що ти про минувшину, про те, що колись давно було, знаєш?

— А навіщо мені знати, що було колись?

— Ех, синку, синку,— зітхнув Іван.— Саме в цьому якраз і темнота твоя. Та як же жити без минулого? Воно ж нам дало все — і одяг, і житло, і їжу, і зброю, і любов до рідного краю. Все це нам перейшло в спад-

щину від наших предків. Це вони навчились і хліб вирощувати, і різні речі виготовляти, і житла будувати... Все, що ми маємо нині, все, що вміємо, що знаємо,— від них, від людей, що жили раніше нас. Навіть зброя. Навіть уміння воювати. От жив давно колись такий князь Святослав. Київ тоді столицею всієї Руської землі був. А в степах у ті часи печеніги кочували і на Руську, мов татарські й ногайські людолови, нападали, людей грабували, в полон забирали. То Святослав їм такої прочуханки давав, що вони не знали, куди й тікати. А десь пізніше у Києві правив Володимир Мономах. Тоді Русь уже турбували інші кочівники — половці. Вони теж грабежем займалися. Так Мономах їх бив, аж пух на весь степ летів. Половецькі жінки його ім'ям дітей своїх лякали. А як саме він їх бив, до яких військових хитрощів удавався — хтозна.

— А ви, тату, і в школі не вчилися, а ворогів не гірше, ніж ті Святослав і Володимир Мономах, колошкаєте. Не тільки Русь, а й Польща, і Крим, і Туреччина про вас знає. Усі грабіжники, мов вогню, бояться вас. Як тільки почують, що ви йдете, світ за очі тікають.

— Усе то, сину, сміливість, відвага й кмітливість моя, а ще розум, одержаний у спадок від батьків. Та безсонні ночі в довгих роздумах. Та вміння прислухатись до думки товаришів, друзів, старих і бувалих козаків. Коли б ти тільки знав, як іноді мені важко бувало. Скільки я вагався, скільки шпетив себе за те, що тугодум. А був би грамотний — щось пригадав би, щось прочитав би — і швидше діло йшло б. А скільки я каявся, що латинської мови не знаю...

— Ла-тин-ської? А навіщо вона? Нею ж тільки ксьондзи в костьолі молитви читають.

— Колись, сину, я теж був проти латинської мови. Підбили нас, козаків, на це деякі підступні люди. Ми навіть Петра Могилу, що колегіум заснував, і вчителів колегіуму хотіли повбивати. А тодішній префект колегіуму Сильвестр Косов не злякався та як почав говорити, як почав. Багато й довго говорив і таки вмовив нас. «Нам латинські школи треба,— говорив він,— щоб бідну нашу Русь не називали глупою Руссю. Поїде бідняга русин на трибунал, на сейм чи сеймик, у повітовий гродський суд або земський — і без вини винен, як кажуть поляки: bez laciny placi winy, нічого не добʼється, дивиться тільки то на того, то другого, витріщивши очі, як ворона».

Петро намагався переконати батька, що йому вже пізно вчитися, але батько невблаганний — і хлопцеві випало мандрувати не на Чортомлик, а до Києва.

І довелося Софії виряджати в дорогу не тільки Івана, а й Петра. Син хоч і опинився далеко від Артемівки, але ж був у відносній безпеці, а Іван, хоч і ближче, зате у вічно неспокійному, вічно бурхливому, вічно негамовному Коші — і вона, Софія, знову не спала ночами, знову сумувала днями.

Колись, ще замолоду, теж скучала, теж день при дні думала про Івана, але тоді жура не так сушила її, як зараз, після від'їзду Петра. Прилетить пугач, сяде на стрісі, завиє, а вона так і затіпається — це ж з Іваном щось сталося. Це його поранено в бою. Це він захворів у поході. Це проти нього хтось змову плете. Це його підстерігає якась небезпека. А може, Петро захворів?

Десятки, сотні, тисячі гадок. Гула від них голова, калатало серце, опускалися руки...

Розділ 12
ПОКАРА

Михайло Дидаскал і Кирило Граб, поспішаючи до Мерефи, трималися битого шляху. Їхали людними містами, через міста й містечка, де при потребі легше знайти і нічліг, і харчі, і допомогу на випадок несподіваного нападу якихось волоцюг, котрих у часи безконечних воєн не лише на Правобережжі, а й на Лівобережжі було немало. Михайлові раз у раз згадувався 1672 рік, коли він їхав з листом Івана Сірка до Самойловича й потрапив у руки степових розбійників.

— Наперед не знаєш, де згубиш, а де знайдеш,— спокійно завважував Кирило, оглядаючись по боках.

— Та ж так,— згоджувався з ним Михайло.— Одначе є й інша приказка: береженого Бог береже, небереженого лихо стереже.

Їхали на Мишурин Ріг. Добралися до нього надвечір. Спинилися на нічліг у знайомого козака, а повечеряти надумали в шинку неподалік Дніпра.

— Ніби в мене комора порожня,— невдоволено бурчав господар Матвій Перевізник.

— Порожня не порожня, то вже твоє діло,— говорив Михайло,— а наше — заглянути в шинок, козаку нечасто доводиться в ньому бувати, бо ж душа в нього

не з лопуцька, а звичайна людська: пити хоче, та й не тільки воду чи молоко.

— Та в мене й оковита знайдеться,— не заспокоювався Матвій.

— Будемо назад повертатися, одвідаєм і твоєї, а зараз, Матвію, підем у шинок,— наполягав Михайло.— Ти теж, здається, там нечастий гість.

— Що нечастий, то нечастий. Хто по шинках, Михайле, тиняється, той з господарством швидко прощається, а в мене ж п'ятеро дітей. Як же без господарства?

Шинок був напівпорожній. У правому кутку за широким дубовим столом сиділи тільки троє подорожніх, повернувшись спинами до вхідних дверей. Козаки привіталися, але ніхто з присутніх не відповів, навіть не обернувся. Михайло й Матвій сіли неподалік дверей, гукнули шинкаря. Господар не змусив себе чекати. Він підскочив до них зі штофом, поставцем і шинкою та ковбасою в полив'яній мисці.

— Прошу, панове-товариші,— вклонився він прибулим.— Чого ще зволите? Є солонина, карасі в сметані, холодець з линів, телячий лизень...

— Зажди, зажди, чоловіче,— спинив його Михайло.— Дай із цим, що приніс, упоратись, а тоді вже про щось інше будемо думати. Гаманці ж не порожні.

Коли Кирило вимовив слово «гаманці», один із подорожніх, що сиділи з лівого боку, напівобернувся й скоса глипнув на Кирила. Михайло помітив на правій щоці в нього рожеву пляму й мало не скрикнув: така пляма була в Дениса Смаля.

— Ти чого так зблід? — завважив його хвилювання Кирило.

— Т-с-с,— зашипів Михайло.— Здається, я впізнав одну личину.— Він ще раз пильно приглянувся до сутулуватої постаті подорожнього, ведмежої голови, великих тупих, ніби обрізаних на кінцях, вух і, переконавшись, що не помиляється, зашепотів знову:— Матвію, біжи швидше до отамана, проси в нього підмогу, бо самі з такими бугаями не справимось. То сидять харцизяки, що вісім років тому продали мене на гайцям.

— Ей шинкарю! — гукнув Матвій.— Де ти заховався? Нужник у тебе є де-небудь?

Шинкар вискочив з ванькирчика, засокорив:

— За шопою, пане-брате. Від дверей праворуч. Скіпку дати?

— Не треба,— відмовився Матвій.— Я й так... Без світла краще...

Він підвівся, голосно застеріг своїх спільників:

— Ви ж тут без мене, хлопці, не зловживайте. Я швиденько.

Матвій вискочив із шинку. Михайло й Кирило нахилились над столом, загомоніли про се, про те.

Минуло кілька хвилин. Михайло ще раз непомітно зиркнув праворуч і переконався, що там сидить не тільки Денис Смаль, а й його спільники по розбоях, ті самі, що й вісім років тому.

Спливла ще якась часина. Смаль підвівся, дістав гаманця, вийняв з нього кілька монет, брязнув ними об стіл і попрямував до виходу. Вслід рушили і його спільники. Михайло підхопився, перегородив їм дорогу. За ним підвівся з лави й Кирило, став на дверях. Лице Смаля побагровіло, пересмикнулося.

— Чи не багаті, панове, на тютюнець? — запитав Михайло.— Виручіть, коли ласка.

Смаль втупив у нього налиті кров'ю баньки, ворухнув синюватими губами, збираючись щось сказати, але роздумав, спинився, поліз правою рукою в кишеню, порпався в ній і, раптово висмикнувши руку, сипонув Михайлу межи очі повну жменю тютюну, а тоді обома руками щосили стусонув його в груди. Михайло потопчився, впав на Кирила, збив його з ніг — і обидва вони, вибивши двері, гримнули на сінешню долівку. Смаль і супутники перескочили через них, накинули знадвору на двері клямку й кинулись тікати.

Шинкар підбіг до Михайла й Кирила, допоміг підвестися, промив Михайлові очі. Поки виставили вікно й вилізли на подвір'я — там уже нікого не було. Михайло кинувся до хліва — він був замкнутий.

— Нічого, далеко не втечуть! — сказав.— Де ж той Матвій?

— Я тут, браття,— виринув з темряви Матвій. За ним поспішали отаман і кілька козаків.

— Утекли кляті харцизи,— скрушно розвів руки Михайло.— І де їх тепер шукати?

— Дорогою ми нікого не стріли,— відповів Матвій.— Отже, вони подалися до переправи. За мною, браття!

Усі кинулись до річки.

Доскочивши раніше всіх до води, Матвій закричав:

— Сюди, браття! Он вони на Дніпрі! Човна мого вкрали і на той берег дряпонули!

Козаки вхопились за рушниці.

— Стріляти, браття, не більше трьох разів,— застеріг Матвій.

Три постріли пролунали майже водночас.

— Ніхто, Матвію, не влучив,— розчаровано мовив отаман.— Треба стріляти ще!

Матвій нахилився до нього, зашепотів на вухо:

— Це умовний знак. У Переволочній у мене друг Андрій Кожух. Почує три постріли, зразу зрозуміє: у мене човна вкрадено, треба затримувати злодіїв.

Усі застигли. Довкола все німувало. Не плюскотіли весла, не хлюпотіли хвилі. Не дихав вітер. «Невже пустилися вздовж берега?» — раптом спало на думку Михайлові. Він аж засмикався, підійшов ближче до води, прислухався. На воді — ані звуку. Повернувся на гурту.

— Не хвилюйся, Михайле,— заспокоїв його Матвій.— Від Андрія не втечуть.

Нараз на протилежному березі Дніпра загриміли один за одним кілька пострілів.

— От і все! — зраділо вигукнув Матвій.— Андрій Кожух з синами своє діло знає. Стрільни, Михайле, й ти, та тільки раз.

Хвилин через десять почувся плюскіт весел, притишений гомін. На воді забовваніла темна кучугура, невдовзі вона стала човном, а ще за якусь хвилину-другу на берег скочив високий, стрункий чоловік.

— Піймали, Матвію! — гукнув.— Вести?

— Авжеж! — обізвався Матвій.

Сини Андрія виштовхнули з човна двох зв'язаних чоловіків.

— А третій? Невже втік? — приглядався до човна, вітаючись з Андрієм, Матвій.

— Від моїх хлопців не дуже втечеш,— відповів Андрій.— Збирався втекти, та... доведеться раків годувати...

Втікачів завели до шинку.

— Це ти, паршивцю, видав? — зашипів до шинкаря Смаль.

— Бог з тобою, чоловіче,— перехрестився шинкар.— Чи я знаю, хто в мене буває?

Харцизів посадили на лаві посеред шинку.

— Ну, кажи, людолове,— сказав Михайло,— скільки братів і сестер наших продав у рабство.

Смаль ошкірився:

— Бачили такого! Напав на чесних людей, хотів пограбувати, а тепер ще й розбійниками хоче виставити. Не вийде! Батьку отамане...

— Досить! — обірвав його отаман.— Якщо ти чесний, чому тікав? Троє двох козаків злякалися?

— Батьку отамане! — став на коліна Смаль, розмазав піт на тугій бичачій шиї.— Як же не тікати? У нас ні рушниць, ні пістолів. Навіть ножів нема. А в них по два пістолі на кожного, по шаблі...

— Досить,— знову зупинив Смаля отаман.— А спільник твій чому від Андрія тікав?

— Батьку отамане!— склав той руки на грудях.— Та ж Андрій теж із зброєю. Видно, одна спілка. Теж розбійник.

— Замовкни, падлюко! — не стерпів Кирило.— Ти не тільки людолов, а ще й наклепник. Михайле, розкажи батькові отаману й товариству, як цей негідник продав тебе ногайцям.

Супутник Смаля впав і собі на коліна, простягнувши руки до отамана.

— Батьку отамане. Не тратьте часу, він не зізнається. Якщо помилуєте, я все розкажу — скільки людей продали, кого, кому...

— Он ти який! — заревів Смаль, розмахнувся й щосили вдарив пудовим кулаком супутника в скроню.

Той глухо кавкнув і мертво звалився навзнак. Скористався хвилинним заціпенінням присутніх, Смаль підхопився на ноги й метнувся до дверей. Але Кожухові сини були пильні. Вони заступили дорогу втікачеві, вхопили його за груди, повернули назад.

— Мабуть, товариство, нічого далі з ним панькатися,— обізвався отаман.— Видно й так, що це за птиця. Яке ваше слово, панове-браття? — повернувся він до козаків.

— Яке там слово? Смерть — гуртом обізвалися козаки.— Хай одержує, що заслужив!

Смаля вивели на подвір'я. Матвій відчинив хліва, викликав його коня й звернувся до козаків:

— Хлопці, лізьте на дуба, хто спритніший.— Він відв'язав від сідла аркан, кинув до гурту.— Бачте, сам і приготував. В'яжіть до найтовщої гілляки.

Не минуло й п'яти хвилин, як з дуба звисав довжелезний зашморг.

— А тепер в'яжіть руки негідникові, посадіть його на коня! — командував далі отаман.— Підводьте до дуба!

Смаль більше не пручався, не обзивався ні до кого. Став блідий, мов на нього хлюпнули білою глиною. Коли Матвій накинув на шию петлю, здригнувся, тьмяніли

ми очима глянув на отамана, розкрив рота, хапнув повітря й застиг, очманіло дивлячись на зашморг, несамохіть торкнув коня каблуками. Матвій цьвохнув батогом.

— Катюзі по заслузі,— мовив отаман.— Спасибі, панове-браття, що помогли знешкодити драпіжників. Тепер буде спокійно і в нас.

Розділ 13
СТЕЖКАМИ МИНУВШИНИ
Спомини Івана Сірка

Спомини потроху відволікали Івана Дмитровича від недуги. Згасав біль, заспокоювалося бентежне серце. Славні звитяжні походи, бої й поєдинки воскресали й воскресали в важкій голові, і вона світліла, переставала гудіти, зникав туман з-перед очей.

Коли був живий Богдан, він, Сірко, мало думав про будуччину, бо знав: старий Хмель та його найближчі сподвижники подбають про Україну, не дадуть їй пропасти. Але коли не стало Хмеля, а більшість його побратимів, тих, які підіймали народ на боротьбу проти ворога, загинули, думки обсіли Івана, мов граки самотнє дерево напровесні. Бо ж тепер усі говорили про Україну, усі клялися у вірності заповітам батька Хмеля, всі били себе в груди й кричали, що тільки вони йдуть правильним шляхом, а насправді блукали манівцями, лицемірили, марнословили.

Перший почав Іван Виговський. Наділений від природи хворобливою любов'ю до самого себе, чіпким і гострим розумом, мінливим характером, він гаряче запевняв козацтво, бояр, воєвод і царя, що для нього найдорожчі православна віра, гідність великого государя московського, старожитні вольності Війська Запорозького, що за них він без вагання не пожаліє живота свого, а знишка домовлявся з королівським посланцем Беньовським про умови, на яких король прийме Україну назад, під свою руку. Він перший підписав угоду, яка стала притчею во язицех, викликала обурення всього поспільства, хоч була у сто крат ліпшою від будь-яких «статей».

Перед очі сплив крем'язистий, широкоплечий Мартин Пушкар. З полтавським полковником Сірко дружив усю війну. Ділив з ним і радість звитяг, і гіркоту невдач.

Разом боронилися, разом били ворога. Найбільше зблизило й здружило їх Берестечко, а ще Охматів, коли довелось не тільки рубати, а й мудрувати, як не дати ворогові звести успіхи повстанців нанівець.

Подобались Івану Дмитровичу в Мартинові прямота, душевність, щирість. Він говорив те, що думав, так, як веліла совість. Не терпів брехні, підлості, облуди.

Згадалася їхня перша зустріч у Полтаві. Сіркові тоді набридло сидіти в Кальнику, і він надумав провідати рідних. Заїхав до Чигирина, та Виговський не дозволив залишити полк («король збирає військо до наших рубежів підтягує, під Чорним лісом стоїть шеститисячна татарська орда»). Сірко обмовився, що хоче заїхати до Полтави, перекинутися кількома словами з Мартином Пушкарем.

— Ні! — категорично відрізав гетьман.— Негайно повертайся назад!

Сірко тоді вперше не послухав гетьмана й без дозволу подався до Полтави, зустрівся з Пушкарем.

Полтавський полковник саме починав збирати до себе в Полтаву всіх, хто був невдоволений загребущими діями козацької старшини.

— Сидиш собі у Кальнику, мов рак у норі, і знати нічого не хочеш! — накинувся тоді Пушкар на Сірка.— Виговський зраду намислив, а ти надумався в кущі ховатися, на печі відсиджуватися, різдво разом з жінкою справляти!

Скільки в нього було впевненості у своїй правоті! Таких людей на Україні мало, дуже мало. А зараз їх ще менше, може, й нікого не лишилося. Палій хіба що... Та ще Іван Ріг... Та й більш нікого... Ріг, крім того, старий-престарий. Військовий ватажок із нього славний, а урядувати не вміє чи й не хоче...

Він, Сірко, домовився тоді з Пушкарем спільно виступити проти Виговського, коли той відкрито перейде у ворожий табір. Пушкар пообіцяв пильнувати за Виговським, і коли той надумається наступати на Полтаву, пошле гінця до нього, до Сірка.

Та Мартинові не дали змоги дочекатися, коли Виговський розкриє свої карти. До нього в Полтаву ішли та й ішли звідусіль невдоволені. Пушкар не міг їм відмовити, не міг випровадити з Полтави... І Полтава стала осердям повстання проти старшини, що йшла за Виговським. Виговський же зумів обвести круг пальця бояр, переконати їх у тому, що Пушкар не борець за

правду, а звичайнісінький шукач гетьманської булави і, коли вони крізь пальці почали дивитися на його готування до розправи з полтавським полковником, покликав татар.

Мартин послав сина до Кальника, але син не застав там Сірка, а коли примчав на Січ, то надійшла звістка, що Пушкаря немає живого...

— Це правда, Іване, що ти спокійно набиваєш черево саламахою і пальцем об палець не вдарив, аби відомстити Виговському? — різонув його роз'ярений голос Богуна, що з'явився на Січі через тиждень після побоїща під Полтавою.— Навіщо ж клявся, що ми разом підемо на злуку з Пушкарем?

— А ти й поїсти не встиг? — уколов Богуна Сірко.— Так поспішав, що аж через тиждень приїхав.

— Я лише позавчора дізнався! — крикнув Богун.

— А я вже й полк охочих зібрав. Завтра на ординців рушаю.

— Та не ординців нині треба бити! — гарячкував Богун.— Виговського слід гнати в три вирви, а не про здобич думати.

Сірко тоді теж скипів:

— А ординці хай тим часом хапають наших людей? Вони вже всю Полтавщину й Миргородщину сплюндрували, тисячі людей на каторгу погнали. Хай, по-твоєму, пустошать і Лубенщину, і Ніжинщину, і Чернігівщину? Хай усе Лівобережжя доконують, а ми товктимемось під Чигирином?

— То що ж, простити йому смерть Пушкаря?

— Краще вгамуйся трохи, Іване, та послухай, до чого ми домовились.

— Хто це ми? — насторожився Богун.

— Січове товариство. Правда, не всі, бо ті, що були з Барабашем, повернулися не всі,— з гіркотою відповів Сірко.

— Я слухаю, Іване,— Богун присів на лаву, розстебнув кунтуш.

— Ординці розсипались по Лівобережжі, грабують, убивають наших людей, палять міста й села. Вони хочуть знесилити нас зовсім, набрати якнайбільше ясиру. Ганятися за ними по Лівобережжі — марно гаяти дорогий час. Ми вирішили перекрити всі шляхи й переправи до Криму рухливими чатами, які повідомлятимуть Січ про появу ворога. Ці застави й кінний сторожовий полк очолить Іван Ріг. А я з другим полком піду громити ординські улуси...

— А чи по-лицарськи це буде, Іване, на погром відповідати погромом? — запитав Богун.

— А чому ні? Хто такий лицар сьогодні? — почервонів Сірко.— Це захисник слабких, убогих, це месник за кривди й зло, заподіяні грабіжниками. Я не поведу козаків грабувати татарські кочовища. Нам не потрібні їхні вошиві кожухи. Ми будемо визволяти з полону наших бранців, відбирати у татарських беїв і мурз награбоване на Україні, бо все, що виготовлене не з шкіри й повсті, украдене в нас або відняте в наших бранців.

— Отже, ти радиш нам, городовим козакам, сидіти склавши руки й чекати, поки...

— Ні, друже. Сидіти в такий час мовчки — злочин. Ви всі повинні виривати козацтво з-під впливу перекинчиків, гуртувати народ і готувати його до загального виступу проти ворогів...

2

Голос Михайла Дидаскала:

«Року 1659. Дуки-сріблянники підмовили гетьмана Івана Виговського, аби він одкинувся од Москви й перейшов на бік польського короля. Виговський послухав їх, уклав з королем Гадяцьку угоду, покликав на допомогу татар та поляків і виступив проти московського війська, яким командували боярин Василій Шереметьєв і князь Олекса Трубецькой. Тоді козаки, невдоволені діями Виговського, обрали гетьманом Івана Безпалого. Князь Трубецькой і гетьман Безпалий, які стояли під Конотопом, послали на Запорожжя до Івана Сірка своїх посланців, аби передали йому, щоб чинив промисел над татарськими улусами.

І полковник Сірко зібрав охочих козаків, посадив їх на човни, спустився Дніпром у лиман, тоді піднявся Бугом до Умані, вийшов на берег і почав громити ординців. Він дійшов до Білгорода, узяв у полон двох татарських мурз і багатьох їхніх людей, визволив великий ясир, відпустив полоняників на волю, повернувся на річку Буг і став зі своїм військом на спочинок».

— Це нова Січ буде? — допитувався тоді балясндрасник Розірвигуба.

— Побачимо,— ухилився від прямої відповіді Сірко.

— Та що ти, Павле,— почав був зубоскалити Півень.— Хочеш, аби й тут були такі порядки, як на Запорожжі? В гречку не стрибни, горілки не пий...

— О ні! — вигукнув Розірвигуба.— Обійдемось краще без Січі. Поживемо хоч трохи на волі.

— Як то на волі? — аж підскочив Сірко.— Ми військо чи набрід розбишак?

— Та військо, батьку,— підтвердив Олекса Борода.— А військо, хоч би де воно стояло, завжди повинно бути військом.

— Отож-бо! То чого ж ти носа похнюпив?

— Та не знає, що робити з татаркою,— випалив Розірвигуба.

— З якою татаркою? — зацікавився Сірко.

— А з тією, що привіз з-під Очакова.

— Ти що, зраджувати надумав? — Борода вихопив шаблю й кинувся до нього.

— Здурів, чи що? — Шевчук ухопив Олексу за руку, крутнув її й опинився позад нього.

Борода сіпнувся, розвернувся й зустрівся віч-на-віч із Сірком, що теж тримав шаблю в руках.

— Спробуємо? — запитав той очманілого Олексу.

— Та що ти, батьку? — відступив Борода.— Я базікалу голову знести хотів, а не з тобою на герць ставати.

— Хіба Розірвигуба збрехав? — насупився Сірко.

— Та... як тобі сказати...— заникався Борода.

— Збрехав, питаю? — струсонув його Сірко.

— Та ні...— пробелькотів Борода.

Сірко кинув Розірвигубі й Шевчикові під ноги канчука, спитав:

— Котрий? Шевчику, давай перший! І — поки не попроситься!

— Я? — зблід Шевчик.— А за що?

— За правду, якої він не любить! — аж застогнав Сірко.

Шевчик підняв канчука, шмагонув Олексу по спині. Той, скинувши сорочку, нагнувся, щоб низенькому Шевчикові зручніше було бити. Шевчик сіконув його ще раз.

— Не діждеш! — так само пошепки огризнувся Борода.

— Ну, то'на тобі ще! — Шевчик щосили різонув Бороду по плечах.— Ось тобі! Ось!..

Розізлившись, він шмагав і шмагав, червоніючи від натуги. Борода, спершись руками на коліна, важко дихав і зрідка переступав з ноги на ногу. Удари сипались і сипались.

— Стомився? — узяв за плече змиленого Шевчика Сірко.

— Стомився,— зізнався Шевчик.

— Тоді досить. А ти,— Сірко штовхнув Бороду,— показуй татарку.

Олекса випростався, розправив плечі, одягнув сорочку, насунув на очі шапку й попрямував до лозняка, що притулився неподалік козацького стану. Невдовзі він виринув з кущів, тягнучи за собою крихітну жіночку, яка ледве сягала йому до підборіддя.

— Ха-ха-ха! — реготали козаки.— Оце втяв!

— Тс-с-с! — зупинив козаків Сірко.— Оце таке дитинча... обкрутило козака? — не вірилось отаманові.

— А таке,— зітхнув Борода.

— Якші козак! — зацокотіла татарочка, уп'явшись чорними намистинами очей у Сірка.— Якші!

— Та тут, батьку, таке діло,— вийшов з гурту Гриць-ко Оридорога.— Бачив я... та й чув. Бо ж по-татарському трохи петраю. Цю дівчину тягнув у гори товстий татарин, мурза, мабуть, а вона пручалася, кричала, одбивалася. «Краще смерть, ніж з тобою!» —кричала. А Борода якраз наспів на те змагання, шмагонув татарина по шиї, а татарочка до нього й давай лепетати: «Якші козак!..»

— Якші! Якші! — потвердила полонянка.— Якші Олекса!

— Ти ба! — ошелешено вигукнув Шевчик.— А я й не знав, як його звати, все Борода та Борода...

— От що, Олексо,— замислено мовив Сірко.— Буде в нас друга Січ чи ні, казав сліпий, побачимо, але й тут жінці не місце. Між козацтвом жіночого духу не повинно бути.

— То що ж, батьку, у воду її кинути, чи як? Причепилася сама, я її не шукав,— почав виправдовуватися Олекса.

— Ми стоятимемо тут тиждень. За цей час маєш одвезти її в рідне село, якщо вона люба тобі, і повернутися назад. Сьогодні неділя? Отже, в наступний понеділок мусиш бути тут.

Борода посадив татарку в мішок, прив'язав його на плечі, переплив разом з нею на протилежний бік і помчав у степ.

— Трапить на ногайців,— зітхнув Шевчик,— загине сам і дівчину погубить...

Сірко мовчав, пильно дивився вслід вершникові, злегка постукав по руків'ю шаблі. Коли верхівець зник за овидом, обернувся до Шевчика:

— Іди до писаря, бери листа до Юрка Хмельниченка і з десятком Рябихвоста рушай назирці за ним. Проведете Бороду до Синюхи, а там поїдете на Січ.

Наступного понеділка рано-вранці Олекса Борода під'їхав до Сірка, поклав йому біля ніг туго набитий ворочок.

— Мати передала пиріжків із сиром. Ти ж любиш їх, батьку.

— Та люблю,— звеселів Сірко.— Ну, а татарка твоя сподобалася матері?

— Фатімою вона зветься,— засоромлено опустив очі Борода.— Ледве одчепився. Схопила за шию й не відпускає. Не їдь та й не їдь.

— А мати?

— Що ж мати,— почухав потилицю Олекса.— Мати як мати. Кажуть: навіщо тобі, дитино, бусурманка здалася? Хіба своїх дівчат мало? За тебе найкраща піде. Хіба Бог обділив тебе вродою й силою?

— А ти що матері? — усміхнувся Сірко.

— Та що ж... Розповів, як усе було. А ще сказав, що в дорозі, як їхали ми з нею, то... одне слово... покохалися...

Сіркові перехопило дихання, щось важке налягло на серце. Він набрав повні пригорщі води, хлюпнув собі на обличчя, на шию, на груди. Згадка про Галину, що була на мить збурила його всього, згасла. Помітивши, як зненацька розхвилювався полковник, Борода відійшов убік, присів на пеньок, задивився у воду. А в Сірка перед очима знову попливла давня-давня степова ніч, коли над ним і Галиною сміялися зорі, соромливо ховався за хмаринки місяць, а коники-стрибунці так завзято вигравали на невидимих скрипках, що заглушували і поцілунки, і пестливі слова, і Галинин тривожний шепіт: «Ти ж мене не покинеш, Іваночку, не покинеш?» Він запевняв її тоді: «Ні, моя пташечко, ні, моя горличко», а потім... потім таки кинув... Коли б він повернувся вчасно, вона жила б і нині, а їхній син зараз гарцював би поряд із ним... Може... Зітхнув, оглянувся.

Олекса дивився на воду, про щось зосереджено думав.

А може, долі таки видніше? Може, їхнє життя з Галиною з бурхливого свята перетворилося б у повсякденну муку? Галина ж була палкіша й настирливіша Софії. Якщо Софія у перший рік розлуки так зниділа, що чер-

нець ледве порятував, то Галина, хоч би й дочекалася його, нікуди більше не пустила б — і не жили б вони, а мордувалися, день при дні сварилися б і нарікали одне на одного...

— Як повернемося з наступного походу, відпустиш знову додому, батьку? — зненацька обізвався Борода.

— Га? — прокинувся з задуми Сірко.— Додому, кажеш?

— Не зараз, ні. Як з походу повернемось...

— А чого ж, Олексо. Молоду дружину самотою надовго кидати не слід.

— Та вона не дружина мені ще,— знітився Борода.

— Це ж як? Наложниця? — спохмурнів Сірко.— Козак — не бусурман. Жінка, хоч би якого роду-племені вона була, для нього — святиня! Ні кривдити, ні ображати не має права.

— Та я ж, батьку, не про те,— почав виправдовуватись Борода.— Хотів сказати, що ми не обвінчані...

— Це, звісно, зле, але тим не переймайся, встигнеш...

Тільки козаки доймали Бороду своїми жартами.

— Дивись, Олексо, ще сподобається якомусь лобуряці, як вона відкараскається? Татарка ж! Очі побоїться видерти, за горло схопити — тим паче.

— Помовч краще,— кидав Олекса,— коли не хочеш звідати, які кулаки маю.

— Або сама котрогось парубка запримітить, прилипне так, як до тебе... Повернешся, а в неї татарченя в пелені...— кпинив Шевчик.

— Як буде, то моє,— огризався Олекса.

— А хіба не буває: один старається, а другий батьком називається,— підкинув і свого Півень.

— Ану, стули хавку! — Олекса кинувся до козака.

Сірко зупинив його:

— Гнів — не порадник, Олексо. Це ж жарти, а на жарти теж відповідають жартами. Сказав би: якщо й буде, то козак буде, а не такий курдупель, як ти.

З У похід Сірко повів козаків через два дні після повернення Бороди. Саме прибули посланці від боярина Шереметьєва.

— Ледве прорвалися,— розповідали вони.— Всюди застави, всюду кримчаки шастають. Аби не вони, то були б ми тут ще тиждень тому.

Шереметьєв кликав запорожців до Києва для спіль-

ної боротьби з перекинчиками й ординцями. Сірко вирішив дізнатися, як поставляться до цього козаки.

Січовики одразу зашуміли:

— А що тут думати? Ординці плюндрують нашу землю, а ми будемо байдики бити?

— Виговський віддає Україну польським панам, а ми ждатимемо, коли жовніри й на Січ прибудуть?

Звучали й інші голоси:

— Шереметьєв побив Виговського й київських козаків, а тепер нас кличе? А дзуськи! — вигукнув Грицько Півень.

— Не підемо допомагати клямливому боярину! Я вчора, браття, з-під Києва повернувся. За те, що ординці побили Трубецького під Конотопом, Шереметьєв послав Борятинського й Чаадаєва на волость, і вони вирізали Гоголів, Трипілля, Вороньків, Стайки, Бишів, Бородянку, Горностайпіль! — викрикнув і Василь Темниченко.

— Бояр, як і польських панів, бити треба, а не допомагати їм! — додав його брат, Яків.

Під час перепалки в табір улетіло три верхівці — два городові козаки і московський стрілець.

— Братове! — закричав перший із них.— Біда!

Сірко зупинив прибулих:

— Хто будете? Як до табору потрапили?

— Свої ми люди, батьку,— відповів козак.— З-під Конотопа пробилися. Князь Трубецкой...

— Що просить князь?

— Князь не просить... Князь пішов з України. Біда, батьку. Ординці розбили під Конотопом московське військо. Воєвода Семен Пожарський попав у полон, його привели до хана, воєвода вилаяв хана і плюнув йому в обличчя. Татари зарубали Пожарського. І полонених, тих, які здалися на ласку переможця, теж посікли. Всіх до одного. Нікого не пощадили. А тепер збираються на Київ іти.

— Не пустимо ординців до Києва! — ревнули козаки.

— Не дозволимо хазяйнувати людоловам у нашому стольному місті!

— Нічого думати-гадати, панове-товариші,— перекричав усіх Олекса Борода.— Я цілий тиждень слухав, як живуть людолови кляті. Хан, беки, мурзи — то розбійники, справжні ненажери. Наші пани змушують людей працювати від рання до смеркання, а вони — грабувати! Ми про честь говоримо, про людяність, про дружбу, а вони — про грабіж! Тут дехто каже, що гетьман покликав ординців виганяти воєвод і бояр. Брехня все те! Во-

ни прийшли грабувати! Не Виговський їм потрібен, не Трубецькой і Шереметьєв, а ясир, наші матері, сестри й доньки. Одне у них на думці: як більше поживитися. А про те, які Україна права матиме, ханові та його підручним байдужісінько! Тож ми мусимо врятувати наші міста й села від погромників, захистити наших дружин і дітей від полону, ганьби й наруги!

— Ти ж татарку за жінку взяв! — нагадав Розірвигуба.

— Цілий тиждень спав з татаркою, а тепер кличеш бити татар? — обізвався й Півень.

— Я, панове-товариші, кличу бити не татар,— відрізав Борода,— а людоловів, грабіжників. Хіба нема нині татар на Січі? Хіба мало їх старшинські табуни пасе, ловить рибу в старшинських тафах? Хіба мало татарок доглядають наших дітей? А скільки їх на Гасан-баші товчеться? Татари такі ж самі люди, як і ми, а хани й мурзи роблять їх розбійниками! І треба бити людоловів доти, поки не знищимо це розбійницьке кубло, поки не осяде татарин на землі й не стане жити чесною працею!

Олексу Бороду підтримали інші козаки — і противники походу притихли, змирилися. Під кінець слово взяв Іван Сірко.

— Я радий, панове-товариші, що ви дійшли згоди й мені не доведеться нав'язувати вам свою волю. Тепер, оскільки я очолюватиму похід, мусите слухати мене, як і кожного кошового в поході. В похід підуть лише ті, котрі мають здорових і дужих коней, зосталі козаки будуть оберігати Січ, переправи на Дніпрі, піджидати здобичників, які повертатимуться до Криму. Як же можна дозволити їм повернутися у свої гнізда? Жаль, що мусимо сьогодні вирушати не в ординські володіння, а на північ, до Києва, повертати свої списи не тільки проти здобичників, а й проти оманою піднятих козаків. Жаль, але мусимо, бо доки не переведуться на нашій землі перекинчики, доти грабуватимуть її здобичники.

Своє військо Іван вів до Києва не широкими протореними шляхами, а балками й долинами, глухими путівцями й мало помітними лісовими доріжками.

Козаки жартували.

— Ніби на вепра лісового вибрались,— казав Шевчик.

— Як ідеш, дивись під ноги: хоч грошей не знайдеш, але й носа не розіб'єш! — згадав давню приказку Розірвигуба.

— Добре вперед дивитись, а ще краще назад оглядатись! — непокоївся Півень.

— Та що ти, пане-брате! Для козака шляхи назад заказані. Хай ворог назад тікає, а наше діло — вперед. Та ще з таким полковником, як Сірко! — обурювався Шевчик.

— Козак не боїться ні тучі, ні грому! — докинув хтось.

— Батько Сірко не боїться нікого, а про обережність не забуває ніколи, бо без неї людина сліпа,— уточнював Розірвигуба.

Сірко вів своє військо не поспішаючи, пильнував, як ніколи, знав: ворог може з'явитися в першу-ліпшу хвилину, адже Виговському допомагають не тільки ординці, а й полки вірних йому прибічників, найманців та жовніри польської шляхти, з якою він заспілкувався після Гадяцької угоди. Уважно вислуховував дозорців і вивідачів, раз у раз посилав нових нишпорити і попереду, і по всьому доокіллю, навіть там, де щойно пройшли, адже ворог міг затаїтись у будь-якій криївці й напасти знишка.

На Черкащині, коли вони ночували в невеликій діброві, до Сірка, що лежав просто неба на землі, підлетів Олекса Борода.

— Батьку полковнику, дозволь доповісти!

— Слухаю, козаче! — підхопився Сірко.

— За дві милі звідси спинилися найманці Виговського, яких веде якийсь Тиміш.

— Цицюра, може?

— Ні, батьку. Я знайомого шляхтича спіткав. У нього ні кола, ні двора, то він у найманці подався. Кажу: Цицюра? А він: ні! Просто Тиміш — та й годі. Ми звемо його: батько Тиміш. Очевидно, теж якийсь личаковий шляхтич.

Сірко ще дещо розпитав вивідача, потім розбудив сотників і розповів їм про новини, принесені Бородою.

— Як? — здивувалися вони.— Не ординці, а козаки?

— Та які там козаки! — обурився Сірко.— Збрід усякий. Шукачі легкої наживи. Їм байдуже, проти кого воювати, аби добре платили. Та хіба там тільки козаки, там і серби, й волохи, і німці. Одне слово, збрід, та й годі.

— Але ж там, мабуть, обмануті козаки є? — обізвався хтось.

— Мабуть, є,— задумливо мовив Сірко.

— Того зроду не бувало, щоб рідною кров'ю списи обливали,— несміло нагадав хтось відому приказку.

— Не бувало? — розсердився Сірко.— А Мартина Пушкаря хто погубив? А сотні міст і сіл хто віддав на пограбування? Ні, браття! Після смерті Богдана рідна кров у нас ллється ріками, гинуть ні в чому не винні люди сотнями, тисячами...

4

Найманців Виговського вони накрили вдосвіта. Знешкодили вивідачів, зняли дозорців та вартових і звалилися на голови сонних вояків, як дощ з ясного неба.

— Січовики! — загорланили перелякані найманці.

Тиміш вискочив з намету в самій сорочці, з оголеною шаблею в руці, закричав:

— Ні з місця! — і рубонув першого боягуза, що підвернувся йому під руку.— До бою шикуйсь! — загорланив Тиміш.

Та шикуватись було пізно. Січовики оточили найманців з усіх боків. Найманці металися то туди, то сюди, намагаючись вирватись із зашморгу, що стягувався дедалі тугіше. Тимошеві вдалося із сотнею молодиків пробитися до обозу, засісти за возами й відкрити вогонь по січовиках, які розсікли ворожий табір навпіл. Сірко вчасно помітив небезпеку, кивнув сотникові Оридорозі, який завжди тримався обіч полковника.

— А заверни-но, Грицьку, до обозу та всип отим лакузам по саму зав'язку!

Сотня розвернулася й помчала назад, щоб ударити на обоз із тилу. Одначе Тиміш був не так хоробрий, як хитрий. Він пильно стежив з засідки за бойовиськом і враз розгадав намір січовиків.

— На коней, панове! — гукнув він своїм спільникам. Сам скочив у сідло й полетів поміж возами на край вибалка, де січовики щойно висікли горстку найманців, і помчали далі. За Тимошем ринули всі, хто був поблизу нього.

Сірко кинув другу сотню навперейми втікачам. Одначе стомлені козацькі коні не могли нагнати втікачів — ті швидко перемахнули через пагорби й сховалися в придніпровських лозняках.

— Таланить пройдисвітам! — із жалем мовив Грицько Оридорога й гукнув своїм січовикам: — Повертай, хлопці, назад, до батька Сірка. Там ще жменька шляхтичів відбивається.

Кинуті напризволяще найманці невдовзі припинили опір і почали здаватися на ласку переможців. Кидали на

землю мушкети, пістолі, списи, шаблі, мовчки збиралися поблизу пошматованого намету свого невдачливого рейментаря. Коли всі зібралися докупи, Сірко оголосив їм свою волю:

— Козаки завжди милують ворогів, які визнають їхню перевагу над собою. Але, кажу, ворогів, а не перекинчиків, захланників, які й церкву готові осквернити ради ламаного гроша.

— Ми не знали, батьку, що нас ведуть проти січовиків,— опустився на коліна вцілілий сотник найманців.— Нам казали, що мусили погамувати ворохобників, які не хочуть визнавати гетьманом Івана Виговського.

— А ми якраз і є ті ворохобники, які не хочуть визнавати Виговського гетьманом! — відрубав Сірко.

— Даруй, батьку,— заскімлив сотник,— зараз ніхто не знає, куди йти, кого триматися.

— Неправду кажеш, сотнику! — дебелий найманець вийшов з гурту й став перед Сірком.— Не слухай його, батьку полковнику,— звернувся він до Сірка.— Ми всі знали, що йдемо супроти січовиків. Мали наказ Виговського не допустити вас до Києва. Всі ми захланники, всі позаздрилися на грубі гроші, які нам обіцяно.

— І оце такий збрід мав намір нас побити? — спитав найманця Сірко, приглядаючись до полонених.

— Та де там, батьку. Спинити вас, затримати мали намір... Поки підійде сам гетьман з ординцями...

— Он як! І далеко гетьман зараз?

— Та десь за три-чотири переходи. За Дніпром ще. Бач, батьку, він би вже був тут, та ординці не поспішають: ясиру мало набрали.

— Що ж, чоловіче, за звістку спасибі, але якщо вона не підтвердиться...— Та не встиг Сірко докінчити, як найманці закричали всі разом:

— Він правду каже! Бережись, батьку полковнику! У хана сорок тисяч татарви!

— Сорок то й сорок! — усміхнувся Сірко.— Треба бити вже, скільки є... Що ж, коли кажете правду, карати не будемо. Відпустимо під чесне слово. Пообіцяєте, що ніколи не будете піднімати зброю проти січовиків та тих, хто воює з перевертнями, і йдіть собі на всі чотири...

— Клянемося, батьку! — загукали врізнобій полонені.

— Пам'ятайте,— додав Сірко,— хто потрапить у наші руки вдруге, пощади не буде: якщо не в зашморгу, то на пласі неодмінно опиниться.

Останні слова полковника заглушив тупіт кінських копит: з пагорба сюди летіли дозорці.

— Дозволь, батьку, потурбувати тебе,— скочив із коня Олекса Борода.— Справа дуже нагальна.

— Відійдемо вбік,— узяв його під руку Сірко й повів од козацького кола.— Що там у тебе?

— Слідом за цими драпіжниками йдуть...

— Виговський і татари,— докінчив Сірко.

— Ти, батьку, вже й про це знаєш? — жахнувся Борода.

— Знаю, пане-брате,— відповів Сірко.— І далеко вони звідси?

— Проминули Київ, батьку.

— Гаразд. Тоді доведеться нам...

— Повертатися назад, батьку,— підказав Олекса.— На Січі тільки жменька козаків. А якщо хан пошле калгу-султана або й нуреддин-султана? Татарські коні бистріші наших. Будемо баритися — обженуть.

— А звісно, Олексо,— згодився Сірко, повернувся до гурту, голосно розпорядився: — Отже, полонені йдуть хто куди хоче. А ми відійдемо від бойовиська, спочинемо з тиждень та й підемо під Чорний ліс татар чи й нових Тимошів виглядати...

Олекса Борода, вибравши часинку, коли полковник залишився сам, підійшов до нього й тривожно спитав:

— То як же це, батьку? Передумав?

— І чого б то? — чмихнув у вус Сірко.— Ех Олексо, Олексо... Хіба можна розкривати свої наміри перед першим стрічним, а тим паче перед найманцями, які, аби врятуватися, батька рідного продадуть.

Борода густо почервонів, почухав потилицю.

— Даруй, батьку, не подумав.

— Отож-бо,— завважив Сірко.— Що ж тоді буде, якщо всі не думатимуть? З України тільки попелище зостанеться.

Борода почервонів ще дужче, чоло вкрили дрібні краплі поту.

— Та я, батьку...— заникався він.

— Знаю, знаю,— й далі кепкував з козака Сірко.— Хіба є коли про щось думати, коли Фатіма стоїть перед очима.

— Батьку полковнику...— простогнав Олекса.

— Та я жартую,— усміхнувся Сірко.— Але ж по очах бачу, що скучив ти за нею. Дуже скучив...

— Скучив,— ледве чутно прошепотів Борода й витер рукавом спітніле чоло.

— То... рушай додому. А через тиждень — на Січ.

— Знову тиждень, батьку? — зрадів Олекса.

— Тиждень, Олексо! — скочив у сідло Сірко.— Більше не маємо права ніжитись у пуховиках та за жінчину спідницю триматися!

— Ну, то я поїхав, батьку...

— Щасливої дороги, козаче. Вітай свою Фатіму. Шануй її. Вона хоч і в гадючому кублі виросла, а, видно, людської подоби не втратила.

— Ні, ні, батьку не втратила,— гаряче запевнив Борода, вже сидячи в сідлі.

А Сірко, не давши січовикам довго спочивати, повів їх назад. Знову йшли малоходженими місцями, щоб ввести в оману ворога. Виговському на третій день після побоїща повідомили, що Сірко збирається до Чорного лісу, а він повернув до Чигирина. Хан же хутчіше попрямував до Криму, не маючи охоти стрічатися з захмелілими від звитяги над Тимошем січовиками.

5

Не минуло й тижня, як Сіркові довелося знову вибиратися в дорогу: Виговський скликав раду, щоб оголосили Гадяцьку угоду, схвалену польським сеймом.

— А яке він має право скликати раду? — загарячкував Юрко Хмельниченко, що кинув навчання й прибув на Січ шукати справедливості.— Привласнив булаву та й урядує, а я що, мовчатиму? Ні! Скликай, пане полковнику, раду на Січі. Тут мого батька обирали гетьманом, тут і Виговського позбавляти влади будемо.

Сірко сумно глянув на скуленого сина великого гетьмана і йому раптом стало лячно й за долю України, і за будуччину Січі. Цей хирлявий молодик, кволий розумом і боягузливий вдачею, підмовлюваний останнім часом усякими пройдисвітами, дедалі частіше заводив мову про вкрадену в нього булаву.

— Якщо ти, пане полковнику, не скличеш завтра раду, я сам накажу довбишам бити в литаври,— зрештою вигукнув він.

— Добре. Я попрошу кошового,— пообіцяв Сірко.

Раду скликали не наступного дня, як хотілося вередливому Хмельниченку, а через два дні, коли більшість козаків зуміли добратися зі своїх зимівників до Січі. Сірко розповів січовому товариству про наміри Виговського. Козаки обурено закричали:

— Не хочемо чути про Річ Посполиту! Досить. Річ

посполитське ярмо так намуляло шию, що й досі мозолі болять!

— Не хочемо бути хлопами старшини! Геть Гадяцьку угоду!

— Гадяцька угода нам волю дає! Нічого її ганити!

— Нічого й Виговського клясти! Він добра нам зичить!

Коли пристрасті розгорілися так, що годі було й зрозуміти, що хто хоче, під бунчуком опинився Юрко Хмельницький.

— Браття! Тихше! Хмельницький буде говорити!

— Хмельницькому слово!

— Шановне товариство,— почав Юрко.— Виговський оманою заволодів булавою, оманою хоче нас знову повернути під владу польського короля. Не про Україну він дбає, не про нас, а про свій хосен, про своїх родичів, про своїх друзів. Він хоче, щоб король його та його друзів сенаторами поробив, золоту вольність їм подарував.

— Не хочемо чути про короля!

— Не треба нам Виговського! Батько Богдан булаву вручив своєму сину Юрію!

— Юрій Хмельницький — гетьман! Геть перекинчика Виговського!

— Виговського обрало гетьманом усе козацтво!

— Браття! — похрипів Хмельниченко.— Козацтво обрало гетьманом не Виговського, а мене. Ще два роки тому...— Та останні його слова потонули в суцільному гаморі.

До Хмельниченка пробився Павло Розірвигуба, крикнув:

— Вище голову, Юрію! Будь гідний свого великого батька!

Хмельниченко ще щось намагався говорити, та старий Шевчик, а за ним і Розірвигуба підскочили до нього з повними жменями піску, обсипали з ніг до голови. Іван Стягайло підняв над головою Хмельниченка бунчук, крикнув громовим голосом:

— Браття! Тихше! Гетьман хоче говорити.

Юрко низько вклонився козакам, перехрестився:

— Щира дяка вам, славне лицарство, за честь і шану, за вірність заповітам мого великого батька!

— Слава Хмелю! Слава! Слава!

— Слава молодому Хмелю!

— Хай рейментує нами так, як рейментував батько — строго, владно, розумно!

— Слава Хмельницькому!

Сірко важко зітхнув, знав добре: чого-чого, а розумного урядування Юрко забезпечити неспроможний, бо ж Бог кебети ні до чого не дав. Одначе мовчки згідливо кивнув головою, взяв його під руку, шепнув:

— Кланяйся товариству. Дякуй ще.

Юрко знову схилив чубату голову перед розхристаним січовим товариством.

— Завтра, братове, я поведу вас на Чигирин! Ми виженемо лиса з нори, очистимо нашу славну столицю від перевертнів і заживемо мирно та щасливо!

— Слава Хмелю!

— Слава! — не вгавали козаки.

Сірко нічого не сказав Хмельниченку, який навіть не поцікавився, скільки днів треба готуватися до походу. А наступного дня підняв Хмельниченка рано-вранці, ще й сонце не визирало з-за плавнів.

— Так рано? — промимрив той.— І сон не додивився. Батько саме снився.

— Не лінуйся, Юрасю, рано вставати та замолоду більше знати. Я ж бо знаю: батько не маніжився в постелі.

— Він казав: хто шанується, того й люди шанувати будуть.

— Авжеж,— зітхнув Сірко.— Батько твій завжди мудро говорив. Не одному він нагадував: розуму й за морем не купиш, якщо його вдома нема.

Юрко пропустив ті слова повз вуха, ніби й не до нього мовилось, і слідом за Сірком пішов на подвір'я вмиватися. Козаки вже пирхали біля води, обливалися, глузували один з одного, брали на кпини млявих, неповоротких, забарливих. Умившись, подалися в курені до ванок. Їли не поспішаючи, говорили мало.

Тільки-но сонце бризнуло на Дніпрове плесо першими променями, всі вже стояли посеред майдану при повнім воєннім риштунку. Поблискували списи, шаблі, рушниці, келепи. Виднілися гаманці, люльки, кресала, прикріплені ланцюжками й гапликами до чересів.

У дорогу рушили з хвацькою піснею, з веселим настроєм.

За два переходи від Чигирина Олекса Борода з братами Темниченками сповістив: з гетьманської столиці тікає генеральна старшина, канцелярія теж спустіла: Виговського покинули навіть дрібні служки.

— А він сам?

— Сидить у курені, мов пацюк у норі, й людям на очі не показується.

— Гаразд. Піймаємо — покажемо.

Та впіймати Виговського не вдалося: він теж утік. А з'явився на велелюдному зібранні 11 вересня 1659 року під Германівкою, куди прибули і його прибічники, і супротивники — Іван Сірко, Юрій Хмельниченко, Іван Богун, сини Мартина Пушкаря, січовики й козаки полків, що повстали проти нього — Полтавського, Переяславського, Ніжинського, Чернігівського, Лубенського.

Широченне поле було вкрите строкатим людом — січовиками, городовими козаками, найманцями, польськими жовнірами, духовенством, козацькою старшиною. Напружений гомін наростав щохвилинно. Притлумлювався він на коротку мить, як відкривали раду та ще коли Виговський звелів читати Гадяцьку угоду. Але вже слова першого читця потонули в суцільному гаморі. Тоді папір узяв до рук другий, горлатіший читець. Безладний галас перетворився в дикий рев. Козаки тупотіли ногами, свистіли, кричали:

— Ніякого короля знати не хочемо!

— Геть здрайцю! Геть перекинчиків!

— У нас гетьман Юрій Хмельницький! Геть Виговського!

Нараз із-за спин читців, прорвавшись крізь вервечку крилатих гусарів, виринули Олекса Борода й брати Темниченки. Не встигли охоронці Виговського збагнути, що перший читець з розкраяною головою впав під ноги Виговському. Брати Темниченки зарубали другого читця й кинулись до Виговського. Крилаті гусари заступили його, а сам він мерщій кинувся до карети Андрія Потоцького...

Іване, Іване... Твердив ти, що хочеш Україні добра, хочеш ощасливити її. А Гадяцькі пакти, які ти уклав з панами, наробили такого шелесту, викликали стільки незгод, що Україна як поринула після свого гетьманування у вир розбрату, то й досі не може звестися на ноги...

Кажуть, спогади мучать людину перед кінцем... Невже і йому кінець? Ще ж тільки сімдесят п'ять років, ще ж є ніби і сила, й завзяття...

Сила... Він спробував відірвати від подушки тонку, мов скіпка, землистого кольору руку, спробував підвести її. Напружився... Де ж та сила?..

Ех, лежи, Іване, та тішся згадками...

Жаль тільки, що осине кубло в Криму не вдалося лікувати, що здобичники й далі терзають Україну, що тисячі бранців і сьогодні нидіють у бусурманській неволі...

Хоч би ще раз промчати степом, ще раз увірватися в Крим... І нагадати людоловам, що жоден їх напад на Україну не минеться безкарно...

І знову тонув у минулому...

6 Не забути, як запорожці вперше вручили йому булаву кошового. Тоді був гарний сонячний день. Козаки ще до схід сонця голилися, наряжалися по-святковому і без угаву гомоніли, гомоніли...

Напередодні стало відомо, що понад Синюхою з Брацлавщини повертається татарська орда з великим ясиром. Козаки кинулись до кошового, зажадали скликати раду, та отаман, пославшись на хворобу, яка мучила його вже другий тиждень, відмовився виконати їхню вимогу.

— Почекаємо день-другий, вивідаємо, на яку переправу прямують людолови, а тоді й порадимось, що треба чинити,— пробував він погамувати нетерплячих.

— Та що ж це таке, панове-товариші? — закричав на весь січовий майдан завжди неспокійний Шевчик.— Людолови женуть у неволю наших братів і сестер, а ми вуха розвісимо й ханьки м'ятимемо? У когось десь чиряк вискочив, а сотні беззахисних людей у рабство зажевнуть?

— Увесь світ нас спасителями від бусурманського ярма називає, а ми якоїсь тищі татар злякалися? — закричали слідом за ним козаки, що ходили до кошового.

Невеликий гурт біля церкви почав швидко рости, гомін гучнішав. Найнетерплячіші притягли довбиша.

— Бий у литаври! Скликай раду! Нових старшин обе-ремо!

Та нагодилися розважливі козаки, а з ними й військові старшини і вмовили нетерплячих.

— Гаразд, браття,— почав заспокоюватися Шевчик.— Почекаємо до ранку!

Вранці, коли всі поснідали, довбиш ударив у литаври. Вони зарокотали на весь Базавлук — і той рокіт полинув понад Дніпром, Чортомликом, Підпільною, Скарбною та іншими річками, зарічками, старицями, заводями, ковбанями й тонями, над островами Великого Лугу, відгукуючись і перегукуючись у заростях очерету, лепе-

хи, ситняку. До Коша потяглися рибалки, пастухи, уходники, що були поблизу. Майдан довкруж церкви виповнився людом.

Нарешті з'явився військовий осавул із січовим прапором і бунчуком. Він пройшов до середини кола, поставив клейноди на землю. До нього підійшли й стали під бунчуком кошовий отаман з булавою, суддя з військовою печаткою, писар з великими срібним каламарем та інші військові старшини, зняли шапки, вклонилися товариству на всі чотири боки. Кошовий підняв булаву, гукнув:

— Панове молодці! Чи правда, а чи здалося нам, що ви надумали нових старшин вибирати, а старих скидати?

Козаче коло бухнуло стоголосим криком:

— Не хочемо вас більше слухати! Геть, досить!

— Кидайте своє панство!

Кошовий, а за ним і всі старшини поклали на землю шапки й ознаки влади, подякували товариству, вийшли з кола й попрямували до куреня.

Поки всі заворожено дивилися вслід старшині, до бунчука всередині кола пробився Шевчик і став за кілька кроків від нього.

— Славне товариство! — гукнув він.— Давайте...

Хтось басовито урвав його:

— Не сунься під бунчук, поки не заслужив!

— Це я не заслужив? — аж зблід Шевчик.— Це ти, барило пикате, про мене таке кажеш? Та я вже в десяти походах був! А ти в зимівнику курчат висиджував! Та я ж уже два десятки татар зарубав! А ти? Пельку набив, жлуктом обзавівся? Та я й не під бунчуком стою, а за десять кроків від нього!

Сірома підтримала Шевчика:

— Говори, говори, пане-брате! Оберемо своїх старшин!

— Івана Рога отаманом! У нього ні зимівників, ні биків!

— Він не п'є, не палить, жінок не любить...

— Івана Брюховецького! Він голий як бубон! І дбатиме, браття, про все козацтво!

— Це який Брюховецький? Той, що в Богдана джурою був? Рано йому! Кебети малувато!

— Петра Суховія! І грамотний, і розумний!

— Куди йому! Він тільки й знає, що поклони бити!

Шевчик замахав руками.

— Та ж дайте, халамидники, слово мовити! Чого ж я стовбичитиму отут?

Але пискливий голос Шевчика й цього разу потонув у загальному галасі та басовитих вигуках січових горланів. Тоді Грицько Півень і Павло Розірвигуба підкотили порожню бочку, перевернули її й поставили на неї Шевчика.

— Говори! — гукнули вони. Але Шевчика випередив Іван Ріг.

— Панове громадо! — голос його пересилив загальний гамір.— Послухайте козака Шевчика. Він не перший рік на Січі, давно наївся всіляких хлібів!

Гамір почав згасати.

— Шановна громадо! — знову викрикнув Шевчик, увесь покривившись потом.— Багато у нас достойних козаків, багато хто з них міг би носити булаву. А хто найбільше вчив їх уму-розуму?

Коло занімувало.

— Кого татари сьогодні бояться більше сатани? Ким дітей своїх лякають?

— Та Сірком же! — перервав його Олекса Борода.— Але Сірко — кальницький полковник...

— То й що, браття! — не вгавав Шевчик.— Він у Кальнику два роки, а на Січі скільки прожив?

— Сірка кошовим! Сірка!

— Сірка наказним, а Рога кошовим!

Коло завирувало, заклекотіло, закипіло. Імена багатьох достойників злітали то тут, то там, але «Сірко» звучало дедалі частіше — і враз коло одностайно зажадало:

— Сірко!

— Сірко — під бунчук!

— Іване! Під бунчук!

Сірко роззирнувся: сотні очей свердлили його.

— Чого, Іване, повертаєшся, як ведмідь за горобцями? — викрикнув Шевчик.— Під бунчук ставай! Скільки просити тебе?!

Сірко вийшов з кола, став біля бунчука, зняв шапку, вклонився козацтву.

— Славне товариство! — мовив.— Ординців я бив і буду бити, доки вони не перестануть плюндрувати Україну нашу, знущатися з її знедоленого люду! Але отаманувати над усім Кошем мені ще ранувато! Забагато чесніші, панове-браття!

— Не мели нісенітниць, Іване! — залементували козаки.— Бери булаву!

— Не гни кирпи, полковнику!

Сірко знову схилив голову перед товариством:

— І вдруге прошу.

— Не чуємо! Не хочемо чути!
— Не прикидайся, сучий сину!
— Досить комизитись, Іване!
Він ще раз, як велів звичай, вклонився братчикам:
— І втретє прошу...
— Досить!

Коло розірвалося навпіл, козаки кинулись до Сірка. Та всіх випередив Шевчик, бо стояв найближче до Івана. Він набрав повні пригорщі піску, підстрибнув і висипав землю Сіркові на голову.

— Щоб не зазнавався! — переможно крикнув.

Іван заплющив очі, схилив голову — любителів потішитись було немало. Одначе стояв непорушно лише кротку мить — і враз тріпнув головою, змів оселедцем піт з голови, протер очі, всміхнувся всім щиро й приязно, простягнув руки — перед ним уже стояв січовий батюшка отець Андрій, тримаючи на витягнутих руках сяючу самоцвітами булаву кошового отамана.

Іван обережно взяв її обома руками, став на коліно, поцілував і схилив голову перед батюшкою. Той поблагословив його, осінивши хрестом. Сірко підхопився, махнув булавою:

— Славне товариство! Погомоніли, потішились — і досить! Решту старшин оберемо завтра! Татари не сплять, вони женуть до свого гадючого кубла сотні наших земляків. Гаятись ми не маємо права! На збори часу нема! Вирушаємо негайно! Перший полк веду я сам, другий доручаю Івану Рогу. Наказним отаманом у кошівих залишаю,— ковзнув гострим оком по сотнях блискучих голів, помітив широке кругле обличчя, що лисніло від поту, круглі вирлуваті очі й червону цибулину над підковою поруділих на сонці вусів і докінчив: — Степана Опару!

Обрання кошовим отаманом Сірко сприйняв тоді як належне, бо ж не раз уже чув, що його місце не в Кальнику, а на Січі, що більше йому личить булава кошового, ніж полковницький пернач, що настав час добити кримчаків до пухи, і ніхто, крім нього, негоден цього вчинити. І він давно готовий був до цього — тому й не здивувався, коли Шевчик назвав його. Він ждав цього, думав і про старшин, яких обернуть йому в помічники, одначе, порушивши давній звичай, перервав раду, бо ж від тої миті, коли почув, що здобичники женуть ясир, був збурений, як ніколи.

Татар козаки помітили неподалік від Кучманського Броду — вони котилися Кучманським шляхом, здіймаючи куряву до самого неба. Здобичники знали, що їх можна помітити здалека, тому були напоготові.

Сірко вислав уперед найдосвідченіших вистежувачів, які знешкодили ворожих нишпорок поблизу переправи й роздивилися місцевість, якою мала наближатися до переправи орда. Вислухавши їх, Сірко звелів трьом сотням козаків окопатися й замаскуватися на піщаному березі за переправою, двом сотням заховатися в ситняг у на Південному Бузі поблизу гирла Синюхи, полк Івана Рога розмістив у двох гайках південніше переправи, а сам з двома сотнями подався назустріч ординцям.

Татарські вивідачі зразу помітили горстку січовиків, яка безпечно прямувала шляхом. Калга-султан вирішив сам розім'яти кісточки.

— Сеймени! За мною! — гукнув він і, піднявши шаблю над головою, полетів до пригірка, за яким їхали невідь куди необачні козаки.

Калга вискочив на пригірок, побачив ту жменьку диваків, що навіть не додумались вислати попереду вивідачів, і, захмелілий від легкої перемоги, погнав коня вчвал.

Козаки помітили ординців, розвернулися й кинулись тікати. До них було подати рукою — і сеймени завили мов несамовиті. Степ важко застогнав під копитами коней і втікачів, і переслідувачів.

Сеймени впізнали Сірка.

— Урус-шайтан тікає! — закричали вони, обганяючи калгу-султана.

— Урус-шайтан! — завила вся орда, женучи щосили до переправи.

Біля самісінької води Сірко повернув коня й поскакав над берегом на південь. Червоний шлик над білим жупаном добре бачили кілька сотень татар, що першими долетіли до переправи. Вони розсипались по схилу й кинулись переймати втікача. А на допомогу Сіркові вже вихопилися з-за пагорба козаки Івана Рога. Їх помітили ординці, які саме викочувались на пригірок. Вони зразу повернули коней до Бугу, намагаючись, якнайшвидше досягти переправи й уникнути сутички з січовиками. Сотні верхівців водночас скотилися з берега й ринули у воду.

І тоді бухнув дим над ситнягом і протилежним піщаним берегом — то вдарили козацькі фальконети й мушкети. Татари, що скочувалися з пригірка, почали натягувати поводи. Та за спинами теж загриміли постріли, а по

тім і шаблі задзвеніли — то нагодилась решта козаків Рога й почали відсікати ясир.

Ординці швидко збагнули, що потрапили в пастку. Вони перестали боронити ясир, облишили намір прорватися до Кучманського Броду й кинулись пробиватися ліворуч до Синюшиного Броду. Калзі-султану й сеймєнам удалося розірвати кільце, яке не встигло стягнутися — і кілька сотень кримчаків вирвалися з бойовиська. Решта, ті, що були в воді й на схилах пригірка, оточені здусіль січовиками, затято відбивалися до самого вечора. Бій сінчився, як на землю впали сутінки.

— З першим боєм і першою звитягою! — привітав Сірка Іван Ріг, коли сотники доповіли, що останні кримчаки здалися в полон.

— Аж вода в Синюсі й Бузі почервоніла,— сумовито промовив Сірко, скорботно дивлячись у вічі Рогу.— А це ж для мене, як і для тебе, не перший, і, на жаль, не останній бій.

Боїв після того було немало, звитяг також чимало, одначе душа не знаходила відради.

«Я хочу орати, сіяти, косити, хочу будувати й доглядати дітей, а вимушений руйнувати, палити, вбивати. Чому? — запитував він раз у раз сам себе.— Коли ж Україна дихне вільно й спокійно? Коли Крим перестане бути гадючим кублом й стане побратимом України? Коли Чорним шляхом посунуть на Україну не людолови, а валки купців з фруктами, рибою, східним крамом? Невже для цього треба винищити усіх татар? Але ж це великий народ, йому Вседержитель дав теж, як і іншим народам, місце під сонцем».

7 Хмельниченку вірили й не вірили. Всі знали, що молодий гетьман розумом не багатий, далеко не піде, але сподівалися, що батькова та шкільна наука не пропадуть безслідно, зерна, посіяні старим Хмелем та навчителями, дадуть хоча й не буйні, але і не вбогі сходи.

Сподівалися й чекали. Чекав і він, Сірко. Знав, що марно, але чекав. Було гірко, невимовно гірко, бо ж знав, що марно, але чекав, отже, намагався обманути і себе, і близьких до себе людей.

Юрасю, Юрасю... З першого дня став ти нікчемною іграшкою в руках марнославців... Ради відбувалися одна за одною: після Гетьманівки — під Білою Церквою, тоді — у Жердевій долині, потім — у Переяславі. Ти

клявся у вірності то королеві, то цареві, підписував то Переяславські пункти, слухав то одних, то інших, обіцяв козакам душею й тілом стояти за їхні вольності, а очей не зводив з блискіток на булаві, бо ж душею й тілом у вісімнадцять років був дитиною, для якої найбільшою цінністю була цяцька.

Може, коли б ти не на булаву задивлявся, а на гусяче перо, не прагнув урядувати, а сидів у монастирі, то став би людиною, яка словом дала б хоч невеличку користь вітчизні. А так... зганьбив чесне ім'я батька й завдав рідному краєві такої шкоди, якої не завдавав їй і найлютіший недруг. Недарма кобзарі по всіх шляхах співають:

«Ой Єврасю Хмельниченку, гетьмане молодий!
Не подобало б тобі над нами, козаками, гетьманувати,

А подобало б тобі наші козацькі курені підмітати!»

З підмітання, мабуть, було б більше користі, ніж із твого гетьманування. Сам недалекий, а ще друзі, а ще нашіптувачі, а ще Шереметьєв... Ох той Шереметьєв... Хоч і в літах, але з зазнайством розпрощатися ніяк не міг. Завжди і всюди намагався показати, що навіть борода в нього не звичайна, а особлива, одне слово, ставив себе таким достойником, рівню якому не знайти в усьому світі...

Голос Михайла Дидаскала:

«Року 1660. Надумався боярин Шереметьєв іти на Львів, аби випередити польське військо, що плюндрувало Україну, і пішов на Волинь однією дорогою, а Хмельниченко повів козаків другою дорогою. І не квапився Юрась: гнівався на Шереметьєва, бо сказав той: «Цьому гетьманчукові ліпше гусей пасти, ніж гетьманувати». І оточили поляки Шереметьєва під Чудновом, а тоді напали й на козацький табір під Слободищами. І перелякався Юрась Хмельниченко, і дав обітницю постригтися в ченці, і послав до поляків Петра Дорошенка, аби просив миру».

Правда, то й краще, що до поляків поїхав саме він, а не хтось інший, бо Дорошенко хоч вів себе перед Любомирським гідно, не дозволив магнатові корчити з себе звитяжця, на його окрик спокійно відказав: «Ми добровільно пропонуємо вам мир. Забудьте стару ненависть, а ні... то в нас є самопали й шаблі».

Голос Михайла Дидаскала:

«Того ж року. 18 жовтня підписав Юрко Хмельниченко з польськими панами Слободищенський трактат, що повторив Гадяцьку угоду, тільки без князівства Руського, без того, за що Виговський бився роки, що коштувало йому булави, а згодом і життя, бо багато хто вважав, що то була для нього ширма в досягненні честолюбних замислів».

А ти, Юраську, навіть про ширму не подумав. Бовтнув у пастку, мов козел у воду... Правда, на якусь мить у тебе заговорило сумління. Повернувшися з-під Чуднова до Корсуня, ти хотів покласти булаву, але клятий Беньовський, дізнавшись, що старшина хоче замість тебе знову обрати гетьманом Івана Виговського, перелякався, адже ти не вимагав нічого, а Виговський знову міг повести мову про Велике князівство Руське, про те, щоб воно само вершило свої справи, і кинувся умовляти тебе не відмовлятися від гетьманства. «Виговський не пощадить вас, ваша ясновельможність,— говорив хитрий шляхтич.— Він занапастить вас і за Данила, якого замордовано по дорозі до Москви, і за решту братів, засланих до Сибіру, і за дружину, яку ви й досі чомусь тримаєте в Чигирині». І ти ще раз перелякався й не поклав булави.

— То як, Іване, твій Юрась? Підвів? — усміхався Іван Ріг.

— Чи правда, Іване, що твій Юрась тобі дулю зсукав? — сичав Стягайло.

— Як же це так, Іване Дмитровичу? Ти Хмельниченка примусив поклястися на вірність цареві, а він королеві п'яти лиже? — єхидствував писар Биховець.

Він, Сірко, відбувався жартами, відбивався від зубоскалів як міг, а на душі було марудно, а думки роїлися, купчилися і, мов хмари в негоду, рвалися на шмаття, розліталися. Зачепитися за що-небудь ніяк не міг. Козаки хвилювалися, вимагали скликати раду, не давали проходу йому, Сіркові, наполягаючи, щоб збирав охочих і вів проти перекинчиків.

Не мовчали й прихильники Хмельниченка. Вони теж наполягали, аби він виступив проти переяславського полковника Сомка й ніжинського Золотаренка, які не визнали Слободищенського трактату, лишилися вірними цареві й намагалися схилити на свій бік Полтавський,

Миргородський і Прилуцький полки, що не хотіли коритися шляхетській Польщі. Немало козаків рвалися в Крим, щоб змусити хана покинути короля й повернутися додому.

8

І Сірко ламав голову, думав, гадав. Виступити проти Хмельниченка — означало розпочати війну з Польщею. А чи зможе Україна знову, як за Богдана, стати проти такого підступного ворога, яким була шляхта, коли панують чвари й розбрат в її надії й опорі — козацтві?.. А ще перш за все треба поквитатися з кримчаками — ясирники знову женуть у полон жінок, дітей... Тисячі людей, знемагаючи від далекої дороги, ледве бредуть по розквашеній осінніми дощами землі. Кудою ж поженуть їх, виснажених, знеможених? До Муравського шляху неблизько... А Чорний під боком... Очевидно, Чорним. Тільки ж на яку переправу? На Таванську чи Кічкаську?

А що, як спробувати обманути хана?

З'явившись у колі зубоскалів, що перебирали по кісточках січову старшину, а побачивши його, притихли й почали набивати люльки, Сірко зупинився біля Шевчика, запитав:

— Чи не одсипав би, пане-брате, тютюнцю? Свій щойно вийшов.

До нього потяглися десятки кисетів.

— Батьку отамане, бери мій.

— Батьку, міцнішого, ніж у мене, не знайдеш ніде.

А він чекав, поки Шевчик розв'яже свій кисет, усміхався:

— Ну, як, хлопці, шаблі не поіржавіли?

— Поіржавіли, батьку, поіржавіли! Веди в похід!

Шевчик зрештою розв'язав капшука та так і застиг з роззявленим ротом і з повною пучкою тютюну.

— Куди, батьку, поведеш?

— Куди, куди,— підставив люльку Сірко.— На турка.

— Та ну? — аж не повірив Шевчик.— До Царегорода?

— А хан же як? — вигулькнув з-за спин Олекса Бородa.— Тисячі полонених братів жене, і ми поцурганимось хтозна-куди й чого?

— Можна й на хана,— згодився Сірко.— Як громада, так і я.

— На хана, батьку, на хана!

— Як на хана, то й на хана,— пахнув димом Сірко.— Тільки ж де його чекати?

— На переправі, де ж іще?

— А вона одна?

— Татари завжди на Тавань ідуть,— не вгавав Борода.— Підуть вони й зараз туди. Там же їм безпечніше — свої під боком!

— Мені теж здається, що орда прямуватиме на Таванську переправу,— згоджувався з Бородою Сірко.— Мабуть, треба туди йти.

— Коли, батьку? — загорілися десятки очей.

— Хе-хе-хе... Що ж то, браття, за рейментар, коли він розголошує всім підряд про свої наміри?

— Та що ти, батьку? Ми ж твої вояки, а не якісь там перекинчики чи шелихвости, що язики розпускають, мов баби,— удавано гнівався Грицько Півень.

— Ні, ні, не приневолюйте. Одне скажу: будьте напоготові.

Розмірковуючи, коли ханові стане відомо, що він ждатиме його біля Таванської переправи, Сірко пішов до куреня кошового, а козаки ще дужче загомоніли.

Через день Олекса Борода й брати Темниченки, повернувшись з вивідин, повідомили:

— Хан повернув до порогів.

— Ага! Рибка клюнула! — зрадів Сірко.

— Як? — застрибали хитрі бісики в очах Олекси.— Невже, батьку, хочеш лишити хана з носом?

— А чому б і ні? — відповів Сірко і тут же звелів джурі: — Передай, малий, сотникам: удосвіта рушаємо до Таванської переправи.

І вдосвіта Сірко повів-таки козаків у похід. Спершу йшли на південь, потім миль через дві повернули на захід, згодом — на північ. І хоч бездоріжжя заважало швидкому рухові, через день військо було біля Кічкаської переправи. Заховавшись у перелісках і байраках, стали чекати.

А хан, дізнавшись, що Сірко пішов до Таванської переправи, круто повернув на схід і теж заквапився до Кічкаса. Жовто-бурі хмари куряви повисли над розлогим степом, жаска хвиля давлючого пилу, людського гаму, стогону й розпуки, реву худоби стрімко котилася на принишклий козацький Кічкас.

Сірко розділив своє військо на три частини: перша мала вдарити на грабіжників зі сходу, друга — з півночі, третя — з півдня. Невеличкий загін мав появитися з заходу — з тилу. І коли передні здобичники підійшли до

Кічкаса на чверть милі, на найвищому пагорбі, неподалік Дніпра, спалахнула фігура[1] — умовний знак козакам наступали на ординців.

Ще під час визвольної війни козацькі гармаші відмовилися від возів, на яких возили гармати, а поставили їх на двоколісні лафети — їх легко було розвертати. Сірко теж скористався двоколісними лафетами з гарматами на них. Тільки-но перед козаками з'явилась густа стіна кримчаків, що сунули до Дніпра, з-за кущів вилетіли кілька упряжок, розвернулись — і гармаші послали першій гостинці грабіжникам. Десятки вбитих упали на землю. Та в суцільному гаморі й реві задні не могли збагнути, що сталося попереду, й далі нестримно неслися вперед. Козаки-гармаші вдарили вдруге в юрму, яка котилася на них. Водночас з усіх боків на ординців ринули козаки з оголеними шаблями.

Гучне «Слава! Слава! Слава!» пересилило і гамір, і стогін, і плач. Аж тепер ординці зрозуміли, що вони оточені. Одначе тікати не збиралися. Степовики розвернули коней і кинулись на козаків. Закипіла люта січа. Кримчаки вперто боронилися, а подекуди навіть почали тіснити козаків. Та козаки налітали хвиля за хвилею з-за пагорбів і стомлені грабіжники не могли стримати цього навального натиску. Хан, помітивши, що з південного заходу ряди нападників рідкуваті, віддав наказ калзі-султану прориватися до Базавлука. Ординці ринули на південний захід.

— Відрізати ясир! — передав наказ сотникам Сірко.

І могутні крила козачої лавини розрізали кошлатий потік утікачів навпіл і зімкнулися.

— Батьку! — гукнув здалеку Олекса Борода, тягнучи за собою на аркані полоненого татарина.— Спинись на хвилинку! Оце заарканив людолова, кажу: «Поганенький подарунок Сіркові буде, та що вдієш, який уже є, такий і буде!» А він по-нашому: «Батько Сірко тут? Чи не той це Сірко, що Іваном зовуть?»

Сірко зупинився, приглянувся до ординця.

— Гірейка? — впізнав він нарешті свого давнього знайомого.

— Він, Іване, він! — зрадів той, кинувся обнімати Сірка.

— Ти куди? — смикнув за аркан Олекса.— Кому Іван, а кому батько отаман!

[1] Фігура — ряд бочок, поставлених певним чином і пристосованих для сторожових цілей.

— Батько отаман! — лепетав Гірейка.— Я вже й не думав тебе зустріти. Думав, ти давно загинув.

— Хе-хе-хе! — засміявся Сірко.— Що ти, Гірейко! Хіба не знає смерть, що козакові гинути зарані не годиться? Ворогів довкруж стільки, що й сотні років не вистачить, аби з ними порахуватися! А ти куди подівся після того, як козаків повів?

— Ех, батьку отамане,— зітхнув Гірейка.— Хіба мені коли-небудь таланило? Усе не так, як у людей. Заарканив мене, тікаючи, один пройдисвіт. На галери мали відправити, але мені вдалося втекти. Довго блукав я в горах. А тоді добрався до улуса Ширінбея, це найбагатший і найсильніший володар у Криму, і осів неподалік Кафи. Вдову одну знайшов. Донька у нас появилася. Фатімою назвали.

— Що? — зблід Борода.— Як ти сказав?

— Фатімою назвали. Росла вона, ми хазяйнували. Я овечки в мурзи пас, моя Маріам доїла їх, сир готувала. Жили помаленьку. В походи я не ходив: хворим прикидався. А як виросла Фатіма, мурза почав на неї задивлятися, а тоді й забрав її до себе. Торік це було. Аж тут козаки налетіли. Мурза всіх нас у гори погнав, сам утік, а де Фатіма ділася — ніхто не знає. «У полон до урусів потрапила,— почала казати Маріам.— Їдь на Україну, шукай». Зібрався я, аж тут хан іде на Ляхистан, ну... пішов і я...

— І знайшов Фатіму? — аж викрикнув Олекса.

— Знайшов! Над Россю, в селі одному.

— Де вона? — підскочив до Гірейки Борода, вхопив його за груди.— Кажи!

— Тю на тебе! — відсахнувся Гірейка.— Чого ти? Я дочку знайшов, а він казиться...

— Я тобі покажу казиться! — не відпускав Олекса Гірейку.— То жінка моя! Розумієш? Жінка!

— Стривай-но! — почав про щось здогадуватися Гірейка.— Ти не Олекса часом? Дочка все якогось Олексу згадувала...

— А звісно, Олекса. Споконвіку Олекса. А Фатіму я біля Кафи побачив. Мурзі, який її тягнув, голову відрубав. Він тягне, а вона кричить: «Не любий ти мені! Обрид! Краще смерть!» Ну... я й рубонув його...

— То він не буде більше приставати до дочки? — зрадів Гірейка.

— А як же він мертвий приставатиме? — чмихнув Борода.— Та швидше кажи, де подів Фатіму.

— А навіщо вона тобі? — ошкірився Гірейка.

— Та ж сказано тобі: то жінка моя! — розсердився Борода.— Глухий ти чи недорікуватий!

Гірейка розвів руками, безпорадно глянув то на Бороду, то на Сірка.

— Він гарний козак,— втрутився в розмову Сірко.— Вір йому, Гірейко. Скажи, де подів Фатіму, бо Олекса не відпустить тебе, поки не скажеш.

— Та де ж, батьку отамане,— замогильним голосом промовив Гірейка.— Там, де ми колись разом овечки пасли. Зимівник згорів, а землянка лишилася. От у ній я й сховав Фатіму.

— Батьку отамане! — аж викрикнув Борода.— Відпусти! Ми швидко. До Січі не встигнете дійти, як повернемось.

— Їдьте,— дозволив Сірко.

Олекса справді догнав січовиків, які повернулися з-під Кічкаса, біля самої Січі. І знову, як і після погрому ординців, цурував за спиною на аркані ледве живого Гірейку.

— Він збрехав, батьку! — широке кругле обличчя Олекси то багровіло, то блідло.— Нікого там немає!

Гірейка впав перед Сірком на коліна:

— Батьку отамане, ти ж знаєш мене. Скажи, що я не брехун. Я сам не знаю, що сталося. Їхав — була в землянці, приїхав — нема... Втекти вона не могла. Мабуть, хтось украв.

— Слухай, Олексо,— звернувся Сірко до Бороди.— Гірейка — чесна людина. Я знаю його давно. Він каже правду. Відпусти його на волю. Хай їде в Крим і шукає свою доньку, а твою дружину.

— А я? — затремтів Олекса.

— А ти...— задумався Сірко.— Ти жди нового походу на Крим. Думаю, не довго чекати...

— А може, батьку, вона вдома?...— заяснів від здогаду Борода.

— Може,— згодився Сірко.— Що ж, давай додому... Тільки не барись.

— На тиждень, батьку? — Борода розвернув коня й смикнув за поводи.

— Як завжди, Олексо! — вже навздогін гукнув Сірко.

9 Шістдесяті роки... Вони непокоять мене й досі, мов цвях, що пробився крізь устілку і впивається в голу підошву... Багато було тоді вправ, багато потреб, багато звитяг... Багато радощів і немало тривог, а ще більше прикрощів...

У першому з них, вісімсот шістдесятому, випало на долю України не лише гетьманство недоумкуватого Юраська, а й страхітлива посуха. За нею прийшов і її вічний супутник — голод. Люди їли лободу, кропиву, кору дерев — і мерли, мерли, мерли... Померлих не встигали навіть хоронити...

Попи правили молебні, влаштовували хресні ходи, а голод лютував і несамовитів...

Лихоліття посилювались походами Хмельниченка на Лівобічну Україну.

Голос Михайла Дидаскала:

«Року 1661.

У червні Юрко Хмельниченко з татарами й поляками переправився через Дніпро, обложив Переяслав. У місті швидко не стало хліба та фуражу для худоби. Багато волів і коней загинуло. Та обложені не розгубилися. Вони й далі чинили вилазки і захопили у ворогів навіть дві гармати та багато полонених. Зрештою, до міста підійшли Ромодановський та Золотаренко — і Хмельниченко мусив відступити.

Того ж року. 17 липня Хмельниченко зазнав нищівної поразки і знову втік на Правобережжя. Яким Сомко купно з князем Ромодановським перейшов на правий бік Дніпра й побив Хмельниченка під Каневом і Ржищевом так, що його люди без пам'яті тікали до бору або в Дніпро стрибали. І не було видно в Дніпрі води, і трупи пливли аж до Запорожжя».

А то ж, Юраську, були українські козаки, які думали, що б'ються за рідний край. Доки ж литиметься кров безневинного люду, брат ітиме проти брата, а вороги наші люті користуватимуться нашим розбратом?..

...Одначе закріпити здобуту звитягу Сомко з Ромодановським не зуміли. Гетьман повернувся назад, а князь, зайнявши Черкаси, рушив униз по Дніпру.

Тим часом хан прислав Хмельниченку підмогу — загони на чолі з Селім-Гіреєм і Махмет-Гіреєм і під Бужином, а потім на лівім Березі Дніпра, поблизу Сули, стольник Приклонський і князь Ромодановський зазнали тяжких утрат...

Голос Михайла Дидаскала:

«Року 1663. Юрко Хмельниченко постригся в ченці, а булаву віддав Павлу Тетері, великому розорителю України і полигачу польських панів, який, одружившись із дочкою Богдана Хмеля Катерині, що вдовувала по Данилу Виговському, дістав значні кошти.

Того ж року. У червні в Ніжині була чорна рада. І прийшли на раду з військами і Сомко, і Золотаренко, і Брюховецький. Золотаренко зрозумів, що гетьманом йому не бути, і став на бік Сомка, та було вже пізно, бо Брюховецький устиг брехливими обіцянками схилити на свій бік мало не все козацтво. І почали кричати прихильники Брюховецького, аби гетьманом був він, а прихильники Сомка величали гетьманом Сомка, і почали вони битися між собою, і прибічники Брюховецького перемогли, і став гетьманом Брюховецький, а Сомко та його прибічники були взяті під варту.

Того ж року. Брюховецький судив у Борзні Якима Семеновича Сомка та його прибічників, і звинуватив їх у зносинах з Павлом Тетерею, і засудив Якима Сомка, ніжинського полковника Васюту Золотаренка, чернігівського полковника Оникія Силича, лубенського полковника Опанаса Шуровського, ніжинського осавула Павла Кильдея, сомкового секретаря Кирила Ширая до страти, а наказного київського полковника Семена Третяка, ірклїївського полковника Матіяша Пашкієвича, трьох Сомкових писарів — Самійла Савицького, Михайла Вуяховича та Хому Тризнича, переяславського сотника Івана Горобця, Сомкових осавулів Семена і Прокопа Кузенів, отця Віктора Загоровського, ігумена Мгарського монастиря, було вивезено до Москви й заслано до Сибіру.

І поставив Брюховецький старшинами своїх прибічників, і почали вони чинити шкоди ще більші, ніж ті, яких стратили або позбавили влади, бо дбали лише про свою користь, а не про люд православний».

А він, Сірко, палець об палець не вдарив, щоб перешкодити пройдисвіту Брюховецькому та його спільникам запанувати на Лівобічній Україні... Думалось: аж тепер старшинському свавіллю настане край... Думалось, а трапилось зовсім інше: ще швидше, ніж після війни Хмельницького, з'явилися нові думки. Та ще лукавіші, ще лихіші. Сам Брюховецький про свій особистий скарб дбав більше, ніж хто інший, бо ж був, як справедливо казали всі, хто знав його, «зело користен».

Михайло Дидаскал прямо говорив:

— Від Брюховецького добра Україні не буде, бо ж дбає він лише про свою пельку, а в кого пелька велика, той, окрім шкоди, нічого поспільству не приносить. Піднімай, Іване Дмитровичу, козацтво проти захланника, жени його з України геть. Нащадки скажуть тобі за це спасибі.

— Він зумів прихилити на свій бік усю голоту, а її у нас не перелічиш,— відповів тоді Дидаскалу він, Сірко.

— Твоїх, батьку, прихильників теж важко перелічити... І не лише на Січі, а й на Правобережжі та Лівобережжі,— переконував Дидаскал.

— Не час, Михайле, не час. Та й не варто. І там море братньої крові пролилось... Головний ворог у нас один, для них маємо берегти сили,— казав він, Сірко.

— Не так вороги, як ті добрі люди,— нагадав Михайло відому приказку та ще й додав: — Бійся не чорта, а лихого чоловіка.

Правду казав Михайло: оті добрі люди, оті Брюховецькі, Хмельниченки, Тетері, завдали лиха Україні куди більше, ніж справжні вороги.

— Ні, Михайле,— сказав він тоді,— підіймати козацтво проти Брюховецького я не буду. Його царські воєводи посадили, йти проти нього — це йти проти царя.

— Хай і так, батьку. А Тетеря? Він же ще гірший, ніж Юрко. Той вагався, хитався, борсався, мов видра у верші, а цей тільки й дбає, аби польську шляхту ніхто не кривдив. Тільки гукни, батьку, на Правобережжі, то знову, як за батька Хмеля, встане за тобою народ,— наполягав Михайло.

На ту розмову нагодився Олекса Борода з братами Темниченками — вони саме всі повернулися з вивідин.

— Що нового, хлопці? — зрадів Сірко, побачивши їх.

— Половецький полковник, Іван Попович...— почав Борода.

— Ти що, Олексо,— урвав його Сірко.— Торішні новини розповідати будеш мені? Іван Попович полковницький уряд склав ще взимку і висвятився на попа.

— Так і не так, батьку,— спокійно заперечив Борода.— Не кинув Попович пернач, а Тетеря силоміць його відібрав, бо Попович готував повстання, і засудив полковника до страти. Але злякався помсти таких людей, як ти, батьку, і зробив його попом. Та хіба міг Попович довго мовчки дивитися на наругу, яку чинить Тетеря? Він скинув рясу, знову взяв шаблю до рук, гукнув усіх невдоволених і зайняв з ними Паволоч. Одначе Тетері

вдалося захопити Поповича... Його довго мордували... а оце днями стратили.

— Що? — не повірив Сірко.— Тетеря стратив Івана? Не може бути!

— Стратив, батьку, стратив,— зняв шапку Борода.

— О Боже! Та що ж це діється на світі білому? — в розпачі вигукнув Сірко.

— Скликай козаків, батьку,— вигукнув Дидаскал.— Та й підемо бити паршивця!

— Підемо, підемо, тільки не зараз.

— А чому? — зів'яв Олекса.

— Не тільки ж ти й Темниченки мені приносять вісті. Маю й інші.

— Що ж, батьку,— промовив Борода,— тобі видніше, які вісті важливіші. Як на Крим, то й на Крим. Може, аж тепер знайдеться Фатіма.

— Ти ба! — здивовано вигукнув Сірко.— А ти звідки знаєш, що я зібрався на Крим іти?

— Хе-хе-хе, батьку,— хитро прискалився Борода,— що ж то за вивідач з мене був би, коли б я не знав, що до тебе прийшли козаки з-під Очакова й розповіли, як вони три дні й дві ночі билися з яничарами, а потім причалили до берега, порубали свої човни й пішки добрались до Січі.

— Ну й коли ми вирушимо в похід? — цього разу вже хитро примружився Сірко.

— Чого не знаю, батьку, того не знаю. Думаю, що не скоро, тому й радив би спершу провчити Тетерю...

— Не встигнемо,— усміхнувся Сірко.— Та й не варто перед такою важливою виправою тратити сили на якусь тетерю. Завітаємо до нього в гості після Криму.

— Виходить, батьку, що похід буде скоро? А чому ж тоді табуни так далеко гуляють?

— Бач, Олексо, хвалишся, що вивідач з тебе не поганий, а й не подумав, що вивідачі є і в хана...

— Он воно що! — почервонів Борода.— Знову загнав ти мене, батьку, на слизьке... Що ж... тоді уклінно прошу тебе: знайди собі вивідачів хоч на час походу, а нам,— Олекса кивнув на братів Темниченків,— дозволь пошукати Фатіму...

Сірко глянув на потьмяніле осіннє небо, на поруділі пагорби за Бугом, помовчав якусь часину, важко зітхнув. Згадалися Софія, син, доньки. Чотири роки він не був дома, чотири роки не бачив їх.

— Гаразд, Олексо,— сказав уголос.— Бери Темниченків, підбери собі ще з десяток таких відчайдухів, як

і сам, і коли ми ввірвемось у Крим, спіши до Кафи. Десь там поблизу неї живе Гірейка. Може, він уже й знайшов Фатіму.

— Може,— зрадів Борода.— Спасибі, батьку.

10 Але увірватися в Крим під час першої виправи не вдалося. Похід почався 2 жовтня 1663 року. Було сонячно, тепло, навіть жаркувато. Вигорілий за літо степ тихо дрімав. Не видно було ні сайгаків, ні тарпанів, ні турів. Навіть ховрашки, байбаки і дрохви, які завжди зустрічалися в степу, поховалися, принишкли.

— Буде дощ,— здогадався Олекса Борода.

— Навіщо він нам? — сказав Дидаскал.

— Тобі то, звісно, він не треба. А глянь, як потріскалася земля. Посполитим він треба, вони ж недавно обсіялися.

Дощ пішов опівночі. Лив як із відра. Козаки, дарма що накривалися попонами й чапраками, промокли до кісток. Ранок видався вітряним, насупленим. Козаки розпалювали багаття, сушилися, грілися, варили куліш.

— Змерз, як цуцик,— цокотів зубами Василь Темниченко.— І треба ж. Ще де та зима, а тут зуб на зуб не попадає.

— Погане порося і в петрівку мерзне,— жартував Борода.

— Добре, що ти гарне,— огризнувся Василь.— Викохав черево, як барабан. Там сала пудів три. Хіба холод дошкулить?

Дощ так розквасив землю, що вона нагадувала болотяне місиво.

— Ох і розвезло,— бурчав Півень,— хоч-не-хоч, а повзтимеш, як черепаха.

І військо справді не йшло, а повзло. Лише через дев'ять днів добралися до Перекопу.

— Поки ми повзли,— завважив Косагов,— ординці так фортецю укріпили, що й зубами її не вгризеш, і вал обсіли, як горобці гілку.

— Не журись, боярине,— заспокоїв його Сірко.— Кафа куди краще укріплена, і залога там не рівня перекопській, а козаки хіба раз її брали?

— Там море допомагає,— нагадав Косагов.

— І тут море в пригоді стане,— сказав Сірко.

— Ми ж на конях.

— Не біда. Залишимо їх тут, а самі пішки...

Косагов здивовано глипнув на Сірка.

— От що, боярине,— почав знайомити Косагова зі своїм планом Сірко.— Я з січовиками вночі перейду гниле море, Сиваш сиріч, а ти зі своїми драгунами й зосталими вояками братимеш вал у лоб.

— А непогано,— зрадів Косагов.— Татари змушені будуть розпорошити свої сили, а догадатися, де буде завдано головного удару, не зможуть.

— Ну чого ж,— заперечив Сірко.— Вони вважатимуть, що основні сили йдуть по суші, а в тил їм прорвався лише невеличкий загін. Думаю підкинути їм перекинчика. Ногаєць є в мене надійний. Він розкаже татарам, що козаки добиралися сушею й морем. Морем ішло десятків три чайок. Біля Джарилгача налетіла буря, розметала чайки, лише дві з них проникли в Перекопську затоку а на берег зійшло не більше сотні козаків.

— А може, хай би більше їх висадилось,— почав був Косагов, та Сірко тут же розвіяв його сумніви:

— Якщо татари здогадаються, що ми основний удар наносимо з тилу, то ми нічого не здобудемо та ще й самі у пастку потрапимо. Удари наносимо одночасно. Тільки-но над Сивашем з'являться перші сонячні промені, я веду козаків з тилу, а ти, боярине, долаєш і вал, і рів. Згода?

— Згода...— змирився Косагов.

Сірко довго стояв над Сивашем, що тихо сріблився в місячному сяйві. Із заходу дув свіжий вітерець. Він дужчав і дужчав. Над горизонтом з'явились розкошлані хмарки.

— Знову буде дощ,— забідкались брати Темниченки.

— Він нам на руку, друзі,— заспокоїв їх Сірко.— Приспить ординців — ніхто не заважатиме долати Сиваш.

Хмари швидко насувалися. Поривистий вітер падав на воду, збурював її, здіймав хвилі й гнав на схід. Море міліло.

— Слава Богу! — перехрестився Сірко.

Невдовзі замість води перед очима зачорніла лиш в'язка багнюка.

— Вперед, браття! — махнув шаблею Сірко.

Сотні ніг пірнули в холодну твань і зачалапали від берега. Козаки йшли мовчки, лише зрідка когось проривала нетерплячка.

— Ну й кваша, дідько б її вхопив,— вилаявся Розірвигуба.

— Не згадуй нечистого. Він же в болоті сидить, ди-

вись — ще потягне в якусь безодню,— остеріг його Грицько Півень.

— Не бійтесь, браття,— обізвався Шевчик.— Я цим шляхом уже вп'яте йду — і нічого страшного ніде не стрічав. Багно як багно. Липне як не до живота, то до с...

— Ей, ляпотуне старий! Не прикусив би ти язика! — гаркнув на жартуна Дидаскал.

— А ти, Михайле, краще каламара бережи, а то вилляться чорнило, язиком доведеться писати. А він у тебе хоч і довгий, та дуже шерехатий,— встряв у їхню перепалку Півень.

— Дукам п'яти лизати не звик, тому й шерехатий,— відрізав Дидаскал.

— Досить, браття,— застеріг Шевчик.— Батько Сірко наближається. Дивіться, аби комусь не нагоріло по саму зав'язку.

І знову мовчки місили болото.

Темрява блідла, починало поволі світліти. Сірко помітив у Розірвигуби на плечах постоли.

— Ти що? У постолах? — присікався до нього.

— У постолах, батьку. На щастя.

— Як — на щастя? — аж рота розкрив Сірко.

— Кожна казка, батьку, кінчається словами: постолом добро возять. Ото я й надумав у Криму гарненько поживитися.

І знову глуха мовчанка виколихується над сотнями голів. Лише чавкає під ногами в'язка твань, вискакують на поверхню окаті пухирі й стиха лопаються. Вітер, що був притих на часину, знову починає льдянити мокрі тіла. Тільки тепер він дме не з заходу, а зі сходу.

— Браття! — нараз прорізує тишу дзвінкий голос Сірка.— Швидше! Вітер починає гнати воду в Сиваш. Швидше, браття!

Козаки натужуються з усіх сил уперед, вириваючи ноги з липкої грязюки.

— Браття! Берег! — зраділо кричить Василь Темниченко, що першим здолав Сиваш.

Сонна сторожа перекопської фортеці помітила січовиків, як вони вже підійшли до мурів, і вдарила на сполох. Та козаки встигли ввірватися у велике місто. Кривими вулицями, мимо глухих стін, що тягнулися вздовж дворів, вони мчали далі й далі, наближаючись до малого міста, яке штурмував Косагов.

Ординці чинили відчайдушний опір, одначе стримати забрьоханих січовиків, які спішили зігрітися в бою, не могли, тому відкочувалися й відкочувались, аж поки їм

у спину не вдарили вояки Косагова — самого боярина вже на той час поранило.

— Не журись, боярине,— заспокоїв його Сірко.— Рана, бачу в тебе не така й страшна. Повернемось на Січ — ураз вилікуємо! Повеземо в Самаро-Миколаївський монастир, там ченці тобі такий пляйстер приготують, що рана за тиждень заживе.

Розмову полковника з боярином перервали вивідачі, які прибули з тилу:

— Батьку полковнику! До Перекопа наближається нуреддин-султан з ордою!

— Багато кримчаків? — стурбувався Косагов.

— Тьма-тьмуща. Тисяч сорок, а то й більше!

Сірко подивився на брудних, забрьоханих, утомлених козаків, що гнали до Турецького валу полонених татар.

— Ех,— зітхнув.— Почухати б ханові ребра, та хлопці мої, долаючи Сиваш, стомилися. Жаль. Будемо відходити, боярине.

— Слава Богу,— перехрестився Косагов.— Почухаєм іншим разом. Тоді, коли він не чекатиме нас.

— А звісно,— згодився Сірко й гукнув вістовим: — Усім до коней!

— Жаль, що малого міста не зуміли взяти. Сім чоловік утратили в бою, а ще один рейтар і один солдат від ран померли, три чоловіки поранено — і все дарма.

— Ні, боярине, не дарма! Ти бачив, скільки ординців лягло? А все то грабіжники, здобичники? А бачив, скільки полонених визволено? То наші брати й сестри. Вони роками сльози лили, нас чекаючи!

— Батьку, а як же з полоненими кримчаками? — підскочив до Сірка сотник Грицько Оридорога.

— Ніколи, Іване Дмитровичу, вовтузитися з ними,— підказав Косагов.— Треба швидше відходити, а вони ж тягар. Щоб хана затримати, треба й велике місто запалити.

— Гаразд! — згодився Сірко.

— Виконуйте наказ! — гукнув Косагов драгунам.— Усіх полонених до ноги! А місто з усіх чотирьох!

— А я, батьку? — вирвався з козацького гурту й підскочив до Сірка Олекса Борода.— Я ж і хлопців надійних підібрав...

— Не час, Олексо! Не час! Глянь назад!

Жовто-бура хмара куряви росла й росла, навалювалась на Перекоп, накривала жаске полум'я, що буяло над очеретяними покрівлями у великому місті. Важкий гул тисяч кінських копит наближався й наближався, за-

глушував тріскотняву полум'я, притлумлював людські голоси. Невдовзі з тьмавої сутіні виринули перші верхівці. Ординці стіною сунули вперед, виставивши довжелезні списи.

— Гармаші! Готуйсь!

Ощетинена татарська юрма швидко котилася до валу, який щойно здолали січовики й спустилися в рів.

— Пали! — пролунала команда.

Гримнули постріли. Ординці зашпорталися, закрутилися клубком. Пролунав ще один залп, потім ще...

Докотившись до валу, орда вдарилась об нього, мов хвиля об греблю, й зупинилася.

Залігши за валом, козаки сіконули по кримчаках з рушниць. Орда відхлинула й покотилася назад.

— Посидимо в рову до вечора,— обізвався Сірко до Косагова, не питаючи його згоди.

— Посидимо,— згодився боярин.

Але ординці, відкотившись на безпечну віддаль, нагадали про себе гарматами. Та, видно, їм бракувало досвідчених гармашів, бо жодного разу так і не влучили в рів, хоч обстрілювали козаків до самого вечора.

Коли стемніло, вояки Сірка й Косагова осідлали коней і клусом подалися на північ. Кримчаки рушили за ними. Цілу милю йшли назирці, а потім відстали й повернули назад.

Зворотний шлях до Січі Сірко з Косаговим здолали по підтряхлому степовому безмежжі швидко і вже за п'ять днів були на Чортомлику.

— Хоч як добре в гостях, а дома найкраще,— раділи січовики.

— А нам і в гостях непогано,— зауважували вояки Косагова й, поглядаючи на нього скоса, тихцем додавали: — Аби лиш боярин нас за людей вважав...

Сірко звернув увагу на молодого білявого рейтара з облупленим носом, потрісканими губами й засмученими очима, який самотньо сидів на вербовому пеньку.

— А ти, вояче, чому сумуєш? — підійшов до нього.

Той скривився, зиркнув на Косагова, що віддалік корив за щось двох інших рейтарів, і нічого не відповів, лише махнув рукою.

— Боярин скривдив? — здогадався Сірко.

Рейтар ще більше скривився, шморгнув сідлуватим носом.

— Ех батьку,— по хвилі відважився повідати він Сіркові причину свого смутку: — почув, що боярин збирається карати нас, тому й невеселий. Він кару вигадає таку, що на все життя запам'ятаєш...

— За що ж він хоче карати вас?

— Не вволили його волю,— скорботно мовив рейтар.— Він звелів усіх полонених — до ноги, а ми тіко тих, які не просилися, а зосталих відпустили. Ти ж, батьку, вчиш своїх козаків бути милостивими до переможених...

— А хіба справжні воїни чинять інакше? — обурився Сірко, та за мить узяв себе в руки й додав: — Одначе... і я не терплю, коли мої розкази не виконуються.

Рейтар нічого не сказав на ті слова, тільки увібрав голову в плечі, знітився ще дужче й зовсім поник. Сіркові стало жаль його, він поплескав рейтара по плечу, заспокійливо сказав:

— Та все ж передчасно журитись нічого. Ми разом б'ємо ворогів, разом мусимо й з біди викручуватися. Не впадай у тугу, я спробую умовити боярина.

Одначе вмовити боярина було нелегко:

— Як? Вони не послухали мене, а я гладитиму їх по головах? Ніколи. Нізащо!

— Ні, боярине! Якщо хочеш ворога бити, зволь свого вояка поважати й любити.

— За що поважати?! За що любити?! — гарячкував Косагов.— За непослух? Непослух завжди заслуговує кари, а не милосердя!

— Ні, боярине! Не завжди і не всюди! Буває, що непослух доводиться й прощати.

— Але не на війні! — стояв на своєму боярин.

— Іноді доводиться й на війні,— переконував його Сірко.

— Але ж війна...— не знаходив потрібних слів боярин,— це... це...

— Це поєдинок ворогів,— докінчив за нього Сірко, також підвищивши голос,— і не треба ставити в ряди ворогів своїх рейтарів.

— Я щось не розумію тебе, Іване Дмитровичу,— заклопав білястими віями боярин, витираючи рясний піт на низькуватому лобі.

— А що там розуміти?! — примружив очі Сірко.— На війні у ворогів завжди стріляють. І не тільки в лоб чи груди, а і в потилицю або й спину.

— Ти хочеш сказати, Іване Дмитровичу,— зблідло вихолене обличчя боярина,— що мої рейтари можуть...

— Не знаю, боярине, що вони можуть,— загадково усміхнувся Сірко,— я хочу сказати, що не варто їх злити.

Косагов ще раз витер піт з обличчя, яке почало раптово буряковіти, і, не сказавши жодного слова, пішов до свого куреня.

Через якийсь час білявий рейтар стрівся Сіркові поблизу січової церкви.

— Здоров, вояче,— впізнав його Сірко.— Сповідався, чи що?

— Просив, батьку, Бога, аби тобі більше здоров'я дав і вік подовжив,— відповів рейтар.

— Як тебе звати, чоловіче добрий? — поцікавився Сірко.

— Ігнашка Захаров, батьку.

— За що ж, Гнате, я так сподобався тобі?

— За те, батьку, що врятував нас від кари боярина. Він зібрав нас, кричав-кричав, лаяв-лаяв, а карати не став. Тільки й сказав: на війні треба думати головою...

— А звісно, так — хитрувато усміхнувся Сірко.

II

Полоняники, які втекли з Криму, принесли на Січ вісті, що кримський хан разом з нуреддин-султаном привів під Перекоп орду і зводить кам'яну стіну над ровом від Перекопа до Чорного моря.

— А як укріпить, батьку, рів,— застерігали втікачі,— то неодмінно піде на Україну, дорогою заверне на Січ, аби здобути її й стерти з лиця землі.

Сірко навідав Косагова, що лікувався в Руському городку, переказав новини.

— Біда,— зітхнув боярин.— Нога гоїться, але не так швидко, як хотілося б.

— Загоїться, боярине,— заспокоїв його Сірко.— Не встигне нагрянути зима, як ти, боярине, танцюватимеш.

— Ет, Іване Дмитровичу, які там танці. Припасів у мене вже майже нема, вояки почали розбігатися. Тільки дві сотні й лишилося.

— Козаків на Січі теж не більше лишилося,— сказав Сірко.— Роз'їжджаються на зиму, як і завжди, по містах і селах. А берегти Січ мусимо. Треба, боярине, й дозори подвоїти, й вивідачів побільше у степ висилати, й укріплення рихтувати.

— Гаразд, Іване Дмитровичу,— непевно пообіцяв Косагов.

А невдовзі Сіркові й Косагову довелося пережити кілька днів, які запам'яталися на все життя.

Голос Михайла Дидаскала:

Року 1663. Польський король Ян II Казимир послухався своєї дружини Марії Людвики, яка після смерті першого чоловіка Владислава IV вийшла заміж за нього, й зважився розпочати виправу на Україну, щоб повернути її до Корони. 11 серпня польські війська, які вів сам король, попрямували на схід. У Білій Церкві, куди король через негоду доплівся лише 18 жовтня, з ним злучилися Чарнецький і Собеський, який привів сорок тисяч ординців на чолі з Сефер-Гіреєм і Менглі-Гіреєм. Туди ж таки приплентав і новоспечений гетьман Павло Тетеря з полковниками Григорієм Гуляницьким, Петром Дорошенком, Євстафієм Гоголем, Михайлом Хаченком і присягнув на вірність королеві. Прицурганилися до Білої Церкви і єпископи Тукальський та Якульський, а з ними й чернець Гедеон, чи то пак Юрко Хмельницький, у якого знову засвербіли руки за гетьманською булавою.

Того ж року. 13 листопада польські війська й татари переправилися через Дніпро. Ян II Казимир через Богуслав пішов до Остра, де й зупинився на зимівлю, а татари кинулися грабувати лівобічні міста й села, брали ясир.

Павло Тетеря прибув до Кременчука й відрядив на Січ послів з грамотою, в якій умовляв козаків згадати, як їхні діди й прадіди, користуючись милістю польських королів і вільностями, дарованими ними, добували собі славу на морі й суші. Він переконував козаків, що готовий скласти з себе гетьманський уряд, якого й не прагнув, і козаки можуть обрати гетьманом кого забажають. Особну милість він обіцяв Івану Сіркові, якщо той визнає владу короля, і запевняв, що його сім'я буде вивезена з Полтави і врятована від царської помсти за дружбу з поляками».

Як тільки послання прочитали на раді, козаки завирували, зашуміли.

— Навіщо нам здалися ті пани-ляхи? Ледве з плечей їх зіпхнули з батьком Хмельницьким, а тепер знову їм спину підставляти? А дзуськи! У нас ще рани від їхніх канчуків не зарубцювалися.

— Одвіку козак шляхтича ненавидів, чому ж тепер нам чоломкатися з ним?

— Для панів-ляхів усі ми хлопи. Зараз вони нам золоті гори обіцяють, а завтра, коли вся Україна буде в їхніх руках, іншої пісні заспівають!

Одначе в Тетері знайшлися й прихильники.

— Тепер шляхта не та, що була раніше,— вмовляли вони січову голоту.— Вона побачила, що без козацтва справи кепські — і там гаряче, і там пече. Вона тепер такою поступливою стане, що ще більше прав у неї вирвемо!

— Ян Казимир таки зрозумів, що з козаками треба дружити, а не битися.

— Тетеря та його друзі хочуть, аби на Україні були свої сейм, військо, гроші. Україна буде такою ж частиною Речі Посполитої, як і Корона, як і князівство Литовське!

Промовці змінювали один одного, вигуки лунали дедалі голосніше й голосніше — і зрештою прибічники Тетері почали перемагати. Хвилювалось море голів, хилилось то в один бік, то в другий, а басовиті голоси старшин брали верх.

Пішов дощ. Дошкульний, поривистий. Косі потоки холодної води раптово ринули на бриті козачі голови, галасливе море гойднулося, сіпнулось і розірвалося — козаки розбіглися по куренях.

Суперечки перекочували з майдану в курені й залунали всередині них.

Косагов розгубився зовсім. Сірко втішав м'якотілого боярина як тільки міг. Косагов то веселів, то знову смутнів. Жалів, що недавно написав листа батьку, що тужитиме без причини дружина.

— А я й не пишу, й не переказую,— говорив Сірко.— Згадую день при дні, а турбувати не хочу. Вирвусь якось із цієї юдолі, тоді наговоримось і з Софією, і з доньками. До сина доскочу. Скучив за ними — страх! З Петра колись славний козак буде!

— А в мене одна донька,— ожив Косагов.— Біленька така, пухленька, рум'яна. Як кульбабка.

— А мій Петро — цибатий, тугий, жилавий. Як дубок молоденький. Я, каже, тату, жодного здобичника на Україну не пущу. Вчиться зараз у Києві. Чотири класи колегіуму скінчив. Жінка не нахвалиться. Каже: Петро так гарно і по-слов'янськи, і по-латині читає. І як люди колись жили — знає. Козак повинен усе знати, усе вміти. Ми, як були у Франції, зразу це відчули.

— А моя ляльки з рук не випускає. І на слуг, як мама, покрикує. А ще до діда прислухається. Батько в мене суворий, крутий. Кріпаків кожен день шмагає. Жодної провини не прощає. Каже: за одного битого два небитих дають.— При згадці про сім'ю Косагов світлів, а коли згадував батька, в очах загорявся хижий блиск:

Батько таки слушно вважає: мужик, хоч би де він був, завжди залишається мужиком. Завжди на пана вовком дивиться. Їм не зброю в руки давати, а вила, косу, не словом умовляти, а гарапником вчити.

— Вила, коса, сокира — теж зброя,— усміхнувся Сірко. Йому зненацька згадалося далеке-далеке дитинство, кривава смуга на батькових плечах, зловісний блиск гострих зубів на вилах у батькових руках, розпластаний ... економ на закривавленій землі.

— А мій батько,— стиха промовив,— утік од свого пана.

Сказав і пожалів: Косагов якось дивно сіпнувся, скривився, на його вилицях заграли пругкі жовна. Він хотів щось сказати, але, зціпивши зуби, стримався. «Від твого батька, та, мабуть, і від тебе теж не один кріпак тікав»,— подумав Сірко, а вголос промовив:

— Усі запорожці — колишні втікачі. І не тільки від польських панів. І від молдавських, і від турецьких, і від московських.

Косагов ще міцніше стиснув зуби, тонкі випещені губи посиніли, чоло насупилося.

— Нога чогось занила,— розвіяв тугу німу тишу, що запанувала в світлиці.

«Навіщо це я? — спинив бісиків, що прокинулись у ньому, Сірко.— Яким він був, таким і лишиться. Горбатого могила виправить».

— Батьку отамане,— з'явився в прорізі відчинених дверей джура.— Втікачі з Криму привезли важливі вісті.

— Проси,— не питаючи згоди в Косагова, звелів Сірко.

У кімнату ввійшло троє заросліх густою щетиною втікачів, у лахмітті, без шапок і взуття:

— Я — Іван Мельник, батьку кошовий, родом із Шаргорода, а це мої товариші по неволі,— назвався перший утікач.— Жили ми в селі за десять верст від Перекопа в Чомаш-аги. В дванадцятий день жовтня кримський хан прийшов з ордою до села Бустургая, де ми були, і стояв там чотири дні. А я з Чомаш-агою возив ханові ячмінь, і саме тоді була в хана з мурзами рада. І велів хан відпустити орду додому й велів, щоб усі татари годували коней, а на десятий день од того числа брали з собою запаси і йшли під Перекоп. І тільки-но вся орда збереться, хан поведе її в задніпровські міста до ляхів. А попереду себе хан послав до Ослам-городка свої гармати з нашим татарином Чомаш-агою. Дорогою ми, батьку, втекли й оце прибули на Січ,— вклонився втікач.

Сірко підійшов до Мельника, обняв його, поцілував.

— Щира дяка тобі, пане-брате, за важливі вісті. Скільки ж ви добиралися від Перекопу до Січі?

— Коней ми прихопили свіженьких, тому добралися за чотири дні й п'ять ночей.

— Спасибі ще раз, браття. Ідіть спочивайте, набирайтеся сили. Вони знадобляться і для господарювання, і для походів, якщо захочете лишитися на Січі.

— Нам нікуди, батьку, повертатися. Село наше татари спалили, людей вирізали. Треба відомстити вбивцям за все.

— Треба,— згодився Сірко.— Тоді залишайтеся. У Корсунський курінь ідіть.

Утікачі вийшли, а Сірко підморгнув Косагову:

— Бачиш, боярине, сидіти, склавши руки, не доведеться.

— Ти, Іване Дмитровичу, збираєшся...

— А як же ти думав, боярине? Хіба може запорозький козак чекати, коли хан прийде на Січ, візьме його за чуприну й поведе в неволю?

— Але ж, отамане, у тебе не більше двохсот чоловік! А всіх не візьмеш з собою, бо треба залишити когось і Січ охороняти. А в мене ще менше. Ні, про виправу нічого й помишляти!

— Навпаки, боярине! Треба!

— Іване Дмитровичу! — округлились сірі очі Косагова.— Вони, козаки в коші, за Тетерею руку тягнуть! А хан іде на поміч королю й Тетері. Вони рознесуть тебе, коли скажеш, що треба збиратися в похід.

— Не рознесуть, боярине. Усіх крикунів, тих, хто до Тетері збирається йти, я лишу сторожувати Січ.

— А вони здадуть її Тетері.

— Ні, боярине. У нас закони вельми суворі. Ніхто не має права порушувати наказ кошового, особливо у його відсутність. Я ж накажу берегти Січ як зіницю ока і нікого, хоч би хто він був, не пускати сюди. А зі своїми прихильниками піду в похід.

— А я? — безпорадно закліпав Косагов.— Вони, прихильники Тетері, коли тебе не буде, ввірвуться в Руський городок.

— А хіба ти не підеш з нами?

— Мало нас...

— У мене мало, в тебе мало, а разом — то й чимало буде. А ще переказали мені сьогодні вивідачі, що до нас поспішає калмицький мурза Еркет Атуркай від хана

Мангула й веде з собою добру сотню калмиків. Отже, готуйся, боярине, до виправи.

2 грудня Еркет Атуркай прибув на Січ. Січовики радо зустрічали його дикуватих вояків, а калмики поклялись бути вірними друзями козакам до скону.

12

6 грудня Сірко з Косаговим і Атуркаєм вирушили в похід. Косагов раз у раз озирався на загін, що поспішав за ними, й невдоволено чмихав: проти орди, що стояла під Перекопом, ішла жменька вояків: у Сірка — лише дев'яносто запорожців, у нього, в Косагова, три десятки донських козаків, у Атуркая — шістдесят степовиків, а всього сто вісімдесят чоловік, неповних дві сотні. «І це проти орди в кілька десятків тисяч чоловік! — жахався боярин і подумки ганив Сірка.— Зовсім зсунувся з глузду цей ватаг гольтіпак. Недавня звитяга так заморочила йому голову, що він забув, з ким матиме справу. Що вдієш — мужик мужиком...»

А Іван Сірко й вигляду не подавав, що його турбує невелика кількість вояків, які зголосилися до походу, він увесь час тримався Атуркая, розпитував його про се про те, весело сміявся, розповідав різні бувальщини, які траплялися з ним або з його козаками у виправах проти кримчаків чи яничарів.

«І не хвалько, а не може не похвалити своїх розбишак,— бурмотів про себе Косагов, їдучи трохи осторонь Сірка й Атуркая.— Недарма вони його батьком величають...»

— Пане боярине! — гукнув зненацька Сірко до Косагова.— А чи не міг би ти під'їхати ближче до нас? Порадитись треба...

Боярин нехотя під'їхав, глипнув на Атуркая. «Чи миється він коли-небудь?» — подумав про мурзу, повернув до Сірка голову й буркнув:

— Я до ваших послуг, пане кошовий.

— Які там послуги! Порадитись хочу. Думаю, що з таким військом, як у нас, не варто на рожен перти.

— Я давно про це говорив,— прояснів Косагов.

— Ординці вал і рів пильнують нині ще краще, ніж раніше,— вів далі Сірко,— то ж, думаю, краще було б звернути праворуч, пройтися Кутами до моря, прогулятися над узбережжям...

— Потрусити перекопські улуси,— хижо ощирився Атуркай,— полоскотати головорізам ребра.

— І що це нам дасть? — звів на Сірка очі Косагов.

— Хан зрозуміє, що вибиратися в похід не варто, бо, якщо його в Криму не буде, ми й до Бахчисарая дістанемося й рознесемо його кишло впень.

— Я теж такої думки! — вигукнув Атуркай.

— Я... тем приєднуюсь до вас,— просопів Косагов.

— То й гаразд! — зрадів Сірко.

Перед самим Турецьким валом загін січовиків, донців і калмиків несподівано повернув у бік Чорного моря й почав громити татарські улуси. Калмики не щадили нікого — ні старих, ні малих, знищували все підряд: і людей, і худобу, і житла.

— Не треба так лютувати,— просив Атуркая Сірко.— Діти, жінки, старі не винні. Набіги на наші й ваші землі чинять лише чоловіки... та й то не всі... І не з власної волі. Їх женуть...

— Вони нас ніколи не милують,— відрізав Атуркай.— А ми хіба гірші від них? З малих розбишак виростають великі. Кров за кров...

— І все-таки не забувайте, що ми люди... І вони — люди...

— Вони тебе Урус-шайтаном зовуть, а ти їх людьми? — не здавався Атуркай.— Дивак чоловік! Ти можеш не лютувати, а нам не борони, бо... повернемо — і будь здоров!

Загін мчав понад берегом моря. Він значно побільшав: до козаків приєдналися визволені полоняники. Синій серпанок закривав обрій. Солоні бризки зривалися з гребенів хвиль, остуджували розгарячілі обличчя. Чайки виринали з серпанку, припадали до хвиль, торкалися їх крихітними червонуватими лапками, застигали на мить на гребенях і знову здіймалися вгору, тужливо кигикаючи.

— Ти глянь, яке сьогодні тихе й спокійне море,— кивнув до Атуркая Сірко.— Як ласкаво й ніжно вилизує піщаний берег... А ти: бий, ріж, пали... Хіба на тебе не впливає оця благодать?

— Дивак ти, отамане, та й годі,— не здавався Атуркай.— Благодать — одне, а татарин — друге. Що в нього спільного з цією благодаттю? Він хижак! Він ворог! А ворога завжди знищують. Не лише калмики. А всі люди.

— Не завжди і не всюди, і не всі люди, Атуркаю,— заперечив Сірко.— Принаймні козаки так не чинять. Вони ніколи не б'ють лежачого, не переслідують втікачів.

— Тому на всіх турецьких і татарських каторгах повно-повнісінько ваших невільників. Цього ж могло б і

не бути, аби ви не милували ординців, а різали всіх підряд, то давно уже вирізали б усіх людоловів і не було б цього кубла шакалів. Коли б нас було стільки, як вас, то давно всі люди жили б спокійно.

Сірко нічого не відповів. Кубло шакалів дошкуляло і йому все життя. Хоч би де він був, хоч би що робив, кримські людолови не виходили з голови. Віками вони плюндрують Україну, віками не дають звестися на ноги її люду. Він, Сірко, воює з ними все свідоме життя. Не одна шабля пощербилася, не один пістоль зносився, а кінця-краю тій війні не видно й не видно.

— Батьку, орда! — вивів Сірка з задуми крик дозорців.

— Так і перелякати можна,— зупинив він дозорців.— Де вона, скільки, хто веде?

— За милю від нас, батьку, Карачбей з перекопською ордою!

— З усією ордою?

— Не знаємо, батьку, всю він зібрав чи не всю, а добру тисячу верхівців веде.

— Он як! — Сірко на мить замислився.— Скільки звідси до Каланчака?

— Дві милі, батьку отамане!

— Усі за мною! — отаман круто повернув коня й помчав у степ.

За ним рушили Атуркай, Косагов і весь загін. Підмерзла земля гулко відлунювала. Невдовзі гул подвоївся.

— Орда доганяє,— сказав Сірко.— Доведеться давати бій.

— А не ризиковано, отамане? — спитав Косагов.

— Звісно, ризиковано,— відповів Сірко.— Дві сотні проти тисячі — ризик немалий.

— Страшно,— зітхнув Косагов.

Сірко обернувся до козаків, гукнув:

— Розкидайте, браття, якорці!

Січовики розсипались по полю, обрамленому зліва лиманом, а справа яром, розсіваючи позад себе невеличкі чотиризубі гострі-прегострі павучки.

— Копай шанці! — пролунав наказ Сірка.

Січовики, а за ними й донці почали закопуватися в землю. Калмики відвели коней за пагорб, приготувалися кинутися назустріч кримчакам, коли ті наблизяться до козацьких шанців.

Орда Карачбея, окутана густою курявою, наближалася чвалом.

— Ал-ла! Ал-ла! Ал-ла! — котився над степом грізний крик.

Та ось спіткнувся й заіржав один кінь, за ним другий, третій. Татари одразу збагнули, в чому справа, й почали повертати назад, але спинити роз'ярених коней не могли вже навіть найдужчі з них. Задні вершники натискали — і вся лавина нестримно сунула на пагорб, підминаючи передніх верхівців. Нові й нові коні падали на землю.

Коли татари наблизились на рушничний постріл, Сірко підвівся на повен зріст, махнув шаблею. Гримнули козацькі рушниці й пістолі. Карачбей і кілька десятків кримчаків упали на землю. Аж тепер лавина зупинилася й через мить безладно посунула назад. Відтак настала слушна нагода для калмиків — вони, вихопившись із-за пагорба, вузькою вервечкою кинулись навперейми вітрам. Наздоганяючи їх, пронизували довжелезними списами й жбурляли під ноги розлюченим коням. Кілька відрізаних татар кинули на землю шаблі, скочили з коней, упали на коліна й підняли руки. Але калмики були невблаганні. Вони прикінчили всіх татар, що колінкували, й кинулися добивати поранених.

— Не можу дивитися,— Сірко одвернувся й пішов до коней.

— Дикунство, справжнісіньке дикунство,— обурювався й Косагов, доганяючи кошового отамана.

Сірко глянув на Косагова, спитав:

— То як, боярине, не страшно вже? — І, не чекаючи відповіді, додав: — Тепер і Тетерині прибічники вгамуються. Ось так. Коли повернемось на Січ, напиши батькові й цареві, що й хан угамувався і на Україну нинішньої зими вибиратися не буде.

— Напишу, отамане, неодмінно напишу.

Раділи перемозі над Карачбеєм не тільки Сірко, Косагов і Атуркай, а й всі козаки, що ходили в похід. Засмучений повернувся на Січ тільки Олекса Борода. В одному з аулів він зустрів Гірейку.

— Я обійшов увесь Крим,— сказав той.— Ніде нема Фатіми. Сотні татар перепитав — ніхто не бачив, ніхто не чув. Піду тепер по ногайських улусах. Не може бути, щоб не знайшов.

Борода тільки зітхнув, скулився й пішов до коня.

— Ти теж шукай,— гукнув навздогін Гірейка.

Олекса нічого не відповів: боліло серце, паморочилась голова. «Аби не ти,— прошепотів він зрештою,— вона мені вже купу дітей народила б. А так... сам як палець

на білому світі...» Та десь із глибини душі зринув другий голос: «А він же батько, теж, мабуть, самотній. Хіба ти маєш право звинувачувати його?»

Козак зітхнув ще раз, скочив на коня й погнав за друзями.

13

Лихі звістки завжди надходять невчасно. Сірко зі своїми спільниками саме святкував звитягу над перекопським беєм, як до столу підійшли два правобережні козаки.

— Ми козаки Кальнівського полку Ярема Кваша й Степан Очкур.

— А-а, кальнівці! — розпогодилося щойно спохмурніле лице Сірка. Він вийшов з-за столу, обняв Ярему, тричі поцілував, почоломкався із Степаном.— Але ж,— знову набігли хмари на чоло отамана,— ви теж допомагали Яну Казимиру плюндрувати українські землі.

— Ми, батьку, кинули шляхетське військо. Поки живий був батько Богун...

— Що? — скрикнув Сірко.— Що ти, Яремо, сказав?

— Батько Богун був наказним гетьманом у нас. Ну, й не хотів, аби вся Україна знову опинилася в шляхетському ярмі. А королівські посіпаки наплели королю, ніби Богун зраджував короля...

— І що ж король? — холодний піт облив Сірка.

— А що король... Яка шляхта, такий і король. Наказав розстріляти...

Всі заніміли, злякано втупившись очима в Ярему.

— А як Брюховецькому до Канева на поміч ішов Штрасбурх,— додав Степан Очкур,— то на нього напав Ян Собеський, розбив увесь загін, відняв армату і всі припаси. Штрасбурх — на коня і гайда, тільки смуга лягла, а полковники як-не-як, з козацького роду, тікати не стали, ну і в полон потрапили. Серед них був один справжнісінький козарлюга — Нужний... Військовий суд засудив його до страти на шибениці, а він — бух панам у ноги й благає: «Не вішайте мене, панове, посадіть ліпше на палю. Мій батько скінчив життя на палі, і я хочу загинути так само...»

— Прокляття! — зойкнув Сірко, сперся ліктями на стіл, обхопив голову руками.— Прокляття,— повторив, ухопив зі столу михайлика, перехилив його на лоба. Потім, похитуючись, пішов до свого куреня, впав на в'язку духмяного сіна, щойно розстеленого дбайливим джурою.

Довга січнева ніч опустилася на землю, заколихала

всіх, а до нього, розтривоженого й зніченого, сон навіть не навідався. Сірко лежав горілиць, утупивши затуманені очі в похмуру темінь, що висла під стелею, час від часу постогнував від глухого болю, що скував серце.

«Я ж казав тобі, Іване,— шепотів він,— шляхта не забула, як бив ти її під Вінницею, як рятував наше військо під Берестечком, як утер носа Чарнецькому під Охматовим, як підняв усе Правобережжя проти Виговського. Вони ж знали, Іване, що ти найближчий сподвижник Богдана Хмеля. Радив я тобі: плюнь на них, переходь на Лівобережжя або на Січ, а ти: бояр терпіти не можу, а з кармазинниками січовими до згоди не дійду. А шляхтичі тебе спершу в Мальборг кинули, а тепер життя позбавили. Прокляття! О! Як ви дорого заплатите мені за цей злочин! Скільки ваших голів полетить, поки я вгамуюсь!»

Громада тих, хто в сорок восьмому повстав проти польських магнатів і шляхти, дедалі меншає. Ще тогожаті пам'ятного сорок восьмого року не стало Івана Ганжі й Максима Кривоноса, 1649—Станіслава Морозовицького, 1650— Федора Вешняка, 1651 — Мартина Небаби, Михайла Кричевського, Данила Нечая, 1655 — Івана Золотаренка, 1657 — самого Богдана Хмеля. У 1658 році Виговський убив Мартина Пушкаря. І ось не стало ще одного з найсміливіших і найстійкіших проводирів.

Бідолашна Україна... Пішли з життя наймудріші, найвідважніші, найпослідовніші борці за твоє щастя, за твою будуччину, а лишились... Тетері, Лісницькі, Гуляницькі... Ті, що смикаються, кланяються, повзають. Ті, що продають її оптом і вроздріб. О доле! Чому ж ти стала мачухою Україні, а не матір'ю або рідною сестрою? Невже караєш за те, що сьогодні серед нас так багато слабкодухих, байдужих, нетямущих? Але ж не всі опустили голови, не всі зневірилися, не всі забули, хто їхні батько-мати. Не всіх приспали лукаві, не всіх залякали ненаситні! Дух волі ще не згас на Запорожжі!

Ми ще підіймемось, доле, і докажемо, що продаються лише недолюдки, а народ непідкупний і незламний!

Надворі світало, коли Сірко підхопився з постелі. Джура вніс холодної, з кригою води. Отаман зняв сорочку, підставив долоні. Холодна вода обпекла розімлі-ле за ніч тіло, дрібні льодинки поповзли по спині. Нагнувся над ночвами.

— Лий!— наказав джурі.

Витирався шорстким рушником, задоволено пирхав і кректав.

— Сирівцю? — хитрувато всміхнувся джура.

— Ти що? — кинув рушник йому на руки Сірко.— Очамрів? Де ж це чувано, щоб у Сірка було похмілля?

— Та я...

— Отож! Ліпше клич старшину.

— А снідати, батьку?

— Потім. Не до спіху. Є справи важливіші, ніж їжа.

— Без їжі, батьку, і козак не козак...

— Розумний ти в мене дуже,— спинив джуру отаман.— Язиком мелеш, як вітряк крильми, а діла...

За кілька хвилин на лавах, засланих барвистими килимами, сиділи суддя, писар, осавули, полковники, курінні отамани, щулились від ранкового холоду, смалили люльки.

— Панове старшино,— звернувся до них Сірко.— Я покликав вас, аби порадитись, як далі бути. Прихвостень польського короля скарав добре знаного всіма ватажка Івана Поповича за те, що він лишився вірним заповітам Івана Поповича за те, що він лишився вірним заповітам нашого Богдана Хмеля. Король Ян Казимир наказав розстріляти славного побратима Богдана Хмеля Івана Богуна. Ще два вірні сини нашої нещасної України віддали життя за те, щоб ми залишилися людьми, а не челяднками польських панів. Доки ж ми будемо терпіти? Польський король плюндрує наші села й міста, татарські здобичники беруть у ясир наших братів і сестер. Тетерині посіпаки допомагають їм чинити розбій і примушують лівобічних козаків та посполитих присягати на вірність своїм одвічним ворогам. Як же ми можемо спокійно сидіти й терпіти таку наругу?

— Низове Запорозьке військо,— взяв слово Сашко Туровець,— ніколи не прощало польським панам збитькувань над рідним людом. Ще Северин Наливайко показав їм, що ми вміємо непогано орудувати не лише плугом, а й шаблею та пістолем. Ми не тільки гречкосії, а й вояки. Учора відбили ханові охоту рушати на поміч королеві, завтра мусимо йти на злуку з Брюховецьким, щоб гнати короля з Лівобічної України.

— Тим паче що Тетеря, мабуть, і досі в Кременчуці. Маємо нагоду запитати його, хто дав йому право карати Поповича,— додав Пилипчата.

— А хан тим часом виповзе з Криму й захопить Січ,— докинув Стягайло.

— А хто ж коли-небудь залишав Січ без охорони? Ось

ти й залишишся, Іване, наказним кошовим. І стерегтимеш її до нашого повернення.

Сірко не підтримував ні тих, ні інших — мовчки чекав, поки всі висловляться. Коли прихильники негайного походу на Лівобережжя взяли гору, заговорив і сам:

— Звісно, панове старшино, час вирушати на допомогу лівобічному козацтву. Одначе ми ж військо його царської величності, а цар Олексій Михайлович у своїй грамоті велить нам чинити промисел над кримськими й ногайськими улусами.

— Та ми ж щойно повернулися звідти! — озвався Пилипчата.

— Ногайських улусів ми не чіпали, пани-брати,— зважив Сірко.— А ногайці допомагають королеві.

— Отже, підемо в Побужжя й Подністров'я? — спитав Туровець.

— Мусимо,— окинув поглядом старшин Сірко.— Це теж допомога. Коли ногайці, що допомагають королеві, прочують, що ми громимо їхні улуси, вони кинуть шляхту й поспішать додому.

— А ще, батьку, коли ми товктимемось у Побужжі й Подністров'ї, хан не осмілиться виповзти з Криму,— подав голос і Стягайло.

— А звісно,— зрадів Сірко, що його починають розуміти старшини.— Але ще не все. Коли ми з нижнього Подністров'я піднімемось трохи вгору, подністровські козацькі полки повстануть і почнуть бити панів-ляхів з тилу.

— І ми, злучившись із ними...

— Теж громитимемо шляхту!

— Тоді король...

— Муситиме мастити п'яти й тікати!

— Гаразд,— завершив старшинську раду Сірко.— Наказним кошовим залишаю Туровця. А коли покличу на підмогу його, Січчю рейментуватиме Пилипчата.

8 січня 1664 року Іван Сірко після короткочасного перепочинку повів звитяжців над Карачбеєм до Бугу.

В ногайських улусах ніхто не чекав небезпеки. В степу гуляли холодні вітри, загонили в схованки і людей, і звірів, здіймали куряву на безлюдних шляхах та опустілих звіриних тирлищах, зносили в балки залишки снігів бур'янів.

Козаки вривалися в поселення ногайців разом з вітровіями, вишукували полоняників і визволяли їх, бра-

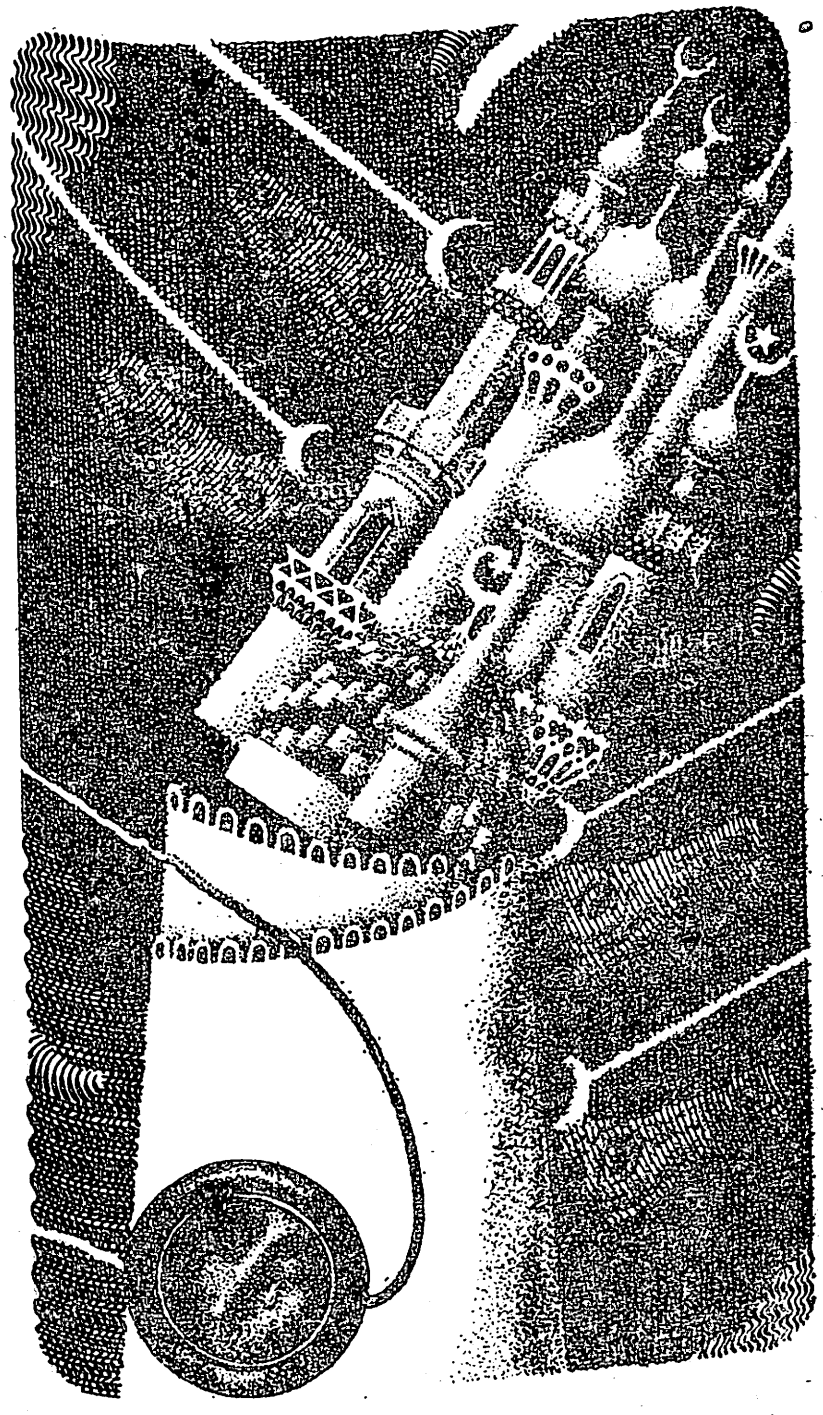

ли в полон чоловіків, заходлювали табуни худоби в беїв і мурз.

Біля одного з улусів до Сірка пробилося кілька жінок, найменша серед них наблизилась до нього, впала на коліна, залепетала щось. Сірко глянув на Бороду.

— Що вона хоче, Олексо?

— Каже, що в неї нема чим годувати дітей — козаки забрали корову.

— Забрали корову в такої нещасної жінки? — не повірив отаман.— Та як же це? Ми ж не кривдимо бідних і вбогих!

— Забрали, батьку отамане...

— Олексо, ти гарний вивідач. Зараз же дізнайся, хто це зробив, і приведи його до мене. Я йому, сучому синові, всиплю таких гарячих, що додому не їхатиме, а рачки повзтиме! А жінці оцій,— обернувся до осавула,— зараз же видайте з загальної череди найкращу дійну корову!

Жінки навперебій так залопотіли, що Сірко аж вуха затулив.

— І в них позабирали корів? — спитав Бороду.

— І в них забрали,— опустив той очі додолу.

— Прокляття! — вигукнув Сірко й зиркнув на осавула.— Степане, негайно дізнайся, скільки корів забрали козаки, і всі поверни жінкам.

Татарки кинулись цілувати руки Сірку.

— Ану геть! — розсердився отаман.— Я вам піп, чи що?

— Знайшов, батьку! — Олекса Борода підвів до Сірка сухорлявого чоловіка в короткуватій кирею.

— Роздягайся! — почав розкручувати канчука отаман.

— Батьку, я-ж не знав,— неслухняними руками розстібав гаплики козак.

— Це ти, Яремо? — впізнав козака отаман.— Учора прибився, а сьогодні й відзначився?

— Я ж не знав, батьку, що ти не дозволяєш...

— А в Кальницькому полку дозволяв?

— Тоді ми на рідній землі воювали, шляхту за Віслу гнали... А тут полоняників визволяємо, награбоване повертаємо...

— Зарубай собі на носі, Яремо: козак не грабіжник, не здобичник, а воїн! Лицар! Він карає неситих і нагороджує убогих, знищує зло й кривду і утверджує правду! А ти почав грабувати таких же шарпаків, яким

учора був сам. Невже Богун дозволяв вам кривдити жителів Лівобережжя?

— То ж наші люди, батьку, а це, як кажуть...

— Кажуть, кажуть,— невдоволено повторив Сірко.— Мало що хто там каже... Мабуть, кажуть, що Сірко ніколи з походу без здобичі не повертається. А Сірко бере тільки в тих, хто має по цілій череді, хто на виправах у наші землі нажив стільки всього, що вже й ради йому не дасть. Ми лише забираємо заграбастане в нас. Справедливим треба бути, Яремо, а не кривдником! Ясно?

— Ясно, батьку отамане.

Чим далі просувалися козаки від Бугу до Дністра, тим безлюдніші ставали улуси на їхньому шляху. Татари й ногайці ховалися в балках та байраках, перебиралися ближче до турецьких фортець на Чорноморському узбережжі. В спустілих поселеннях висвистували заблукалі вітри, зміїлася поземка. Козаки щільніше куталися в кожухи й киреї.

— Ніби на прогулянку виїхали,— жартував Михайло Дидаскал.

— Нічого собі прогулянка,— буркнув Розірвигуба,— зуб на зуб не попадає.

— Погане порося і в петрівку мерзне,— докинув і своє слово закутаний по самі очі Шевчик.

— Мовчав би, шкураток старий,— огризнувся Розірвигуба.

— Дивись, Павле, почує Сірко,— оглянувся назад Ярема Кваша.

— А я й без Сірка нагадаю йому, що в нас на Україні старих шанують, а не ображають,— потягнув нагайкою Розірвигубу Олекса Борода.

— Ти що, здурів? — скинувся Розірвигуба.

— Помовч, бо ще одержиш,— знову підняв нагайку Борода.

— Оглашенний! — притримав коня Розірвигуба.

Козаки не поспішали: не хотіли вкрай виснажувати коней, адже виправа мала бути тривалою й далекою. Зате розголос про появу Урус-шайтана в Побужжі й Подністров'ї помчав прудкіше січневих вітрів, сягнув Криму, Білгородщини, Буджака. Долинув він і до Лівобічної України. Татарські й ногайські мурзи кинулися до своїх домівок.

Долинула чутка про виправу січовиків і до Правобережжя. І знову почали братися за коси й вила посполиті, загомоніли козаки. Недалеко від Тягині Сіркові ви-

відачі зустріли кількох запорошених снігом козаків і привели їх до кошового.

— Батьку,— кинувся передній козак до Сірка,— дозволь поцілувати тебе від імені всіх козаків Кальницького полку, що разом з тобою били панів!

— Грицько Цибуля? — впізнав козака Сірко, обняв, притиснув його до грудей, розчулено спитав: — То як же ви там без мене?

— Скучаємо, батьку. Занудьгували без діла. Правда, дехто з Яном Казимиром пішов...

— Знаю, знаю, Грицьку. Уже дехто від нього й до нас примандрував. А хто ж рейментує зараз у вас?

— Василь Варениця, батьку. Пам'ятаєш його?

— А чому ж! Сотником при мені був. Високий, кремезний. Шаблею, мов іграшкою, розмахує. Келепом, бувало, так шляхту частує, що голови, мов стиглі кавуни, репаються. Йому б із довбнею воювати — сам би полорить з польською шляхтою?

— Де там мирить! Кіт із собакою дуже мирять? Отак і він.

— І що ж він поробляє нині?

— Збирається, батьку...— Грицько притишив голос, роззирнувся.

— Які боязкі ви стали! — засміявся Сірко.— Ми ж самі в наметі, нічого крутитись.

— Він збирається, батьку, починати бити польських панів, орендарів, лихварів та всяку іншу нечисть. Оце й послав нас до тебе запитати: чи не повернеш ти на Правобережжя?

— А якщо поверну? — запитанням на запитання відповів Сірко.

— Тоді не тільки він, а й брацлавський полковник Іван Сербин,-і полковник Сулимка...

— Ти ба,— гмикнув Сірко.— Сербин ходив Пушкаря громити, а це надумався гріхи спокутувати... Таки, очевидно, заговорила совість.

— Він до козаків почав прислухатися, батьку...

— Пізнувато, але добре, що хоч на старість отямився... Лист від Вареници маєте?

— Ні, батьку. Полковник сказав: писати не буду, не дай Боже, потрапить до рук поляків, всю справу погубимо. Тобі, Грицьку, батько Сірко й так повірить.

— Хитрий ваш Варениця,— усміхнувся Сірко.— Що ж... Тоді і я нічого не писатиму. Скажеш, Грицьку, Вареници таке: лякати здобичників ми вже скінчили. Як і

збиралися раніше, будемо йти вгору по Дністру, там переберемося на Буг, а далі видно буде. Вирушаємо через тиждень.

— Спасибі, батьку,— низько вклонився Грицько.— Тепер хай начуваються пани!

14

Голос Михайла Дидаскала:

«Року 1664. На початку січня ходив Іван Сірко на татарські улуси аж до Тягині, а тоді повернув на Потужжя. І жителі міст і сіл від Дністра до Дніпра повстали і стали виганяти польських панів, орендарів та їхніх поплічників. Місто за містом, село за селом переходили на бік Сірка.

На Київщині 30 тисяч повстанців зібрав Сулимка. Він здобув Трахтемирів і Лисянку, вигнав звідтіль польського рейментаря Маховського й пішов навздогін за ним до Білої Церкви.

Того ж року. Іван Сірко став біля Чигирина й написав листа Косагову, який стеріг Січ, аби йшов йому на підмогу.

Наприкінці березня вийшов із Січі Григорій Косагов, а на початку квітня — і наказний кошовий отаман Сашко Туровець. У містечку Крилові вони злучилися з Іваном Сірком і купно почали вигонити з Правобічної України польських панів і прибічників Тетері.

Того ж року. Польський король Ян II Казимир занепокоївся, коли дізнався про повстання, і спішно відрядив на Правобічну Україну Павла Тетерю, який отаборився у Вільхівці, а потім заспішив до Білої Церкви, звідки виліз Маховський і злучився з ним. Вони зненацька напали на повстанців, які довго боронилися, не раз переходили в наступ, але, зазнавши чималих утрат, мусили відійти до Рокитного. В бою загинув їхній ватажок Сулимка, а наступного року наклав головою і Василь Варениця.

Того ж року. Провівши короля до білоруського міста Могилева, на Правобічну Україну поспішив Стефан Чарнецький».

Стефан Чарнецький... Катюга з катюг... Привівши на Україну з Буджака орду Сефера-каги, він плюндрував усе підряд... Скільки ним спалено сіл, скільки пролито крові — страшно й згадувати. Тисячі вдів, сиріт, калік... Тисячі трупів... Слава Богові, що упокоїв його в лютому шістдесят п'ятого року, на шістдесят шостому ро-

ці життя — і так він довгенько паскудив світ Божий...

Згадалося, як у квітні 1664 року Чарнецький облож жив його, Сірка, разом із Косаговим у Черкасах, які вони щойно зайняли після бою з Чарнецьким, завдавши йому чимало втрат.

— Що будемо робити, пане кошовий? — спитав його тоді стурбований Косагов.

— Як що? — спокійно відповів Сірко.— Пройшли немало, стомилися добре, чому ж не посидіти якусь там часину спокійно у затишку, перепочити, набратися сил?

— У загишку? — аж скрикнув Косагов. Ви, пане кошовий, ще й жартуєте? Та в Чарнецького дві тисячі чоловік кінноти і двадцять тисяч людоловів. А в мене знаєте скільки? Всього двісті рейтарів і солдатів та двісті сімдесят козаків!

— У мене значно більше, боярине, але ж із нами всі жителі Черкас! Крім того, не треба забувати, що місто оточене глибоким ровом, високим валом з міцним частоколом. Разом із черкасцями ми зможемо боронитися тут і місяць, і два, і більше, а Чарнецький довго не постоїть: у нього ж земля горить під ногами. Панам удалося ліквідувати Сулимку, розстріляти Виговського, посадити в Мальборг Тукальського й Гедеона, але погамувати полспільство, яке піднялося на війну з ним, їм уже не під силу. А є ще й Брюховецький. Він хоч і дозволив Чарнецькому спокійно добратися до Дніпра й перебратися на Правобережжя, проте оговтався, перейшов на наш бік і теж б'є шляхту.

— Лиха б година його била! — спалахнув Косагов.— Аби він думав її бити, то не м'явся б, як баба в запічку. Він навмисне бариться. Засів у Каневі — і ні туди, і ні сюди, а ми метаємося, мов риба у верші. У Чарнецького й Маховського в десять разів більше сил, ніж у нас, а ті шарпаки, що з вилами й косами надумали воювати, поховались по лісах та байраках і анічичирк!

— Звісно, дотримуватись такої тактики, як ми, вони не можуть, але б'ють панів добряче. Та й Брюховецький, хоч і мнеться, але відволікає частину ворожих військ на себе.

Чарнецький тоді справді не затримався довго під Черкасами. 13 квітня він відступив од міста. Сірко й Косагов вийшли з Черкас і попрямували до Сміли. Чарнецький, заручившись підтримкою Тетері, кинувся за ними.

— Який нахаба! — обурився Сірко.— Він думає, що

ми граємося з ним у котика й мишки. Е ні! Пора гарненько провчити його.

— А татари? — нагадав Косагов.— Вони ж зітруть нас на порох.

— Ну що ж,— сказав Сірко,— татар я візьму на себе. Ти, боярине, зав'яжеш бій із шляхтою, а я нападу на ординців.

Відтак Косагов пішов далі, правда, значно повільніше, ніж досі, а Сірко звернув убік і через Ірдинське болото повів козаків назад, щоб непомітно вийти до шляху, затаїтися в кущах верболозу, пропустити шляхту й накинутись на ординців, які йдуть за нею.

Пройшовши ще з півмилі, Косагов наказав солдатам звалити дерева над шляхом, а рейтарям спішитись і рити шанці. Коли з-за повороту виринула шляхта, то вся дорога й поле обіч неї були завалені зрубаними деревами.

— Обходити завал небезпечно,— попередив Тетеря Чарнецького.— Ті здрайці могли розкидати по полю якірці. Краще підповзти до завалів...

— Хіба Сірко дозволить підповзти непомітно? — засумнівався Чарнецький.— Раз обхитрили його, другий раз не вдасться. Він не простачок. Доведеться чекати вечора.

— А й справді,— згодився Тетеря.— Коли стемніє — легше буде наблизитись до завалу.

— А мо', непомітно повернути назад,— сказав Чарнецький.— Пошліть гінця до Сафер-каги, скажіть, хай не поспішає. Роздивитись треба, розвідати, що й до чого. Тільки... що це?

З-за пагорба від Ірдинського болота долинули постріли, галас, розпачливі крики.

— Очевидно, Сірко десь засідку залишив і лякає ординців,— відповів Тетеря.— Він полюбляє всякі вигадки. А на засади мастак. Що ж... Сафер-кага не долітівки. А на засади мастак. Що ж... Сафер-кага не долічиться кількох воїнів, а Сірко розпорошив сили, і ми повинні скористатися цим!

— Он до нас кушпелить посланець від Сафер-каги,— показав Чарнецький рукою на верхівця, що наближався.

За хвилину верхівець підлетів до них. Кінь харкав кривавою піною, ординець теж запінено хекав, ледве спромігся вимовити:

— Біда! Шайтан! Біда!

— Ха-ха! — зареготав Чарнецький.— Сафер-кага злякався чортів!

— Сірка вашмосць,— нагадав Тетеря.— Його вони називають Урус-шайтáном...

На кримчаків, що спокійно простували шляхом понад тихою Сріблянкою, несподівано впала справжня біда: зненацька ожили очерети, лепеха, кущі лози, похилені верби, все, що росло ліворуч від шляху, ожило навіть болото, воно забулькало, зачавкало, застогнало — і звідусіль на ординців помчали чорні, мов мара, обплутані брудним баговинням, озброєні списами, шаблями й піскою стрілянини.

— Шайтани! — мимохіть вирвалося з вуст Сафер-каги й шугнуло поміж рядами ординців, скувавши жахом їхні серця.

— Урус-шайтан! — з переляку вигукнув якийсь ординець, і нове страхіття завертіло, захурделило сотнями очманілих людей. Вони забули і про беїв та мурз, і про їхні погрози, і про зброю, яка розгойдувалася за спиною. Веселе військо, що безпечно йшло слідом за шляхтою, за коротку блискавичну мить перетворилося в безладну, засліплену жахом юрму знетямлених істот.

Зрештою орда розсипалась по шляху та прилеглому до нього з правого боку полю й шугнула назад.

Сірко сміявся, аж за боки брався:

— Ну й вояки! Як жінок та дітей до Криму гнати, то вони герої, а як з козаками воювати, то вони тікають світ за очі!

Невдовзі дозорці доповіли, що неподалік Корсуня зупинилася орда, яка поспішає на поміч Чарнецькому. Сірко й Косагов кинулись до здобичників і наздогнали їх під Городищами.

— Ударимо зненацька,— запропонував Іван Дмитрович.

— Може б, перепочити,— завагався Косагов.— Стомилися всі.

— Звісно, стомилися. Від самого Корсуня двадцять п'ять верстов відмахали. Але ж коли спинимося, татари пронюхають, що ми стоїмо поблизу, і чкурнуть тихцем далі. Ні, боярине, баритися можна тільки перед смертю... Одне слово, так: я з січовиками й калмиками атакую драпіжників з ходу й жену їх до Вільшанки, а ти зустрінеш їх вогненним боєм з-за річки. Тут їм і каюк.

Татари справді не чекали нападу, їм вдалося непомітно проскочити мимо запорозьких земель. І коли на

пагорбі з'явилися верхівці в козацьких строях, здобичники сприйняли їх за козаків Тетері, які, очевидно, виїхали зустрічати їх за велінням гетьмана.

Одначе верхівці стрімко покотилися з пагорба, клином врізалися в татарські ряди й почали рубати всіх підряд. Передні метнулися від них вусебіч, збиваючи з коней один одного. Паніка посилилась, коли по притиснутих до річки кримчаках ударили з-за кущів мушкети вояків Косагова.

Кримчаки кинулися вгору проти течії, але тут їх підстерігали вже калмики. Орда була розгромлена вщент.

Після бою Сірко присів на округлий камінь над Вільшанкою, задумався і незчувсь, як до нього підійшли кільканадцять рейтарів. Підвів очі, коли хтось несміло кашлянув.

— Пробач, батьку, що потурбували,— обізвався один із них. То був Гнат Захаров.— Хочемо подарунок тобі зробити.— В його руках блиснула дзеркальна криця вузького кривого ятагана, напіввитягнутого з химерно інкрустованих сріблом піхов. Він простягнув зброю, низько вклонився.— Візьми, батьку. Ти вартий не тільки козацької, а й нашої, рейтарської шани.

Сірко обережно взяв ятагана, поцілував його, прив'язав до пояса, потім обняв Гната, розчулено мовив:

— Спасибі вам, друзі. Я завжди казав: справжнього воїна Бог наділив не тільки сміливістю, а й людяністю.

— Людяності, батьку, ми вчимося в тебе,— відказав Гнат.

— І сміливості,— додав хтось із рейтарів.

15 — Ти, боярине, відпочинь трохи зі своїми хлопцями, а я тим часом навідаюсь у Чигирин,— сказав Сірко Косагову.

— У Чигирин? Нічого собі, близький світ.

— Близький не близький, а треба.

— Тетеря в гості запрошує?

— Хлопці дізналися, що гетьманська скарбниця, привласнена Тетерею, охороняється не дуже пильно. Ще якась зграя шляхетських пройдисвітів добереться до неї. Жаль буде.

— А звісно, жаль. Тільки, як же це... Вас же жменя...

— Нічого. Не вперше. Нам не звикати. Викрутимось.

— Ні, Іване Дмитровичу. Як їхати, то їхати разом! Мої рейтари... ну... як тобі сказати... скоса дивитимуться на мене, коли довідаються, що ти поїхав сам. Скажуть, я не захотів або й злякався. Чернь зараз така невдячна...

І Сірко з Косаговим попрямували на Медведівку, а там і на Чигирин. Попереду до міста помчали вивідачі Олекса Борода й брати Темниченки. Вони вирішили видати себе за гінців од Чарнецького до Тетері. Везли з собою старанно засургучований пакет, який нібито мали передати самому гетьману. Борода натягнув на себе однострій панцирної хоругви, голову тримав високо, вуса настовбурчено, на всіх дивився звисока. Темниченки, які складали його почет, зверталися до жителів міст і сіл, якими проїжджали з розпитуваннями — чи далеко до Чигирина, чи нема поблизу запорожців або городових козаків з Лівобережжя.

Люди одверталися од них, плювали вслід:

— Погибелі на вас нема, окаянні!

— Трясця б вас узяла з вашим гетьманом!

— Ідьте далі, поки ребра цілі!

А під самим Чигирином на них, вискочивши зненацька з кущів, напали кілька міщан, стягнули арканами з коней, зв'язали й потягли до міського отамана.

— Польських вивідачів піймали, батьку,— доповіли.

— Чого вештаєтесь поблизу міста? — грізно насупив кущисті брови отаман, чоловік з великою круглою головою й ковальськими руками.

— Та ми...— навмисне почав заникуватись Борода.— Хотіли пана Стахурського розшукати. Він до гетьмана поїхав...

— Бреше, батьку отамане,— запевнив перший міщанин.

— Очі як ховає, мов кіт після шкоди,— додав другий.

— П'яти їм підсмажити, зразу скажуть, чого нишпорять біля міста,— порадив третій.

— Та ми, ласкаві добродії, правду кажемо,— став запевняти Борода.

— Мекай, мекай,— докинув своє слово й четвертий,— моя коза теж так само мекала, як вів до шкуролупа.

— Нам би гетьмана побачити,— спробував змінити тон розмови Василь Темниченко.

— Ти ба! — спохмурнів отаман.— То Стахурського розшукують, то гетьманом якимсь цікавляться.

— Не якимсь, ласкавий добродію, а його ясновельможністю паном Павлом Тетерею,— виправив отамана Василь.

— Он як! — спалахнув отаман.— Вони тетерю ясновельможністю величають! Крутії нещасні! Не будемо й час гаяти!..

— Та що ви, пане отамане! — дістав з-за пазухи па-

кета Борода.— У нас же до пана гетьмана важлива справа. Ми посли. Ви не маєте права...

— Польські вивідачі ви, а не посли,— відрізав отаман.— Нічого смаленого дуба правити. Ведіть їх, хлопці, до яру й кінчайте пошвидше.

Тоді Борода вирішив говорити правду.

— Ми вивідачі батька Сірка, а не польських панів.

Отаман зневажливо оглянув його з голови до ніг, плюнув на землю, процідив крізь зуби:

— Отака гнида батька Сірка знає?

— Батько Сірко хоче брати Чигирин,— стояв на своєму Борода,— і послав нас домовитися з чесними людьми міста.

— Батько Сірко в Каневі, пане шляхтичу! — вигукнув сердито отаман.— Купно з Брюховецьким татар підстерігає.

— Був у Каневі, це так. Та нема його зараз там. Учора Городище здобув, а сьогодні до вас іде. Просить, аби ви за бронь бралися...

— Знову бреше, батьку отамане,— підхопився перший міщанин.

— Нічого з ними панькатися,— наполягав другий вивідач.

— Поки ми з ними белебенимо, не одна гілляка всохла. Вистачить на всіх,— ухопив за комір Олексу третій міщанин.

— Відчепись, п'явко,— стріпнув його руку Олекса.— Прийде батько Сірко — перший на найвищому дереві тойдатимешся.

— Сірко даром людини не погубить,— вихопив з-під поли колія перший міщанин.

— Досить! — гримнув отаман.— Ніж — не цяцька! Сховай! Чим доведеш,— звернувся до Бороди,— що посланий до нас Сірком?

— Хрестом святим клянусь,— перехрестився Олекса.

— Ляхи теж хрестяться. Правда, трохи інакше...

— Землею святою клянусь,— набрав повні пригорщі Борода, підніс до рота.

— І землею, коли припече, можуть клястися.

— Тоді...— на мить розгубився Олекса,— як же вам довести, що ми посланці батька Сірка?.. Тоді візьміть нас за аманатів, себто за заложників. Я сам лишусь, а хлопці повернуться до батька кошового...

— Гаразд,— згодився отаман.— Оці два почтові, чи то, як ти кажеш, козаки, хай їдуть до батька Сірка і

скажуть йому, що ми битися з ним не будемо. Хай підходить до міста...

— Ні, отамане,— урвав його Олекса.— Така допомога нам ні до чого. Ми знаємо, що навколо фортеці стільки всяких стрільб, самострілів, рогаток, що й чорт голову зламає, поки їх здолає. Знаємо, що не тільки три ряди непрохідних ровів оточують фортецю, а й три ряди мурів. Знаємо й про арсенал, і про гармати. Все знаємо. Тож брати Чигирин не збираємось, а дістатися до гетьманської резиденції мусимо. Тому батько Сірко й просить пособити йому, аби захопити фортецю без бою.

— Але... як же це зробити? — завагався отаман.

— Це вже ваша справа. Нам думається, що ви можете домовитися з наймитами Тетері або ж підкупити їх, сиріч заплатити їм більше, ніж платить Тетеря.

— Але ж їх у місті...

— Хай хоч би скільки їх було, то байдуже. Підкупити треба тільки тих, що охороняють мости й брами. Нам треба, аби післязавтра при сході сонця всі три мости були опущені, а брами відчинені — от і все. Затрати на підкуп ми повернемо вам сторицею після того, як увірвемося в гетьманську резиденцію.

— Батько Сірко хоче захопити гетьманську булаву? — поцікавився перший міщанин.

— Ми знаємо, що Тетеря булаву не випускає з рук і тоді, як до вітру йде,— кинув йому Борода.— Батькові Сіркові доволі й булави кошового отамана. Він хоче захопити гетьманську скарбницю, щоб Тетеря не тратив придбані батьком Богданом кошти на запроданців та на своє ненаситне черево. Богданові кошти повинні йти на завершення початої ним справи.

— Ми згодні з тобою, козаче,— вперше назвав отаман Олексу козаком.— Перекажіть батькові Сіркові, що післязавтра все буде так, як він просить. Але ти,— він кивнув на Бороду,— залишишся все-таки в нас. Сидітимеш у темниці, поки вивідачі не повідомлять, що до міста наближається Сірко. Якщо ж то буде хтось інший — живим з темниці не вийдеш, а той, хто підійде до міста, потрапить у таку пастку, з якої не вибереться довіку!

— Згода, отамане!

Через день рано-вранці Сірко був у Чигирині. Забравши гетьманську скарбницю, він пішов до Умані на допомогу подніпровським полковникам.

91 Розтягнувшись довжелезною вервечкою, козаки підходили до Умані. Попереду й по боках, як і завжди, нишпорили дозорці. Сонце викотилося з-за обрію, поповзло по небозводу.

— Гарний день буде,— раділи січовики.

— Коли б ніякої халепи не трапилось,— зручніше вмощувався на возі біля кашоварів злегка поранений у ногу Шевчик.— Виспався б хоч раз.

— Кому що,— обізвався Грицько Півень, що гарцював на відбитому в татарина румаку,— а курці просо. Звик всюди задавати хропака, то тільки й балачки, що про сон.

— Халамидник ти,— образився Шевчик.— Я лише за два місяці десяток татарів на той світ спровадив. І коли б не рана, то ще півдесяткові віку вкоротив би. Я ж не рівня таким шелихвостам, як дехто.

— Це я шелихвіст? — підскочив Півень.— Та я... Знаєш, курдупель нещасний, я однією рукою десяток таких, як ти...

— Досить, курячий батьку,— обірвав Півня Розірвигуба.— Он до батька Сірка Олекса Борода спішить. Щось сказати хоче.

Всі замовкли, напружили слух. Сірко був від баляндрасників усього за кілька кроків.

— Батьку, важливі вісті,— гукнув здаля Олекса, кидаючи повід Василю Темниченку.

— Кажи,— зупинив коня Сірко.

— За милю від нас, у Скибиній долині, орда спочиває, батьку. Тищі з дві людоловів. По конях лічили.

— А дозорці?

— Дві чати, ті, що йшли понад шляхом, ми зняли, батьку... Правда,— Борода зам'явся,— двох козаків втратили...

Сірко зняв шапку.

— Івана Коваля й Данила Книша...

— Вічна їм пам'ять,— зітхнув отаман.

— Переліски кругом, батьку, гайки. Від шляху і не помітиш. Заховалися і, видно, збираються весь день спочивати. Коні змилені, траву скубуть, мов очманілі. Певне, всю ніч ішли.

— Гаразд. Спасибі, пане-брате,— подякував Сірко, кивнув джурі: — Сотників до мене! — Потім під'їхав до Косагова: — Як настрій, боярине?

— Донька наснилася. Плакала: дід свариться, з дворовими гуляти не дозволяє. Воно ж дурне іще.

— Бідне дитя. І змалку неволя, і виросте — недоля,— скрушно мовив Сірко.

— Ну чому ж? — скоса глипнув на нього боярин.— Дивлячись, який наречений трапиться...

— У тому то й річ, що трапиться, а не сама вибере, не сама полюбить,— відповів Сірко.— Та зараз маємо клопотатись не про родинні справи. Орда за милю від нас.

Перенісся й верхня губа Косагова зарясніли дрібним потом.

— Так близько! — вражено вигукнув він.— Що ж роблять наші вивідачі?

— Прогледіли, очевидно,— спокійно сказав Сірко.— Вони своє дістануть. А як нам бути?

— Порадитись треба,— непевно мовив боярин.

За хвилину прибули сотники. Сірко переказав вісті, привезені дозорцями.

— Що будемо чинити, панове-браття? — запитав.

— Оточити тихцем звідусіль і вирубати до ноги,— першим висловив свою думку Грицько Оридорога.

— Ще які думки будуть? — поцікавився Сірко.

— По чотири людолови на брата припадає. Чи ж осилимо? — засумнівався Карпо Обережний, сотник другої сотні.

— Ще хто перелякався? — впився гнівним поглядом у лиця решти сотників отаман.— Немає більше таких, кому переляк треба викачувати? — уїдливо запитав.

— Та я ж батьку, не перелякався, я...— пробував виправдатись Карпо Обережний.

— Гаразд,— обірвав його Сірко.— Часу обмаль. Татарські вивідачі не сплять. Діяти треба швидко й рішуче. Перші дві сотні звертають зі шляху в поле ліворуч і вибалками та долинами просуваються в обхід Скибиної долини, третя й четверта сотні — ідуть праворуч. П'ята й шоста заходять з тилу. Сьома й восьма — лишаються зі мною. Рівно через годину всі разом кидаємось на орду.

— А чи не краще було б, батьку, подати сигнал дзвоном? Он на пригірку церква видніється. Село ж перед нами,— знову подав голос Карпо Обережний.

— Збудимо людоловів,— відрізав Сірко.— Перелякаються ще, а як з переляканими битися? Рівно через годину! Хвилина в хвилину! Звірте годинники! Ще якісь думки будуть?

— Ні, батьку,— хором відповіли сотники.— Як через годину, то й через годину.

Голос Михайла Дидаскала:

«Недалеко від Умані Сіркові зустрілася ще одна орда здобичників, яка йшла до Чарнецького. Людолови після тривалого нічного переходу щойно прилаштувалися на спочинок, заховавшись від стороннього ока за чагарями й лісками. Козаки зняли їхніх дозорців, підкрадалися до стоянки з усіх боків і накинулися на сонних воріг, як шуліка на курей. Аби не подумав хтось, а тим паче польські пани, що козаки різали сонних татар, вони, тільки-но побачивши табір, так гукнули «Слава!», що всі людолови скочили на ноги й схопилися за зброю. Бій тривав годину, а може, й більше. Кримчаки боролися завзято — і козаки потратили немало сил, аби здолати їх і вирубати впень. Нехай знають, бусурмани, як сунути своє свиняче рило в чужий город».

— Батьку отамане,— потурбував Сірка після бою Василь Темниченко,— ми з братом краєчком вуха прочули, що гетьманський джура якусь татарку за собою вози. Прикметами вона нагадала нам Олексину Фатіму. Чи не пустив би ти нас до Брацлава? У мене кум там живе. А як дозволиш Ярему Квашу прихопити, то ще краще буде: він знайомий з брацлавським сотником.

— Що ж, з Богом, Василю. Тільки Фатіма Фатімою, а мене Брацлав теж цікавить.

— Хочеш, батьку, й клейноди гетьманські захопити?

— Не тільки клейноди,— загадково усміхнувся Сірко.

17 Сірко й Василь зупинилися біля широких дощаних воріт із сторчуватим дашком, крізь напіввідчинену хвіртку зазирнули до двору. Велика простора хата, що стояла навпроти воріт, побілена, призьба підведена червоною глиною, вікна облямовані синьою фарбою. Високе ченна клуня, присадкувата комора, два розлогі хліви й хлівець огороджували з усіх боків широченне подвір'я з темним лискучим током поблизу клуні. На ганок вийшов череватий кремезний господар, приклав дашком руку до лоба, примружив очі.

— Здоровенькі були, господарю! — гукнув Сірко.— А чи не дозволили б водички напитися?

Господар спустився по східцях, попрямував до хвіртки. Ішов повагом, не поспішаючи. Туга шия й рожеві щоки лисніли від поту, маленькі очиці холодно блимали з-під насуплених брів.

— Доброго здоров'я,— озвався він хрипкуватим голосом.— Ви щось хотіли, пане старший?

— Хотіли...— зам'явся Сірко, розглядаючи неприв'ітне обличчя господаря.— Води напитися...

— Ну... чого ж... Води можна,— зраділо мовив господар, витираючи піт з короткого ніздрюватого носа.

Обличчя й манера витирати носа видались Сіркові знайомими, одначе він ніяк не міг згадати, кого вони нагадували. Поки господар чалапав до хати, на ганку з'явилася розповніла молодиця, на голові в неї стирчали два кінчики зав'язаної на маківці хустки. Ті кінчики були схожі на ріжки якогось звіра. «Чорт не чорт, а щось страшнувате,— подумав Сірко.— Не дай, Боже, мати таку жінку».

— Чого вони хочуть? — запитала жінка господаря.

— Води напитися,— байдуже відповів той.

— Вони ж Дем'янову криницю щойно проминули. Важко було за журавель узятися?

Сірко відчув, як кров жухнула йому в обличчя. Стало соромно перед джурою.

— Там же й відра нема,— знайшовся Василько.

Молодиця підійшла до тину, вимушено всміхнулася.

— А ти, бачу, спритний хлопчина. Зразу зметикував, що й до чого, хоч криниці й не бачив. Вона ж у дворі, за високим парканом.

— Таж мусиш метикувати,— простакувато відповів Василько,— коли батька кошового всякі скнари починають ображати...

— Васильку! — спохмурнів Сірко.— Скільки нагадувати, що чемність не в торбі, а в душі носять?

— До чого та чемність нині? — знову озвалася жінка.— Її ні з хлібом з'їсти, ні кашу помастити. Зайвий клопіт. Казав колись мій Максим: хапай побільше, давай поменше — і лиха не знатимеш.

— Барилиха! — мало не викрикнув Сірко, уже й роззявив, та стримався: а чи не обізнався, бува?

— А ти, пане отамане, чого заникався? — підступила жінка ближче.— Не до вподоби мої відверті слова? Дивуватись нічого: такий світ настав. Ви, запорожці, у Криму теж, як дорветесь туди, хапаєте все, що під руки попаде. Кожухи вошиві — і ті тягнете. Татарок наложницями робите. Татар — пастухами.

— У твого чоловіка, Якилино,— нарешті зважився Сірко,— аж три татари пасли худобу, а в голоти й сороків доладніх не було. Про кожухи вони й гадки не мали: вдовольнялися латаними-перелатаними жупанами. І не татарськими, а своїми власними, зароблениими у таких жмикрутів, як твій чоловік.

— А ти, отамане, мого чоловіка де зустрічав? — напружилася жінка.

— Пастухом я в нього, Якилино, був. Коли татари на зимівник напали, боронилися разом з ним...

— То чого ж мнешся під тином? — розчулилась Барилиха.— Заїжджай до двору. Ониську, відчиняй браму.

Сірко не зводив очей з Ониська: і поставою, і ходою, і манерою говорити він був так схожий на батька, що, здавалося, ніби той воскрес і оце зараз вайлувато бреде до хліва.

— Ще підлітком знав я твого чоловіка,— віддавши поводи джурі, почав Сірко. Він уже зайшов до двору, присів на призьбі.— Тут прохолодніше буде, ніж у хаті,— сказав.

— Агеж, агеж,— поспішила запевнити жінка.— Там така задуха, така задуха. Усю ніч перекидаємось, заснути не можна — так душно.

— Двері відчинили б. Ночі зараз прохолодні,— підкинув Василько.

— Куди загнув,— невдоволено буркнула Якилина.— Тут на десять замків зачиняєшся, а він — двері відчиняй. Кажу ж тобі: злодіїв повно-повнісінько. Польські жовніри, мов хорти, шастають, козаки то туди, то сюди ганяють...

— А ти, молодице, й козаків боїшся? — здивувався Сірко.— Чоловік твій усе життя козакував. І сама, мабуть, і нині козачкою величаєшся.

— А чому ж не величатися? Мій чоловік значним козаком був, не гольтіпакою якимось. Сам же знаєш. То коли ж ти корови пас у нього, отамане? Як від татар боронилися? Розказуй, не тягни.

Сірко розповів, як потрапив до Барила, як наймитував у нього, як напали людолови на зимівник. Якилина мовчки встала, пройшла до хати й через хвилину повернулася назад із штофом горілки, кільцем ковбаси на тарілці. Вона налила в поставець, що стояв біля відра з водою, горілки, простягнула Сіркові:

— Випий, пане отамане, пом'янем його душу...

— Не можу, Якилино,— відхилив її руку Сірко.— Козакам у поході заказано випивати.

— Як? — жахнулася жінка.— Ти не хочеш пом'янути свого колишнього господаря? Це ж... святотатство, отамане...

— Порушувати козацькі звичаї й традиції — ще більше святотатство, Якилино. Товариство за це дуже суворо карає. Нікому не прощає, навіть кошовому. Ти з сиро

ном випий горілки, а я, якщо є, сирівцю. Так і пом'янемо.

— Ониську! — гукнула Барилиха.— Неси сирівцю. Та швидше!

Випивши, Якилина роздобріла. Вона підсунулась до Сірка, штовхнула його ліктем під бік.

— А ти й справді кошовий? — спитала.

— Справді,— відповів Сірко.— А що, не схожий?

— Та... як тобі сказати...— зам'ялась Якилина.— Кошовий — це ж рейментар усіх козаків... мусив би богатирем бути... Таким, приміром, хоча б як Тарас Трясило або Іван Сірко.

— А ти, Якилино, Трясила бачила? — поцікавився Сірко.

— А звісно, бачила. Отак оце, як тебе. Сидів отут на призьбі, з Максимом моїм балачку вів,— усміхнулася Барилиха.— Ото казарлюга був! Височенний, кремезний, череватий. А руки! А ноги! Ми тоді тільки-тільки побралися. Тиждень тільки й пожили. Умовив Трясило мого Максима — і лишилась я сама-самісінька,— важко зітхнула жінка.

— А Сірка бачити доводилось? — зиркнув на неї Сірко.

— Чого не було, того не було,— сказала Барилиха.— Брехать не буду, бо ти ж, певне, сам Сірка знаєш. Козаки позаторік заїжджали, на току ночували. То вони розповідали, що Сірко шаблею ворога навпіл розрубує. Від голови до гузна.

— Сірко ще й не те вміє,— лукаво усміхнувся джура.

— Васильку! — осік його Сірко.— Козаки якщо й брешуть коли-небудь, то міру знають.

— Не буду, батьку,— почервонів джура.— Але... А чому ж ви не осікаєте цю тітку, коли вона про вас небилиці розказує?..

Барилиха отетеріла.

— То ти... ти, пане отамане, виходить і є Сірко? Отакий незавидний — і Сірко?

— Отакий незавидний,— не знати чому зніяковів Сірко.

— А я думала: ти — богатир,— розчаровано мовила Барилиха.— А ти... звичайнісінький козак. Непоказний зовсім. Хоч би ж черевце доладне мав...

— Не всім же й богатирями бути,— виправдовувався Сірко.

— Таж так,— зрештою погодилась Якилина.— Ще й не такі дива на світі бувають. А я... давно хотіла тебе по-

бачити,— зненацька сказала вона зовсім іншим тоном.— Багато про тебе всього розповідають, кажуть, приміром, що ти негордий, неспесивий, то я запитати хотіла...— Молодиця замовкла, завагалася на мить, подивилась-по-дивилась на Сірка, потім докінчила: — Коли ж ти, отамане, вгамуєшся, коли даси спокійно нам хазяйнувати?

Сірко отетеріло глипнув на неї.

— Кому це «нам»? — тільки й спитав.

— Хазяям справжнім. Ми хочемо землю орати, худобу доглядати, бджіл розводити... А ти воюєш без кінця й краю. То над турком збиткуєшся, то татарину спокою не даєш, а це з поляками ворохобню затіяв.

Сірко не вірив власним вухам. «Що це? — подумки запитував сам себе.— Сон? Видіння якесь?» Оглянувся ще раз на молодицю. Її сірі очі дивились на нього, чекали відповіді.

— Невже тобі мало слави, яку добув? — знову ошелешила його Барилиха.

Сірко відчув, як йому спирає подих у грудях, як щось дзвучавлює горло тугими обценьками. Заговорив, коли відлягло на серці.

— Кажеш, жінко, слави побільше хочу? Вгамуватися ніяк не можу?

— А хіба не так? — безжалісно ранила душу Сірка Барилиха.— Усі люди так думають. Сама голота тільки й рада твоїм витівкам.

— Витівкам, кажеш, молодице? — скипів Сірко.— А чи думала ти коли-небудь, що коли б не татарські людоловли, то твій Максим ще й сьогодні пасічникував би?

— А звісно, пасічникував би, коли б ви, козаки, не чіпали татар. Кожен ваш похід на Крим — це два чи й три напади татар на Україну, це десятки пограбованих сіл, сотні полонених. Ви побешкетуєте в Криму й сховаєтесь на Томаківці, а ми мусимо терпіти помсту татар, гинути від їхніх стріл.

Сірко ще раз опік злим поглядом розповнілу постать жінки, затримався на мить на її запливлих жиром вирячкуватих очах і заговорив гнівно й скорботно:

— Жінко, жінко. Жадібність потьмарила твій розум, засліпила твої очі. Ти стала скнарою й нічого, крім свого господарства, не бачиш, нікого, крім ремигання волів, мукання корів і рохкання свиней, не чуєш. Затям: Україна існує тільки завдяки козацтву. Коли б не січовики, турецькі султани й кримські хани давно сплюндрували б усі її міста й села, а весь люд погнали б у рабство. Коли б не січовики, не було б і Умані, не було б і

твоїх волів, корів та свиней, не було б і тебе. Весь український люд давно зрозумів це, лише поодинокі виродки, які по вуха зав'язли в багні користолюбства й жерливості, думають, що польські королі чи людоловські султани та хани для них благодійники. Сліпці! Справжнісінькі сліпці! Всі чесні люди України сьогодні криком кричать, на весь голос волають: козаки! Рятуйте нас від панської наруги, покладіть кінець грабіжницьким набігам людоловів! І коли б не такі, як ти, ненажери, не старшини-запроданці, то козаки давно відбили б у здобичників охоту нападати на наші землі. Та що говорити з тобою! — глянувши на жінку, що байдуже перебирала китиці вовняної хустки, Сірко підхопився, спересердя сплюнув на землю й докінчив: — Що допікати тобі, коли в тебе серце заплівло жиром і перестало розрізняти, де друг, а де ворог...

Він вискочив на коня й, не оглядаючись, помчав з двору.

Василько докірливо кинув Барилисі й синові:

— Ех, ви, кроти сліпі, глевтяки нещасні, так розмовляти з батьком Сірком!..— І теж вилетів з непривітного двору.

18

Брати Темниченки дісталися до Брацлава без перешкод. Кум Василя Кіндрат Пеньок теж козакував.

— Кіт умивається, думаю: до чого б це? Які гості нині — татари, чи що? Аж це ви,— розгладжував він пишні вуса, що звисали на груди.— Аж не віриться, куме, що ми знову зустрічаємось.

— Незваний гість гірше татарина,— нагадав Василь.

— Звісно, гірше. Але не ви. Вам завжди радий. Людина, яка рятує твоїх дітей, назавжди залишається тобі рідною. А ви ж не тільки рятівник дітей, а й кум.

— Я рятував, куме, не тільки ваших дітей, а й своїх хрещеників.

— Ризикували ви за них як за рідних. Та й як! Один проти десяти.

— Хіба тоді був час лічити? Справжній козак ніколи не питає, скільки ворогів, а тільки — де вони? Коли я побачив, що ті голопузі шляхтичі ріжуть не тільки дорослих, а й дітей, то аж осатанів. Але все-таки помітив: чимало їх, шаблею не справлюсь. Глип — а на дровітні довбня лежить. Ухопив її, а орудувати нею мені не первина, і почав гатити. Хтось зачепив мене шаблею за

плече, хтось штрикнув під бік, хтось відрубав крайні пальці,— Кіндрат підняв скалічену ліву руку,— та я махав і махав, поки ні одного з них у живих не лишилося. А діти у вас, куме, славні. Коли один шляхтич підкрався ззаду й хотів рубонути мене корабелею, старшенький ухопив його за ноги, а меншенький підстрибнув, ухопився за руку й повис на ній. Не тільки я їх рятував, а й вони мене. Як же вони зараз?

— До баби відіслав. Тривожні часи, краще хай у глушині поживуть трохи. Та що це ми... Діти дітьми, а вас, очевидно, не вони до Брацлава привели.

— Таж так,— зразу зізнався Василь.— Батька Сірка пан Тетеря цікавить.

— А ми мізкуємо собі: що це таке, що Сірко все Покраї Дністров'я й Побужжя пройшов, а до нас не заглянув, а воно, виходить... на пізніше відкладав. Слава Богу...

— А козаки як?

— Так, як і я. Від зими чекають. Усі кажуть: пройди-світ за булаву вчепився, як воша за кожух, статки наживає, про родичів і друзів дбає, а про посполитий люд і не згадує. Жінки проклинають.

— А козаки? — перепитав Василь.

— Всі невдоволені. Голодні, обірвані.

— Чому ж по домівках не розійдуться?

— Побоюються Тетері. Дуже лютий він. За непослух тяжко карає. Найманців завів, а вони, мов звірі...

— А зараз де Тетеря?

— До Чарнецького подався.

— А джура теж?

— Звісно, з ним.

— І довго вони там будуть?

— А хтозна. Тетеря про свої наміри козакам не говорить. А джура навіщо тобі?

— Кажуть, він татарку якусь при собі возить.

— Краєчком ока якось бачив її. Гарненька. Фатімою звуть.

— Та ну? — аж підхопився Василь.

— Е-е-е, куме, виходить, що вас не Тетеря цікавить, а татарка. Чи не заноза, бува?

— Заноза, куме, заноза. Тільки не моя. То дружина найліпшого нашого вивідача. Кілька років розшукує її.

— Он воно що... А батько Сірко?

— Одне другому не шкодить, куме. Якщо Фатіма тут, то ми викрадемо її і водночас розвідаємо, як краще добратися до гетьманського пристановища.

— Я й так усі входи й виходи знаю. Хіба раз там був?

Тільки-но стемніло, Кіндрат Пеньок повів Темниченків і Кваша до замку. Дорогою Кваша зустрів знайомого сотника.

— Ти ж, Яремо, чув я, ніби в Сірка,— здивувався той, вітаючись з Квашею.

— А звісно, в Сірка. А хіба що? — відповів козак.

— Як що? Ми Сірка з дня на день чекаємо, а ти до Тетері прибрів? У найманцях, чи що?

— Дивак ти, Дем'яне. Хіба в мене останнє висохло, що я до Тетері подався б.

— То ти,— не вірилось сотникові,— вивідач Сірків?

— А хоч би й так,— примружився Кваша.— Хіба видаси?

— Та що ти, Яремо! Ти тільки скажи, що вже пора, то ми, а нас у Брацлаві,— понизив він голос, роззирнувся,— тисяча чоловік, усі як один повстанемо. Найманців, мов гнид, передушимо і батька Сірка хлібом-сіллю зустрінемо.

— Саме заради цього я й прибув, Дем'яне, в Брацлав.

— Тоді ходімо до мене, домовимось.

— Гаразд, Дем'яне, тільки в нас ще й інша справа є...

Кваша розповів сотникові про намір братів Темниченків порадувати Олексу Бороду.

— Я їх крізь завалений тайник хочу провести,— обізвався Кіндрат Пеньок,— або, якщо вдасться, через мури. В західнім куті сторожі майже немає. Кинемо рачка, зачепимось за верх муру і один по одному...

— Ризиковано, Кіндрате. Краще я Ярему крізь браму проведу. Оце із замку повертаюсь. Татарка ота захворіла саме, то наглядач по ченця послав. Ми підемо до брами, підстережемо ченця, ви його притримаєте, Ярема переодягнеться ченцем, ми проберемося з ним у хату джури.. А там на ходу щось придумаємо...

Ченця довго чекати не довелося. Саме зійшов місяць, як неподалік брами забовваніла згорблена худорлява постать поряд з низеньким товстуном, який галасливо щось розповідав. Козаки накинулись на них, скрутили руки.

— Люди добрі, у нас нема ні гроша,— одразу затарабанив товстун.— А лапсердак мій і ченцева ряса старі-престарі.

— Ти що? — скипів Кваша.— Думаєш, козаки грабіжники?

— Ми нічого не думаємо, сину мій. Ми перелякалися,— відповів замість товстуна чернець.

Сотник пояснив затриманим, що від них хочуть.

— Діти мої! — понизив голос чернець.— Та мене ж татарочка ота й кличе для того, щоб допоміг їй утекти... А ви викрадати надумали. Навіщо? Сидіть тут, чекайте...

— А якщо...— засумнівався сотник.

— Пане сотнику! З якого це часу ви перестали вірити мені, святій людині?

— Усі ми святі та божі,— буркнув сотник.— Зараз не завжди й собі віриш. Потрапиш на тортури, то скажеш таке, чого й сам не сподіваєшся.

— Пане сотнику, але мене ви знаєте не перший день.

— Не бачу вашого обличчя, отче. Темно,— відповів сотник.— А по голосу ніяк не впізнаю.

Чернець відкинув каптур.

— Отець Леонтій! — упізнав сотник.— Ти ба... А голос...

— Простудився я, пане сотнику.

— Даруйте мені, отче,— вибачився сотник.— Що ж, хай буде по-вашому...

Чернець не підвів козаків. Через півгодини він мовчки підійшов до кущів, де вони принишкли. Козаки вийшли зі схованки. Біля ченця тупцював той самий товстун.

— Оце така Фатіма? — зашипів Кваша.— Ти ж, отче, обіцяв...

Товстун скинув кирею, відв'язав від живота подушку.

— Фатіма! — зрадів Василь Темниченко.— Оце буде радість для Олекси!

— Для Олекси? — ухопила Василя за руку Фатіма.— Ви від нього? Де він? Він живий-здоровий?

Увесь вечір просиділи козаки в сотника: домовлялися, як краще знешкодити сторожу й захопити рештки Тетериних скарбів та гетьманські клейноди. Після перших півнів вони розпрощалися з сотником і разом з Фатімою помандрували назад.

Сірко зайняв Брацлав через день після повернення вивідачів без будь-якого опору — всі козаки, що охороняли замок, перейшли на його бік. Тетеря позбувся не тільки своїх козаків, а й влади.

19 З Брацлава Сірко разом з Косаговим поспішив до Корсуня, який устиг захопити Чарнецький.

— Як би провчити паршивого собаку, так, щоб більше не ліз туди, куди не треба? — закинув вудочку Косагов.

— Казав сліпий, побачимо,— ухилився від прямої відповіді Сірко, та перегодя додав: — Доведеться-таки нам'яти боки негідникові.

Проте до бою цього разу не дійшло. Прочувши, що Сірко спішить до Корсуня, Чарнецький залишив місто й пішов до Брацлава.

— Михайло Дидаскал колись казав: добре, коли ворог боїться, але погано, коли він тільки вдає, що боїться.

— Ні, Іване,— заперечив Косагов.— Чарнецький не хитрує, він хоче пересвідчитись, чи в тайниках Тетері нічого не лишилося...

— Що ж, хай пошукає...

Сірко теж не став баритися в Пороссі, він перейшов до Тарговиці й зупинився над Синюхою, щоб дати січовикам хоч кілька днів перепочити після довгих, виснажливих переходів.

— Від його царської величності одержано повеління,— повідомив його наступного дня Косагов,— іти до Канева на з'єднання з гетьманом Брюховецьким.

— Навіщо? — спитав Сірко.

— Щоб разом бити ворогів,— відповів Косагов.

— Нізащо! — відрізав кошовий.

— Але ж, Іване Дмитровичу, ти підданий його царської величності і виконувати його накази — твій святий обов'язок!

— Я кошовий отаман Низового війська Запорозького, а не холоп московських бояр, які діють іменем царя!

— Бояри лише передають волю його царської величності.

— Знаю, як вони передають,— відрізав Сірко.— Пам'ятай, боярине, що козача потилиця не лише панам-ляхам не хилиться, але й...

— Пам'ятаю. Панам-ляхам — так, не хилиться, а царській величності — мусить! — підвищив голос Косагов, насупив брови.— Через день-два ти сам одержиш царський наказ.

— Якщо одержу, то відповім цареві, що злучитися з гетьманом не можу, поки ворог не відступить від західних кордонів України, бо в противному разі буду побитий ляхами й татарами, які безперервно снують поблизу станів кошового й гетьмана.

Саме так і відповів Сірко цареві 25 липня 1664 року й не пішов до Канева, а разом з калмиками попрямував на Білгородщину, в Буджак, де погромив здобичників, які збиралися в новий похід на Україну. Повертаючись назад, козаки потрапили в засаду. Калмики зазнали тяжких втрат, загинуло й кілька козаків. Сіркові вдалося прорватися крізь кільце ворогів і поспішно відступити. Повернувшись на Січ, він склав повноваження кошового отамана й поїхав додому, в Мерефу. А Косагов поспішив до Канева.

Розділ 14
СТЕЖКАМИ МИНУВШИНИ
Спомини Софії Сіркової

Цілих п'ять років Софія не бачила Івана. Жила лише Петровими успіхами. Син вів себе в колегіумі гарно, вчився старанно. Вона по двічі на рік навідувалась до Києва, переглядала його зошити-нотати, розмовляла з учителями, раділа. Син успішно переходив з класу в клас — із фари в інфаму, з інфами в граматику, з граматики в синтаксиму, наполегливо опановував слов'янську мову й латину, арифметику, геометрію, катехізис і нотний спів. Після синтаксими Петро рік вивчав піїтику і рік риторику. Навчився складати вірші й промови, писати поздоровчі, вітальні й похвальні листи. Софія не могла намилуватися вмінням сина триматися на людях, гарно говорити, гречно звертатися до старших.

Милувалася Петром і скучала, скучала, скучала за Іваном... Під осінь шістдесят четвертого в неї й терпіння не стало. Щодня виходила на вулицю, спиралася на тин і очей не зводила з дороги. Все чекала й чекала...

Він примчав у неділю, скочив з коня, підхопив її на руки...

Скільки це їм було тоді? Їй сорок п'ять, а Іванові? Гай-гай... Цілісіньких шістдесят... Дочки заміжні, Петрові шістнадцять... Підтоптані, як кажуть, люди...

А коли побачила його... серце закалатало, забилося, защеміло...

У тому шістдесят четвертому до неї й до Івана повернулася молодість. Серед сльотавої осені прозирнула весна. Чи тому, що вони не бачилися п'ять років, чи тому, що Іван не поспішав, як завжди, на Січ, чи тому, що діти подорослі й вони могли надовго залишатися вдвох

на самоті, хтозна-чому жагуча пристрасть заполонила їх обох ущерть, виповнила все їхнє єство — і здавалося, їй, що Іван ніколи так пристрасно не обіймав її, так гаряче не цілував, ніколи ще не говорив таких ніжних слів.

— Старі ж уже,— соромилась Софія Іванових любощів, а все її тіло тремтіло, мліло й тягнулося до нього, а губи самі впивалися в його губи — й зливалися вони в одне ціле...

Для них тоді і взимку цвіла весна...

— Іване, в нас дитина буде,— жахнулася вона, коли відчула, що зайшла в тяж.

— Невже? — підскочив Іван, тріпнув посивілим оселедцем.— Та це ж... Та це ж...— і ніяк не міг знайти підходяще слово.

— Це жах, Іване,— перебила його Софія.— Сором. Що люди скажуть? Дочки заміжні, а ми...

— Ще один син буде! Ще один козак! Це ж продовження роду! — вигукував Іван. Він не знаходив собі місця. Завжди тихий, спокійний, він радів, як дитина. Збирався їхати на Січ весною, але не поїхав — не відходив від неї й на хвилину і чекав, чекав, чекав...

На початку літа шістдесят п'ятого вона подарувала йому Романка.

— Ну й козарлюга, так козарлюга! — носився Іван з немовлям по хаті, виціловував його, пестив.

Ще на місяць відклав від'їзд на Січ.

— Тепер я навідуватимусь додому частіше,— казав, коли, намилувавшись синком, таки зібрався в дорогу.

А те «частіше» обернулося зовсім по-іншому: як поїхав Іван у шістдесят п'ятому році на Січ, то об'явився в Артемівці аж у шістдесят восьмому...

Розділ 15
СТЕЖКАМИ МИНУВШИНИ
Спомини Івана Сірка

Україна палала в вогні, стогнала, ячала. Кров заливала її річки; степи й поля покривалися козацьким трупом. Польські пани перетворювали в руїну все Правобережжя. Стефан Чарнецький лютував як ніколи. Мешканці Ставищ погодилися прийняти його гарнізон, але тільки-но Чарнецький вийшов із Ставищ, вони перебили гарнізон і оголосили, що залишаються вірними Москві.

Чарнецький знавіснів. Лють посилювала невдача шляхетських військ під Лисянкою, де загинув племінник рейментаря, й Уманню, жителі якої разом з козаками Сірка й вояками Косагова завдали шляхті значних утрат.

Чарнецький поспішив до Ставищ, збираючись стерти з лиця землі місто, але Собеський стримував оскаженілого воєначальника, наполягав діяти милостиво, по-людськи.

— Милувати хлопа? Ніколи! Це ж бидло, яке не має ні совісті, ні честі! — кричав Чарнецький.— Йому ніколи не можна вірити. Він тільки й чекає нагоди, щоб перегризти тобі горло!

— Як ми, так і вони.

— Ні, тисячу разів ні! Рівняти хлопа з паном — це все одно, що рівняти лицаря з розбійником!

— Дивлячись, хто називає себе лицарем.

— Пане Ян, мені здається, що для жартів у нас нема жодних підстав!

Тут Чарнецький безперечно мав слушність. Облога невеличких Ставищ затягувалась. Обложені робили смілива вилазки й знищували шляхтичів десятками. Польські вояки почали насипати вал, щоб з допомогою нього увірватись у місто, але жителі Ставищ змусили поляків зруйнувати його. На 14 червня було назначено вирішальний штурм, але він теж закінчився невдачею. Тоді Чарнецький вирядив у Ставище посланця з вимогою негайно скласти зброю, та ставищенці гордо відповіли, що вони припинять опір тоді, коли поляки залишать Україну. Вилазки обложених почастішали.

— Спати не буду, їсти не буду,— роз'ярено кричав Чарнецький,— а добуду це гніздо ребелізантів!

— Довгенько вам, пане Стефан, доведеться голодувати,— завважив Собеський.

— Нічого! Витерплю!

— А вояки? Три тисячі чоловік ми поклали під цими нікому не потрібними Ставищами.

— Війна людей не родить! — сердився Чарнецький.

Він раз у раз виїжджав у поле, обдивлявся міські укріплення, приглядався до кожної вежі. Козаки, дивлячись на польського доводцю, що любив з'являтися в тигровій шкурі, гукали:

— Гляньте, гляньте, браття! Який рябий собака сидить на коні!

Глузування обложених виводили Чарнецького з рівноваги, він призначав штурм за штурмом, але жоден з них не приносив успіху.

У польському таборі об'явився давній знайомий Чарнецького, купець зі Львова Юзефович. Він добре знався на гарматах, умів влучно стріляти. Юзефович почав командувати польськими гармашами й завдавав страхітливих спустошень у місті. Та недовго купець нагонив жах на ставищенців: козакам удалося відправити його на той світ.

А Чарнецький продовжував уперто стояти під містом. У жителів вичерпувались сили. В одному з боїв загинув керівник оборони, старий досвідчений козак Дачко. Тоді ставищенці звернулися по допомогу до Брюховецького. Той послав до Корсуня Косагова, який щойно прибув з-під Умані. На думку Брюховецького, поява Косагова біля Корсуня повинна була відвернути увагу Чарнецького від Ставищ. Але Косагов не встиг дійти до Корсуня: якийсь польський загін по дорозі розбив його вщент.

Не дочекавшись допомоги, ставищенці 20 жовтня 1664 року здалися. Вони змушені були заплатити відкуп татарам, взяти на постій два полки, допоки триватимуть воєнні дії. Чарнецький наказав зняти в Ставищах усі дзвони, які скликали жителів міста на бій.

2

У тому нещасливому 1664 році Івану Дмитровичу довелося навіки розпрощатися з молодшим братом. Дем'янові не таланило не тільки в дитинстві, а і в юнацькі роки. Побувши кілька років джурою, він почав козакувати. Під час однієї з виправ до Криму потрапив у полон і мало не десяток років веслував на турецьких галерах. Через утікачів Іван довідався про брата й викупив його на волю.

Хоробрості Дем'янові було не позичати — і він виділився серед козаків. У боях йому не раз випадало підміняти загиблих рейментарів, тож невдовзі він увійшов у коло січової старшини й почав водити козаків на виправи.

Коли Чарнецький послав загін шляхтичів захопити містечко Бушу, Іван Дмитрович відрядив брата з двома тисячами козаків для його захисту — і Дем'ян успішно відбив ворожу навалу.

А в Капустяній долині зрадлива доля назовсім відвернулася від нього. Дем'ян завжди був попереду, завжди рвався в гущу бою. І того дня його рука кришила ворогів без спочину, аж поки не підкрався нишком якийсь шляхтич і вдарив його списом у спину. Дем'ян ще зітнув голови двом шляхтичам, заніс шаблю над головою третього, та затуманились його очі від утрати крові, він хитнувся, похилившись на луку сідла — і тоді ще раз підскочив до нього ззаду шляхтич-боягуз і зніс голову з плечей. Інший шляхтич на радощах підхопив стяту голову, настромив її на вістря списа й одвіз своєму воєводі.

Смерть брата дуже вразила Івана. Всю дорогу до Мерефи Дем'ян стояв перед його очима. «Як я мало опікувався ним,— картав себе Сірко,— як мало стрічався з ним... Я ж не бачив навіть його сім'ї, ніколи не посидів з ним за столом, не випив чарки горілки, не розпитав, як йому йдеться-ведеться... Я ж знався з ним лише як з мужнім і відважним ватажком таких самих, як він, відчайдухів, якого можна послати в найнебезпечніше місце; на якого завжди можна покластися... Брате, брате, прости мені... У безконечних боях і виправах я зачерствів, збайдужів... Навіть дружину й дітей згадую тоді, коли лягаю спати, навіть у Київ не вирвусь, щоб розпитати про Петра... А тебе кликав, як була скрута, як загрожувала небезпека, як треба було виручати когось... Прости, брате...»

3

Початок 1665 року приніс польським панам нові незгоди. Проти загарбників піднялася майже вся Правобережна Україна. Владу уманського полковника Івана Сербина, який став на чолі повстанців, почали визнавати одне місто за одним... Сербин зайняв Умань, Кисляк, Косенівку, Христинівку, Бородянку, Димер та інші міста й села Київщини, відбив кілька нападів польської шляхти на Умань. В одному з боїв мужній полковник наклав головою.

Піднялися знову й жителі Ставищ. Вони вигнали польський гарнізон. Чарнецький був обурений до глибини душі. Він послав до Ставищ військо на чолі з Маховським, але повстанці розгромили карателів ущент. Маховський ледве врятувався втечею.

Тоді Чарнецький сам пішов карати непокірних. Він несподівано з'явився біля міста, ввірвався в нього, стратив старшин, пограбував жителів, потім наказав усіх вирізати, а місто спалити.

Поранений під час штурму, цей кат українського народу, який своєю жорстокістю перевершив навіть Яреми Вишневецького, залишив військо й поїхав у Польщу. Дорогою він одержав булаву коронного гетьмана.

— Я говорив,— сказав Чарнецький,— що мене зроб-

лять гетьманом тоді, коли ні сил до війни не стане, ні рука шаблі не втримає.

6 (16) лютого недалеко від Дубна цей заклятий ворог України помер.

Розділ 16
ТРИВОГИ МУРАД-ГІРЕЯ

Мурад-Гірей сидів похнюпившись. Нуреддин-султан і калга-султан, притиснувши руки до грудей, низько вклонилися й опустилися на подушки навпроти нього. Облесливо дивилися в його потемнілі від люті очі, подумки питали самі себе: «І скільки він, старий блазень, буде образати аллаха і всіх правовірних своєю присутністю на білому світі? Давно вже пора переселятися в потойбічний світ...»

Але думки думками, а життя — то життя.

— Хай аллах продовжить життя великому ханові Кримського улусу,— промовив нуреддин-султан.

— І дасть йому здоров'я стільки, скільки води в морі, а в Сиваші солі,— додав калга-султан.

Обидва наступники ханського престолу висловлювали подібні побажання мало не щодня, одначе ханові вони ніколи не набридали, навпаки — йому подобалося, що два його люті недруги мусили зичити йому добра. Розумів, що то лиш лестощі та страх перед ханською владою, але радів, бо відчував свою зверхність над ними. «Вважайте мене старим верблюдом, немічним ішаком, дарма, та не забувайте, що ви носите на плечах голови доти, поки мені не захочеться зняти їх».

— Слава аллаху,— побожно склав хан руки, заплющив очі, вклонився на схід. Помовчав трохи й спитав спадкоємців: — Що нового?

— Нічого особливого, великий хане,— відповів нуреддин-султан.— Ногайці Джамбуйлуцької орди захопили в козаків табун коней.

— Дозорці перекопського бея наздогнали біля Молочних Вод півтора десятка втікачів-урусів,— додав калга-султан.

— Півтора десятка? — зблідло жовте лице хана.— О аллах! Скоро гяури тікатимуть гуртами, а за провідників наймативуть собі правовірних!

— Це єдиний випадок, великий хане,— обізвався знову нуреддин-султан.— Вони вбили свого купця і зник-

ли кілька днів тому. Їх шукали всюди, однак гяури проповзли крізь всі застави, мов вужі.

— Як їх покарано?

— Вони боронилися до останнього... Всі загинули, жоден не кинув зброї,— понурився нуреддин-султан.

— Вони мали ще й зброю? Хто ж їм дав її?

— Гяури захопили її в оселі купця.

Хан мовчав кілька хвилин, важко дихав, сердито глипав то на одного наступника престолу, то на другого, подумки зичив наглої смерті обом.

— А ще якими новинами ви порадуєте мене сьогодні? — запитав перегодя.

— Урус-шайтан захворів,— сказав калга-султан.

— Що? — заясніли очі Мурад-Гірея.— Невже справді аллах зважив на наші молитви?

— Здається, Урус-шайтанові надходить кінець. Він уже кинув Кіш, перебрався на свій хутір, нікого не приймає. Недуга таки звалила його з ніг,— усміхнувся калга-султан, облизуючи масні губи, мов ласував якоюсь надзвичайно смачною стравою.

— Не може бути,— заперечив нуреддин-султан.— Це якісь оманливі вісті. Хтось навмисне пустив таку чутку. Очевидно, запорожці готують якусь нову каверзу...

Хан звів на нього сірі, оповиті дрібним плетивом зморшок очі, потер рукою м'ясисте підборіддя.

— Але ж усьому є край. Не вічний же той клятий гяур. Колись і йому визначено...

— Колись, але не зараз,— правив своєї нуреддин-султан.— Вони, уруси ті безбожні, живуть по сто, а то й більше років. Урус-шайтан, звісно, житиме більше. Він же характерник. Його ні куля, ні шабля не брали, тож смерть не так швидко підступить до нього. Полежить-полежить та й устане, якщо це справжня хвороба. У них є знахарі, вони будь-яку хворобу лікують. Але я не вірю, що він занедужав. Я думаю, великий хане, що старий лис замислив щось лихе. Нам треба подвоїти дозори, послати в степ нові чати вивідачів. І якомога швидше скликати військо.

Мурад-Гірей обхопив схожу на гарбуза голову руками, задумався. Нуреддин-султан і калга-султан мовчки дивилися на нього, на його мішкувату кволу постать, чекали. Нарешті хан підвів обважнілу голову:

— Думаю, Урус-шайтан таки справді занедужав, але в його скору смерть не вірю. Якщо він ще замолоду подружив із шайтаном, якщо його в жодних з боїв не вразила жодна куля, не зачепила жодна шабля, він так рано не помре. Для нього й сторожів замало. Одначе далі терпіти його не можна. Раніше у нас був якийсь заслон. То Ханенко, то Суховій, то Дорошенко, а тепер? Хто стримає його? Договір, який ми ніяк не можемо укласти з Московією? Навряд. На старість люди завжди стають диваками — або дивують усіх своїм боягузтвом, або відчайдушною сміливістю. Урус-шайтан боягузом не стане ніколи, а от вчинити нам якусь нечувану халепу зможе. Тому треба скористатися його хворобою і прискорити йому кінець.

— Але як, великий хане? — викрикнули водночас нуреддин-султан і калга-султан.— Хіба вже раз ми пробували?

— Ні куля, ні шабля, ні отрута, звісно, тут не допоможуть,— розмірковував хан.— Проникнути до нього на хутір ніхто з наших друзів не зможе... Треба...

— Напасти на Січ,— докінчив нуреддин-султан.

— П'ять років тому Магомет IV намагався захопити Січ. Яничари вже навіть проникли були на територію Коша, а що вийшло? Чим усе скінчилося? Нечуваною ганьбою! Урус-шайтан не тільки знищив яничар, а й у Криму такого бешкету наробив, що ми довго очухатись не могли. Тоді султан хотів скарати на смерть візира, який порадив йому напасти на Січ, але,— Мурад-Гірей глипнув на нуреддин-султана,— пожалів і вислав його на Родос.

Нуреддин-султан скулився, важко зітхнув і нічого не сказав.

— У Сірка дві дочки й два сини. Сини, як переказали мені вірні люди, полюбляють полювання,— згадав калга-султан.— Особливо старший. Можна було б під час полювання захопити його або ж убити. Це, думаю, доконало б старого Урус-шайтана.

— Чудово! — вигукнув хан.— Звістка про смерть синів чи й одного з них, звісно, прискорить кінець Урус-шайтана. Але ж треба знати, де вони полюють, коли виїжджають... Треба влаштувати засаду...

— Серед слуг Урус-шайтана, що доглядають його слободу біля Мерефи, є волох. Він був у полоні в перекопського бея і втік разом з одним урусом,— згадав калга-султан.

— Чудово! — знову вигукнув хан.— До нього треба послати вірну людину. Налякайте його, підкупіть — байдуже як, але зробіть його нашими очима й вухами. І то

якнайшвидше. Ми мусимо знати про кожен крок його синів. Треба тільки знайти такого правовірного, який сам не продався б і з волохом порозумівся якнайкраще.

— Є така людина,— поспішив нуреддин-султан, зловтішно блимнувши на калгу-султана.

Розділ 17
СТЕЖКАМИ МИНУВШИНИ
Спомини Івана Сірка

Перша половина шістдесятих років лишилася в пам'яті як одна довга, затята війна із здобичниками й перевертнями. Друга їх половина, а там і всі сімдесяті роки теж були неспокійні, напружені, лиховісні. Теж походи, походи, походи... Вони тривали один за одним... Після короткого перепочинку в 1664—1665 роках знову день — на коні, а ніч — на попоні...

І знову мозок свердлила думка: як завдати ворогові такої хльори, щоб він навік, на все життя запам'ятав, що злочини ніколи не залишаються безкарними...

Правда, в першій половині шістдесятих років усе було ясно: ворог, хоч би хто він був — ординець, польський шляхтич, царський воєвода, завжди залишався ворогом, його треба бити... А в другій половині, а ще пізніше — в сімдесятих роках усе переплуталось...

Після Андрусівської угоди, коли й сам мусив служити одразу двом господарям — московському цареві й польському королеві, визначити, хто друг, а хто ворог, хто звичайнісінький негідник, якого теж треба бити, було нелегко.

А скільки гетьманів розвелося! Опара, Суховій, Многогрішний, Ханенко, Хмельниченко, Самойлович... А підголосків, а поплічників, а помічників... Потонули з головою в брехні, в заздрості, в підлості...

А ще Дорошенко... Одначе його в один ряд з пройдисвітами ставити не можна. Він... Він таки боровся за Україну.

Дорошенко не прислухався до нашіптувачів, словоблудників, баляндрасників. Він усе вирішував сам. А розумом його Бог не обділив... Він би таки домігся задуманого... Проте Дорошенко сьогодні у Вятці, а Україна розірвана на шмаття...

Хто винен?

Кажуть, московські бояри. Вони хочуть вершити все

самі. І в себе дома, і в Україні. Тримати в руках і царя, і гетьмана. А Дорошенко не хотів залежати ні від старшини, ні від бояр. Виговський дбав про дук-сріблянників, Хмельниченко — про перевертнів, Тетеря — про друзів, а Дорошенко?

«Я хочу, щоб Україна була Україною, а не вотчиною Шереметьєвих, Трубецьких, Ромодановських».

«Я хочу, щоб Україна була в злуці з Москвою, як сестра з сестрою, щоб Москва не ставилась до неї, як мачуха до пасербиці».

Петро, Петро... Ти ж добре розумів, що Україна не може бути Україною, поки існуватимуть Шереметьєви, Трубецькі, Ромодановські — оті захланники, оті люди-ноненависники, оті безбатченки... Поки політику Москви вершитимуть Ордіни-Нащокіни — оті крутії, які думають лише про вигоди своєї отчини. А чи може по-справжньому любити свою отчину людина, яка зичить їй добра коштом іншого народу? Звісно, ні. Добро, добуте нечесним шляхом,— зло. І така людина — теж безбатченко.

Так, Петре, всі вони безбатченки, бо дохазяйнувалися до того, що воювати з Польщею забракло сил. У такого велетня — і не стало снаги здолати країну, де кожен шляхтич сам собі пан... Розповідав Михайло Дидаскал, що в якомусь літописі вичитав він, ніби галицькому князеві Данилу, проти якого не раз виступали бояри, соцький Микула сказав: «Не подушивши бджіл — меду не їсти». Мабуть, і московські царі хазяїнами у своїй державі не будуть, допоки бояри каламутитимуть воду. Їх теж треба душити, як колись у Галичі. Тихоня ж Олексій Михайлович та недоліток Федір Олексійович так їх розпустили, що скоро в указах писатимуть не «цар указал, а бояре приговорили», а навпаки...

І поки, Петре, боярське мислення пануватиме в Москві, Україні не уникнути долі пасербиці.

Коли ми востанне прощалися, ти, Петре, сказав: «А хіба кращою була б злука з Польщею чи Туреччиною? Тетеря й Хмельниченко спробували. А я?!»

Так чи не так, Петре, сам ти казав, що я не політик, але Україну сьогодні доконують турецькі яничари, польські шляхтичі й московські бояри. Нікчемне попеня й недолуге гетьманеня граються в урядування, а ти, Петре, не смієш навіть писнути...

2 *Голос Михайла Дидаскала:*

«Року 1665. Медведівський сотник Степан Опара проголосив себе гетьманом Правобережної України і почав шукати підтримки у кримського хана. Але носити булаву йому випало без року тиждень. Мурзи покликали Опару до себе. Дорогою його перестрів натовп татар і пограбував. Лише в сорочці прибув Степан до мурз, які звинуватили його в зраді й закували в кайдани. «Ти королю і нам присягав,— кричали вони,— а тепер хочеш воювати!» — і кинули Опарі в очі його листа до брацлавського полковника Дрозденка, вірного московському цареві. Захопивши Опару й старшину, татари почали наступати на козацький табір, але козаки дали їм гарного ляпаса. Рано-вранці бусурмани знову спробували добути козацький табір, але знову піймали облизня. Тоді вони сказали: «Якщо візьмете гетьманом Дорошенка, якого призначили мурзи, то не станемо вас добувати, коли ж не візьмете, то зараз пошлемо по ляхів і станемо вас добувати». Козаки мусили згодитись. Опару було вивезено до Криму, а потім передано польському королю. Скороспілого гетьмана кинули в Мальборзьку фортецю, а згодом стратили.

Петро Дорошенко почав утверджуватись гетьманом. Він рушив проти Дрозденка, одначе 22 вересня того ж року зазнав невдачі. Тоді він покликав на підмогу татар, оточив Дрозденка, захопив у полон і розстріляв. Після цього Дорошенко вигнав на Лівобічну Україну вірного московському цареві овруцького полковника Децика і з допомогою багатих подарунків та щедрих обіцянок став схиляти на свій бік зосталих полковників і старшин.

1 жовтня старшинська рада доручила Дорошенку доглядати гетьманську булаву.

Року 1666. 6 січня генеральна рада обрала Дорошенка гетьманом. Він зразу ж вирядив послів на Запорожжя, звідки одержав пораду бути вірним цареві, та до хана, який пообіцяв йому не лише дружбу, а й допомогу. Польський король побажав, щоб Дорошенко був вірний Речі Посполитій».

Сірко радий був, що знайшлася людина, яка позбавила високого уряду Опару. Прибувши на Січ і дізнавшись, що Опара гетьманує, Сірко закричав на весь майдан:

— І до чого дійшло козацтво! Нікчемі вручити булаву! Та він же нездатен ні раду провести, ні перемовлаштувати, ні в бій козаків повести, ні Кошем правувати! Ні хоробрістю, ні мужністю, ні розсудливістю — нічим не виділяється! Як же він, блазень, насмілився взяти найцінніший козацький клейнод руками, якими тільки й просити милостиню? Він же лише і вміє підлабузнюватися до старших і сильніших себе, обмовляти друзів і суперників, продавати всіх, хто трапляється на його шляху!

— На безриб'ї і рак риба,— спокійно завважив тоді Іван Стягайло.

— Яке безриб'я, Іване? — обурився Сірко.— Скільки в нас полковників, у десятки разів вартніших нього?!

— І хто саме? — звузив рудуваті повіки Стягайло.— Мо', Дорошенко?

— А хоч би й Дорошенко?! Чом не гетьман? — відрізав Сірко.

— Не доведи, господи. Він же трупами всіє всю Україну.

Сірко мало не вдарив Стягайла — так розлютився на нього за ті слова.

— А чи знаєш ти, сотнику, що Дорошенку ні в кого не доводилось позичати ні розуму, ні мужності, що він ніколи не запобігав ласки у генеральної старшини, не плазував перед гетьманом, не ганявся за дешевою славою, не підлабузнювався до простих козаків? Він суворий, але й справедливий, любить послух, але й сам прислухається до голосу козацтва!

Стягайло нічого не відповів на ці слова, лише знизав плечима й презирливо скривив губи, а після генеральної ради перший кинувся вітати Дорошенка.

Він, Сірко, не їздив на поклін до нового гетьмана, не вітав його, але, правди ніде діти, покладав на нього великі надії, сподівався, що аж при ньому Україна здобуде спокій.

3 Петре, Петре... Ясну голову ти маєш, глузд за розум ніколи не завертав у тебе, жодного разу не рішався ти здорового глузду, одначе, на жаль, мусив іти не прямою дорогою, а кривулястою. Якось ти сказав: «Життя не пожалію, аби з'єднати правий і лівий береги Дніпра, аби Україна стала єдиною, вільною і сильною». І не жалів... Але ж не тільки свого життя... Хотів ти чи не хотів, а гинули сотні, тисячі людей — і все те лягало тобі на карб.

Яничари лютували, кидали в багно ікони й хрести,

гнали в неволю наших дівчат, ти, зціпивши зуби, шепотів: «Не витерплю, вихоплю шаблю й почну рубати голомозих усіх підряд», а тлумив, тамував у собі і ненависть, і обурення, і зло, бо ж сподівався не тільки повернути завойоване Богданом, а й вирвати у царя й бояр більше, ніж хотів добути у короля Гадяцькою угодою Виговський.

Сподівання ті, Петре, були світлі й чисті, як провесінь після лютої зими, як небо в погідне літо. Коли б вони здійснилися, нащадки воздавали б тобі ясу віками, молилися б до тебе у церквах, як до святого.

Але ж часи, обставини... Перемови Ордіна-Нащокіна з польськими панами, яким він, аби зробити їх своїми спільниками, готовий був віддати не лише Правобічну, а й Лівобічну Україну, змусили тебе, Петре, шукати підтримки в одвічних ворогів і Росії, і Польщі, і України.

А в султана й хана правди стільки, скільки води в решеті. З честю й совістю вони не знаються. Здобичник, злодій, розбійник від свого ремесла не відмовляться ніколи. Ти знав про це — і все ж повірив їм на слово...

20 лютого 1666 року ти зібрав під Лисянкою старшину й став закликати її вислати польських панів з України в Польщу, піддатися кримському ханові й купно з татарами йти воювати Лівобережжя... Якщо ляхи, наполягав ти, будуть опиратися, їх необхідно перебити, бо вони тільки розорюють Україну постоями й поборами, а не захищають її від Москви й Брюховецького. Старшини були обурені, вони закричали водноголос: «Ти татарський гетьман, татарами поставлений, а не військом обраний, ми всі поїдемо до короля!» Ти відповів їм: «Хоч зараз їдьте до короля, ви мене не злякаєте, я вас не боюсь!» — поклав булаву й пішов до міста.

Старшини догнали тебе, повернули назад і знову проголосили гетьманом. Тоді ти повідомив хана й султана, що Україна в їхній волі. Кримський хан Аділь-Гірей, який весною того року замінив Магмет-Гірея, дістав наказ султана йти війною проти польського короля. У вересні нуреддин-султан повів орду на Україну. Тисячі татар розбрелися по містах і селах Правобережжя й почали плюндрувати їх...

Кривавими слізьми вмивалась Україна, проклинала татар і тебе, Петре, а ти мовчав...

Польський гетьман Потоцький послав на Україну рейментаря Маховського з 23 ескадронами гусарів і драгунів. До них приєдналося немало шляхти — і шеститисячне військо почало спустошувати Брацлавщину. А ти, Петре, дивився, як ординці й шляхтичі мордують безневинний люд, проливають кров твоїх братів і сестер і чекав поки до Умані підійде нуреддин-султан. Коли він прибув, ти рушив з ним проти Маховського. Той відступив до Немирова, отаборився біля села Печери. Посланий тобою полковник Білогруд узяв на підмогу татар, розбив Маховського й оволодів його обозом. Маховський утік до Браїлова, але Білогруд нагнав його й там і штурмом здобув місто. Маховський вирвався з трьома ескадронами й помчав до Польщі. Татари догнали його, захопили в полон і почали грабувати міста й села поблизу Збаража й Любліна. Понад сорок тисяч шляхтичів і польських хлопів потрапили в агарянську неволю.

Звісно, Маховський заслужив і гіршої долі, але чому ж, Петре, страждали польські хлопи?

Палала Україна в вогні і наступного року — і в тому немало й твоєї вини, Петре, бо ж після того клятого Андрусівського договору ти покликав на Україну нову, 80-тисячну орду кримчаків, яку привів калга-султан Керім-Гірей. Маршалок і польний гетьман Ян Собеський, пробиваючись до Білої Церкви, мусив повернутися від Погребищ назад, до Кам'янця. Татари розсипалися по всім Подністров'ї, сягаючи Зборова. Тільки на Покутті розорили вони триста сіл і міст.

А ти, Петре, радів, що Собеський відступає. А коли Собеський окопався в Підгайцях, ти купно з Керім-Гіреєм 25 вересня оточив його. У Підгайцях же були не лише вояки, а й прості міщани та посполиті... Скільки їх тоді, Петре, потрапило в полон?

Мабуть, аби я не повів січовиків на Крим, твої друзі, Петре, сплюндрували б усю Галичину...

А на Січі було таке ж сум'яття, як і тоді, коли туди добралися посланці Тетері.Твої прибічники старалися не гірше них.

Голос Михайла Дидаскала:

«Року 1667. В селі Андрусові під Смоленськом підписано угоду між Росією й Польщею. Правобічна Україна осталася за Польщею, а Лівобічна й Київ — за Росією. І почалися великі шатості на Україні, бо козаки й посполиті не хотіли, аби знову в Україну поверталися польські пани. Угода зело обурила і січовиків, бо мусили визнавати владу не лише московського царя, а й польського короля, йти на примирення з ординцями. І їхав через Запорожжя в Крим царський посол Юхим Ладиженський з ханськими посланцями. І стали хвалитися ханські посланці, що татари купно з Москвою підкорили все За-

порожжя, і розгнівалися козаки, і вбили тих посланців та Ладиженського разом з ними, і кинули їхні тіла в Скарбну».

Січ кипіла, клекотіла. Кошовий Васютенко закликав іти в похід проти московських бояр і воєвод. Тоді слово взяв я:

— Нині, браття, настав час розправитися з татарами, помститись над нашими недругами й вивести з бусурманської неволі наших хрещених братів. Бусурмани пішли до Дорошенка воювати проти ляхів, двори їхні залишилися майже порожні, в Криму не чекають нас. Багато в них усілякого добра, награбованого в нашого народу; все перейде в наші руки, багато візьмем здобичі, порівну розділимо і слави-лицарства добудемо великого! Я недруг ляхів, ляхи-пани притісняли вольність нашу, пригнічували народ православний, але й татари нам не друзі, а ще гірші вороги. Ляхи нашу худобу поїдають, а татари кров нашу п'ють. Погляньте, орда поплюндрувала домівки наші, татари дітьми й жінками нашими виповнили свої улуси, а скільки вони людей нашого козацького роду в неволю запровадили на галери, а скільки їх перебили. З бусурманами нам достойно воювати, сам Бог велить напасти на противників і відомстити за образу імені Ісуса Христа, за спалення церков, за наругу над святинями.

На мій клич відгукнулося кілька тисяч козаків разом із кошовим Іваном Рогом, якого обрали отаманом замість Васютенка. Ми підійшли до Перекопа, здобули його й спалили, а потім розділились на дві частини й ринули в глиб Криму: Іван Ріг повів своїх молодців на Арбауток, взяв його й почав спустошувати доокілля, а я помчав до Кафи, напав на улус Ширін-бея. Усіх, хто чинив опір, ми перебили, маєтності бея спалили, захопили стада й табуни, схопили його семилітнього синка, визволили багато наших полоняників. У Криму вчинився такий переполох, що татари не знали, куди дітися, куди тікати. Хан домчав до моря, разом зі своїм двором, жінками й наложницями сів на корабель і дременув на азіатський берег, покинувши увесь свій юрт напризволяще.

Одначе ми не пішли на Бахчисарай: остерігались, аби не повернувся калга-султан і не вдарив нам у спину. Чимала здобич та велика кількість полонених і визволених полоняників обтяжували нас, і ми поспішили назад, на Січ. Звісно, крові тоді було пролито немало, постраждав у Криму не один і невинний татарин, але ж ми мстили за зганьблені святині, за наругу над нашими рідними й тими, яких щойно визволили. Дивлячись на їхні страждання й страхітливі рани, що ятрилися на руках, ногах, спинах, а в багатьох і на обличчях, ми виповнювалися такою лютою, яку годі було погамувати словами. Докори й умовляння тут були безсилі. І я не умовляв своїх молодців, не забороняв їм орудувати шаблею стільки, скільки вистачало вміння, снаги й сили; не забороняв брати в мурз і в беїв худобу, зброю й коштовності, якщо вони потрапляли на очі; не забороняв палити й руйнувати їхні оселі, бо вважав: менше в Криму гадючників — легше нашому простолюдинові.

Це була відплата за вчинені ординськими людоловами злочини на Україні. І дарма, що Підгайці стали другим Зборовом (там хан змусив батька Хмеля миритися з королем, а тут калга-султан 6 жовтня сам помирився з Собеським і наполіг, щоб і ти, Петре, уклав угоду з ним, що ти і вчинив 9 жовтня), там і тут виграли поляки, адже і король, і Собеський були врятовані від погрому, а отже, і від ганьби, ми раділи, що татари покинули тебе й побрели додому, що десятки тисяч рідного люду врятовано від полону, а сотні сіл і міст — від спустошення, задоволені були, що й ти на якусь днину вгамувався й звернув свій погляд на Лівобережжя...

5 Брюховецького я не злюбив ще на Січі, коли гетьманство засліпило йому очі і він почав домагатися його. Після страти Якима Сомка я зненавидів його, а коли він спалив Черкаси, я сказав: «Такого недолюдка треба позбавити влади, бо він не вміє користуватися нею». Цар хотів нас помирити, але я... лишився при своїй думці.

Тільки-но я дізнався, що ти, Петре, надумав спасти Україну від негідника, я, будучи твоїм недоброзичливцем, простягнув тобі руку, адже ти рятував отчину від нового душогуба.

Обуренню лівобережного населення утисками бояр і козацької старшини, московськими статтями, підписаними Брюховецьким, його розправами над повсталими переяславцями в 1665—1666 роках та Андрусівською угодою 1667 року не було меж. Брюховецький, хоч і тупий на диво, не міг не бачити, що земля хитається в нього під ногами. А тут ще й твій лист. Він мені згадується та й згадується й нині, дарма що пам'ятаю лише окремі міс-

ця з нього, лише дещицю з того, що жбурляв ти, Петре, в очі відступнику, намагаючись збудити його задубілу совість.

«Народ, який довірив тобі свою долю,— нагадував ти, Петре, пройдисвітові,— ведучи довголітні війни з поляками за вольність і свободу, пролив силу-силенну крові, втратив на полі брані безліч предків, але ж яку він має вільність і свободу? Правду кажучи, ніякої, якусь лише злісну химеру. Придбане тяжкою працею й полите рясним потом віднімають у нього воєводи й пристави, в руках яких ще й суд і розправа. Що ж залишається йому, нещасному й пограбованому? Злидні і стогін. Тебе й старшину твою звабили в Москві жінки, а за їхнє придане змушений розплачуватись народ. Ти уподібнюєшся пастухові, який тримає корову за роги, а доять її для себе інші. Якщо в тебе,— допікав ти, Петре, Брюховецькому,— нема своєї сили й відваги, то можна пошукати їх збоку, коли немає в християн правди, то можна спробувати знайти її в іновірців. І то не гріх і не глупство, а крайність, вимушена необхідність. Я,— писав ти, Петре,— готовий поступитися всім на користь народу, навіть своїм життям, бо ж лишати й далі його в тяжкій неволі й думати нестерпно».

Не знаю, як сприйняв того листа пан Брюховецький, одначе думаю, що зразу обурився, довго бігав по світлиці, довго розмахував руками, довго кричав, плювався, обзивав тебе всякими поганими словами, а потім упав у крісло й почав думати. Та що міг придумати той дурень царя небесного, той тугодум? Звісно, нічого путнього, бо ж твій лист не тільки обурив його, а й переляка.

Зрештою, він зрозумів-таки, що й за вкрадену в народу волю, яку підмінено злобною химерою, і за московських бояринь, і за те, що став сліпим пастухом, яким користуються воєводи й бояри, і за безневинно пролиту кров погублених ним повстанців настав час розплачуватись. І коли ти запропонував спільно рятувати Україну, він охоче пристав на твою раду, а рада ж та, Петре, була нещира, бо ти хотів не діяти разом з Брюховецьким, а сподівався позбутися суперника. Я зрозумів це — і теж радів.

Ви домовилися перебити в містах царських воєвод і ратних людей, відірвати Лівобережжя від Москви й визнати зверхність Туреччини. Я не міг спокійно чути слово Туреччина, в мене одразу рука тягнулася до шаблі, але я думав, що поки дійде до тієї зверхності, немало во-

ди втече в нашому Дніпрі, Україна знову стане єдиною, цар побачить, що покладатися у всьому на бояр не можна, розірве угоду з Польщею, а ти з Туреччиною — і ми заживемо дружньо й спокійно.

Я кинув Січ і поїхав на Слобожанщину.

Розділ 18
СТЕЖКАМИ МИНУВШИНИ
Спомини Софії Сіркової

Софії згадалося, який невдоволений був Іван. Ледь ускочив у хату, зо зла кинув жупан на піл, вигукнув на всю кімнату:

— А йому що? Україна дорога? Аби ж то! У нього камінь у грудях, а лій у голові.

— Що трапилось, Іване? — кинулась вона до чоловіка, обняла, витерла піт з лиця, поцілувала, пригорнула до себе.— Про кого ти? Хто скривдив тебе?

— Ет,— махнув рукою Іван.— До чого тут я?.. Не мене, Софіє, ні, він усіх нас, усе поспільство, всю Україну скривдив.

— Хто? — не розуміла Софія.

— Цар! Божою милістю великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович, всея Русі самодержець і інших багатьох держав государ і обладатель! — навмисне голосно викрикнув усі титули царя Сірко.— Він уклав з польськими панами перемир'я на тринадцять з половиною років!

— То й слава Богу! Хіба ж війна краще, ніж мир, Іване? Ти ж сам казав: краще чепіги тримати, ніж шаблею щодня голови стинати.

— Таж не у війні справа, Софіє! Він Україну продав. Розумієш? Ук-ра-ї-ну! Богдан Хмель визволив, а він, цар, роздер на шмаття: одну частину собі лишив, а другу — королеві назад віддав.

— Як це віддав? — зблідла Софія.— Щоб знову туди польські пани поверталися?

— Авжеж! — обурювався дедалі більше й більше Сірко.— Уся Галичина, усе Правобережжя знову будуть гнути спину на шляхту й магнатів. Ми кров проливали, а цар та бояри нам дулю з маком всукали. Ніякого з України на перемови не запросили! Богдан раду в Переяславі збирав, усе поспільство питав — чи згодні усі бути сполучні з людом московським, а він... з самими

боярами все вирішив. Ми доброхіть, а вони... Недарма Богун казав: цар та бояри козаків бояться більше, ніж польських панів. Ворон ворону ока не виклює. Для них козак — той самий кріпак, той самий холоп. Козацький лад їм — як більмо на оці. А що, коли їхні кріпаки захочуть так само жити, як козаки? Тоді що?

Польські пани до Варшави тікали, а боярам куди доведеться? Жаль, що Разін з Дону на Каспій пішов. Жаль. Переказував йому: навіщо тобі перські зипуни? У бояр і одяг, і взуванка не гірші. Ти з Дону, я з Дніпра — як ударимо, то тікатимуть ще далі, ніж од Болотникова тікали. Увесь народ московський нас підтримає. До самої Москви дійдемо, нового царя, селянського або козацького, тільки не боярського, оберемо. Жаль, що не послухав Степан. Та дарма, ми й самі не в тім'я бити. Настане весна — і ми підіймемось проти бояр. Степан не всидить тоді на Каспії. Повернеться враз — і як ударимо купно — сліду їхнього в Україні не лишиться, а там і на московських землях.

І коли настала весна 1668 року, Іван з січовиками та слобідськими козаками почав виганяти бояр із Слобожанщини. Повстанці визволили Красний Кут, Тор, Зміїв, Цареборисів, Маяки, Валки. Іван осів у Змієві і почав готуватися до наступу на Чугуїв та Харків.

Ще б день-два, ще б якийсь тиждень — і вся Слобожанщина була б вільна від царських воєвод та приказних людей... Коли б же Разін повернувся був з того перського походу... Або ж Дорошенко підтримав Івана...

Правда, в Дорошенка свого клопоту повно. Після того як Брюховецький вирішив розірвати з Москвою й піддатися турецькому султанові, виникла нагода злучити Правобережжя з Лівобережжям. Брюховецького було усунуто... Але ж виграв від того лише Многогрішний... А Україна лишилась і надалі розірваною... бояри продовжували хазяйнувати на Лівобережжі і Слобожанщині...

Розділ 19
СТЕЖКАМИ МИНУВШИНИ
Спомини Івана Сірка

Я сподівався на допомогу славного донського отамана Степана Тимофійовича Разіна, який хотів добра голоті й волі.

Ти, Петре, теж зацікавився Разіним, тільки я хотів

допомогти своїм братам і сестрам позбутися утисків, а ти?

Пізніше, зовсім недавно, хтось із пройдисвітів — Суховій, Ханенко, Самойлович, якийсь полковник, а може, й менш значний старшина, забулося вже, чув же не сам, а розповідав Михайло Дидаскал — сказав, що я хотів зажити такої слави, як і Степан Разін, а мене слава давно вже обплутала своїм липким баговинням, я тягнувся до Разіна, хотів з ним іти на Москву, аби дати волю нашому й московському народам. Та моїй злуці з Разіним завадив його похід на Хвалинське море й підступи дуків-сріблянників.

4 березня 1668 року я підняв слобідських козаків, почав громити воєвод і бояр, а заодно й старшин. Мене називали харківським полковником, а я був полковником сіроми, полковником тих, хто не хотів жити так, як веліли воєводи, бояри, старшини. Вперше мої молодці били не татарських ханів, беїв і мурз, не турецьких яничарів, не запроданців-перевертнів, а московських старшин, старшин, які говорили мовою, близькою до нашої, молилися так, як і ми, називали свою вітчизну так, як і ми, Руссю, а мислили не як люди, а як найпідліші звірі — вовки й шакали; мої молодці били й тих, хто допомагав московським старшинам — наших яничар, які готували нове ярмо на наші шиї.

Село за селом, місто за містом відчиняли перед нами брами, вітали нас, допомагали нам. Тільки Харків, де воєводі Ситіну, пройдисвітові Ріпці та іншій погані удалось залякати міщан, не прийняв нас. Мені треба було взяти Харків штурмом, зайняти всю Слобожанщину, дочекатися повернення Разіна і йти на Москву... а я поспішив до тебе...

Правда, мої вірні люди купно з отаманом Іваном Кривошликом помстилися тим, хто перешкодив харківській сіромі приєднатися до мене. В середині жовтня вночі вони схопили Ріпку, сотника Федорова та їх прибічників і розстріляли...

А я тоді був уже в Чигирині... Одначе, Петре, швидко мусив залишити тебе... Я завжди йшов прямо, діяв так, як веліла совість, а поступатися нею заради якоїсь вигоди не вмів.

Коли не всі запорожці визнали тебе гетьманом і перед них знайшлися такі, що пішли на поклін до хана, а потім у серпні 1668 року знайшли ще одного пройдисвіта, колишнього писаря Петра Суховія, чи то пак Суховієнка, який зголосився стати гетьманом, я нічого

не хотів і чути про самозванця, а ти, Петре, одержавши наказ хана — виступити разом із Суховієм проти князя Ромодановського, згодився допомагати пройдисвітові, який ішов з нуреддин-султаном і калгою-султаном, вирядив свого брата Григорія. Ледачий Ромодановський послав проти татар і твого брата, свого сина Андрія, який під Гайвороном, недалеко від Конотопа, не тільки програв бій, а й потрапив у полон до бусурманів.

А Суховій зразу ж показав свою вовчу натуру. Щоб винагородити помічників, він повів їх на Правобережжя. Добре, що ти, Петре, наказав правобережним жителям ховати свої пожитки від грабіжників, і їм нічим не вдалося поживитися. Татари надумали були полонити Суховія. За нього мені байдуже, але ж із ним були січовики, і я згодився рятувати їх. Купно з полковником Гнатом Улановським я поспішив із Січі на Україну. Нуреддин-султан, почувши про наше наближення, не осмілився напасти на Суховія й побрів у Крим, а ми повернулися на Січ.

Та Суховію не хотілося ділитися гетьманством з тобою, Петре, і він вирішив відібрати в тебе булаву. Разом із калгою-султаном він надумав напасти на Чигирин і захопити тебе в полон. Ти вчасно дізнався про намір нікчеми, розташував своїх козаків під Чигирином, і Суховій з татарами потрапив в оточення. Більшість татар і немало козаків покинули його, і він мусив відійти за Тясьмин. За ним поспішив твій брат Григорій, повів своїх козаків і я. Не хотілось мені розпочинати бій, але мусив — ненависть до людоловів була сильніша за будь-які резони. Козаки Суховія перейшли на мій бік, а кримчакам ми так нам'яли боки, що вони ледве дісталися до Криму, прихопивши з собою Суховія, який невдовзі побусурманився і став Агипат-мурзою.

Наприкінці того ж таки, 1668 року я аж чотири рази водив козаків у Крим. У жовтні воював ординців разом з Іваном Рогом. Дві тисячі полонених визволили ми того разу. То були жінки, діти, старі. Серед полонених було й кількасот дівчат. Виснажених, змучених, але вродливих. Одна з них, худенька, тоненька, мов стеблинка, кинулась мені на шию й почала так гаряче цілувати, що в мене затремтіли ноги, налилися дивною млостю руки, серце зашаленіло в грудях, кров шугнула до голови — і я незчувся, як притиснув те гаряче пружке тільце до себе й зголодніло впився в її засмаглі губи. Вона щільніше пригорнулася до мене, зашепотіла: «Ми так довго чекали тебе, батьку отамане, так довго. Згадували тебе день при дні, снили тобою, марили тобою, батьку».

Я засоромився своєї хвилинної чоловічої слабості, грішного збурення плоті і відсахнувся, а вона збентежилася й заплакала.

— Чого ти, дочко? — мимохіть вирвалося в мене.

— Я образила тебе, батьку? — залепетала вона.— Я ж щиро, від серця... Ми, батьку, всі дівчата... закохані в тебе...

І я звону поцілував її.

А мені тоді було шістдесят чотири роки! Уже відчував ломоту в попереку, кольки в грудях, мав задишку. До мене підкрадалася старість, а я... забув про все... навіть про Софію й про дітей і як безтурботний юнак закохався в неї. Зразу, з першого погляду. Рано-вранці навідав визволених полоняників. Вони оточили мене звідусіль, обнімали, цілували й дякували, дякували, дякували, а я нишпорив і нишпорив очима поміж ними — шукав її і не знаходив. І мені стало сумно, холодно, і я вже хотів огріти гарапником коня й полетіти в безмежжя степу, аж похитнувся невеличкий гурт, що тулився біля кущів верболозу,— і з нього вискочила моя кізка. Вона підійшла до мене, зачервонілася й спитала:

— Кажуть, батьку, ми повинні платити козакам викуп?

— Хто це каже? — нахмурився я.

— Чи я знаю,— сяйнула вона карими очима, опекла мене їх вогнем.— А ще кажуть: хто не зможе внести викуп, працюватиме п'ять років у зимівниках старшин.

— Не вірте цьому! — крикнув я.— Це бабські плітки!

Коли я запитав своїх старшин, звідки пішли такі чутки, вони стали мовчки роззиратися, оглядатися один на одного, нічого не розуміючи, а Іван Стягайло зо зла процідив крізь зуби:

— А хоч би й попрацювали там якийсь час, то що сталося б?

— Нас, Іване, все поспільство наше — та хіба тільки наше? — всі, хто знає нас або чув про нас, лицарями вважають, а якому лицареві прийде в голову запрягати свого ближнього в ярмо?

— Михайло Дидаскал розповідав, що колись у Європі кожен шляхтич себе лицарем вважав.

— Шляхтич-лицар — одне, а козак-лицар — друге. Шляхтичами родяться, а козаками робляться. У шляхтича грабіж у крові, а козаками стають найвідважніші, найсміливіші, найнепримиренніші до зла, кривди, знущання. Для шляхтича найсвятіше слово «багатство», а для козака — «воля», воля для себе й для ближніх. Шляхтич — лицар на словах, а козак — лицар на ділі, Іване! Як бачиш, вважати себе лицарем — одна річ, а бути ним — зовсім інша.

Стягайло нічого не відповів, очевидно, згадав, що в поході перечити отаману не годиться, але лишився при своїй думці. Якось я повертався на Січ з Поділля через його зимівник і побачив на його полі п'ять колишніх полоняників.

— Чого так скривився, батьку отамане? — не дав мені заговорити Стягайло.— Їм нікуди повертатися — татари спалили село, а решту односельців погнали в Крим.

— Краще було б, аби вони відроджували село,— сказав я,— а не гнули спину на нового живолупа.

— Це я живолуп? — загорівся Стягайло.

— Ні, Іване. Ти не живолуп, ти поки що тільки стягайло,— відповів я.

Того разу Стягайло теж змовчав, але на виборах нового кошового кричав найбільше, звинувачував мене і в зазнайстві, і в нетерпимості, і ще в багатьох інших гріхах, навіть заявив, що я утримую на хуторі наложниць. Я тільки посміявся з його репетування, але коли на Різдво приїхав у Грушівку... зустрів Тетяну, дівчину, яку покохав під час першого походу 1668 року в Крим.

Тоді після її запитань про будуччину визволених полоняників я сказав їй:

— Ти, Тетяно, спокійно повертайся додому, виходь заміж...

— У мене нема доми, нема рідних, ні за кого виходити заміж,— закрутилися сльози під її пухкими віями.— Татари спалили село, знищили всіх людей, а дівчат і дітей погнали в неволю.

— Тоді... тоді йди в сусіднє село. Там, певне, є родичі, знайомі,— говорив я, а серце нило, тремтіло, плакало.

— Його теж спалили людолови. Вони все Поросся сплюндрували...

Я розгубився, не знав, що сказати цій нещасній дівчині, до якої в моєму старечому серці визріло юнацьке

кохання. Мені так жагуче хотілося обняти її, пригорнути до грудей, закричати на весь світ: «Нічого тобі шукати пристановище, люба! Їдь до мого зимівника, осели́ся там. Я буду навідувати тебе»,— але я стримався. Хіба я в свої шістдесят чотири роки мав право посягати на її щастя, адже воно, хтозна тільки, в чиїй особі, десь таки мусило чекати її — людина ж створена для щастя. Знайшовся Михайло Дидаскал:

— Іди, дочко, до Києва, в Печерський монастир, на прощу. Помолишся за душі загиблих, з богомольцями, а вони з усієї України туди йдуть, погомониш...

— У черниці? — жахнулася дівчина.— Я жити хочу! — Сльози, що крутилися в її карих очах, покотилися градом.

— Та що ти, дочко? — знітився Михайло.— Я ж сказав: помолишся Богу, з богомольцями погомониш. А серед них є різні люди, не тільки старі, а й молоді...

Тетяна витерла сльози, криво усміхнулася.

— Дякую,— прошепотіла, стягнула кінці хустки під підборіддям, болісно скривилася, від чого кутики вуст опустилися донизу — й вона стала схожа на стару жінку.

Я одвів очі вбік, а серце стиснулося, завмерло, якась давлюча груда підкотилася до горла, стала поперек нього, забила дихання...

2

Минали дні. Невдовзі я повів козаків, на Крим удруге, а там і втретє. Третій похід був успішніший, ніж перший. Майже три тисячі ординців було знищено, півтисячі взято в полон...

Наприкінці року, взимку, коли в степах гуляли снігові і мороз забивав дихання, ми вчетверте пішли на Крим. Добралися аж до самого Бахчисарая. Хан, мурзи й беї знову тікали від нас без оглядки. Я не дуже був радий від звитяги над нашими одвічними ворогами, адже ти, Петре, як мені стало відомо, почав подумувати про мир з людоловами, а там заходився вже й перемови вести з ними, вимагаючи видачі Суховія. Хан згодився, запевняв, що віддасть тобі Суховія, якщо ти передаси кримчакам мене.

Я, звісно, знав, що ти не зрадиш мене, адже жоден з козаків не підтримав би тебе, а коли б тобі і вдалося знайти серед них кількох яничарів, які зуміли б підступно захопити мене й відвезти до Криму, тобі самому довелося б на другий день прощатися з булавою й по-

тайки теж дременути до Криму. Ти не пішов на згоду з татарами ціною мого життя, не вчинив необачного кроку, який коштував би тобі життя. Але я все одно був невдоволений тобою.

Це невдоволення зросло, коли в грудні 1668 року в Новгороді-Сіверському, а 3 березня 1669 року в Глухові гетьманом було обрано Демка Многогрішного, якого ти після розправи над Брюховецьким призначив наказним гетьманом, повертаючись із Лівобережжя в Чигирин. Він уміло скористався твоїм промахом, але річ не в цім. Мусили діяти, щось робити. Демкові треба було протиставити когось іншого — розумнішого, сильнішого, здібнішого. До цього схилялися і ти, і Суховій, і я. Та коли зайшло про Юрка Хмельниченка, я обурився, одначе на раду, яку спершу хотіли збирати під Крилов ом у Цибульнику, а пізніше на Росаві під Каневом, збирався їхати, аби відмовити присутніх від обрання нікчеми гетьманом.

Цар Олексій Михайлович, що вів перемови з тобою, зажадав, аби ти вів своїх козаків з лівого берега на правий, адже ти підданий польського короля. А ти ж ніяк не хотів визнавати себе підданим польського короля, ніяк не хотів передавати булаву кому б то не було. І тоді в тебе виникла непогана на перший погляд думка — визнати себе васалом Туреччини.

— Турки збираються допомагати Юркові,— сказав ти,— але ж то не гетьман, а ганчірка.

— Найкращим гетьманом був би ти, Петре,— нагадав я.

— Отже?..— ти звів на мене свої чорні розльотисті брови, що аж тремтіли на сяючому від задоволення обличчі.

— Треба бути поступливішим у перемовах з Тяпкіним і Гізелем.

— А саме? — скривився твій довгий, прямий з невеличкою горбинкою засмаглий ніс.

— Ти хочеш, аби були скасовані Московські статті й Андрусівська угода, гетьманом усієї України обрали тебе, а київським митрополитом вибрали Тукальського. Це забагато, Петре. Цар ніколи не згодиться на все. Від деяких вимог на перший почин треба відмовитись.

— Ні! Ніколи! — заперечив ти.— Як почнем відмовлятися, то довідмовляємось до того, що на наші шиї бояри накинуть ще тугіше ярмо, ніж польські шляхтичі. Я доб'юся свого — і поможе мені турецький султан!

— Зцапів ти, Петре, чи що? А народ що скаже?

— Народ зрозуміє мене... як не сьогодні, то завтра! Я стану васалом султана при умові, що він допоможе вигнати поляків з України, дасть Україні такі самі права, як і Молдавії та Валахії.

— Бог з тобою, Петре! — вигукнув я.— Хіба забув ти, що життя господарів Молдавії та Валахії залежить від примх султана й візирів, які раз у раз втручаються у справи урядування, вимагають нових і нових данин та поборів, нових і нових вояків для безконечних воєн проти таких християн, як і ми. Згадай лише харадж [1]! Та коли народ дізнається, що ти вступиш у спілку з бусурманами, він прокляне тебе!

— А пізніше простить! Адже як тільки турки вижену поляків з України, царські війська, вступивши на Правобережжя, воюватимуть не проти поляків, отже, не порушуватимуть Андрусівську угоду, а проти турків. Ми станемо на їхній бік, виженемо турків, які не встигнуть закріпитися,— і вся Україна стане єдиним цілим, знову присягне цареві, але не на московських статтях, а на нових пунктах, які запропонуємо ми.

— Гарна казка, Петре, але запам'ятай: злодія легше не пустити в хату, ніж вигнати з неї.

— Ми будемо не самі! А відомо ж: що два, то не один!

— Ні, Петре. Турецький султан ніколи нам приятелем не був і не буде. І не тільки нам. У нього на думці лише одне: прибрати до рук, сісти на шию, жити коштом іншого.

З Одне слово, не підтримав я тебе, Петре.

Повертаючись на Січ, я заїхав у Грушівку. Відчинив двері в курінь і остовпів: біля печі поралася худорлява вузькоплеча дівчина з двома довгими косами за плечима.

— Це ти? — тільки й спромігся запитати я.

— Я,— почервоніла по самі вуха дівчина.

— Як же це так? — не міг зрозуміти я.

— А так, батьку,— мовила Тетяна, не підводячи на мене очей.

Я дивився на її куций гостренький носик, невеличкі повні губки, на худі запалі щоки, що починали злегка рожевіти, і відчував, як зникає невдоволення, викли-

[1] Харадж — податок з підкореного немусульманського населення.

не твоєю поведінкою, Петре, як ясніє моя спрагла за домашнім затишком душа. Хіба я не такий, як інші, не маю права на родинне щастя, на тихе спокійне життя з любою дружиною? — подумав я і жахнувся. Дружина ж була далеко-далеко, я знову не бачив її дуже довго, а переді мною, підтоптаним, зачучверілим дідком, що вже схожий був на трухлявий пеньок, стояла налита молодою пругкою силою звабливa дівчина, все тіло якої жадало палких обіймів і щирої ласки.

«Ні! Ні! — мало не закричав я.— Яке ти, Іване, маєш право зривати таку пишну квітку, яка долею визначена комусь іншому? Зціп зуби, вгамуй своє розбентежене серце, візьми себе в руки. Ти ж козак!»

І я не піддався хвилинній спокусі, не кинувся на неї, як хотілося, не підняв на руки, не припав до її вуст, які так кликали мене.

— Жінкам, Тетяно, заборонено жити на Січі,— сказав я.

— Тож у Коші, батьку, а не в зимівниках. Хіба ти не знаєш, що майже на кожному хуторі наймити живуть разом зі своїми дітьми й жінками?

— То ж наймити, Тетяно. Та й живуть вони зі своїми жінками. У мене теж є жінка...

— Я знаю, батьку. Я буду твоєю дочкою.

— У мене є дві дочки, Тетяно. Ще й два сини.

— А я... буду третьою.

Мені треба було твердо й рішуче сказати: «Ні!», випровадити дівчину з зимівника, а я лише махнув рукою, буркнув: «Ну, лишайся», сподіваючись, що їй приглянеться котрийсь із молодиків, які хазяйнували у Грушівці, і вона вийде за нього заміж. А хіба міг я вчинити інакше, коли все життя захищав убогих, поневолених, скривджених?

У Грушівці я пробув тоді лише два дні: боявся, що не вистачить сили тримати себе в руках, і поїхав до Мерефи.

Десь через тиждень у Грушівку заскочив Іван Стягайло — випадково чи зумисне, хтозна, мабуть, таки зумисне, бо він завжди підстерігав мене: моя слава мучила його. Побачивши Тетяну, він злорадно запитав її:

— У Сірковім кублі ліпше, ніж у ханському гаремі, молодице?

— Я не молодиця, а дівчина,— відрізала Тетяна.— З ханом незнайома, у гості до нього не ходила, в гарем не заглядала. А вас гарем цікавить? Завітайте в Бахчисарай, подивіться.

— Язиката ти дуже,— буркнув Стягайло.

— Яка вже є,— відказала Тетяна.

Вона прожила на зимівнику доти, поки не знайшов її сусід, який кохав змалку.

— Це ти, Корнію? — злякалася Тетяна.

— Я, Тетянко, я...

— Як же це? — відступила вона назад.— Ти ж... ти загинув. Я сама бачила, як зарубав тебе татарин.

— Як бачиш, не зарубав, Тетянко. Ожив я опівночі. Доповз до Ліщинівки, її не зачепили тоді татари. Одна баба й виходила мене...

— А я...

— Знаю, Тетянко, знаю. Люди, що з полону поверталися, розповіли. Про все розповіли...

— Я ж, Корнію, не знала...

Наступного ранку вони залишили зимівник і помандрували на Поділля. А мені ще довго-довго снилася худенька гостроплеча дівчина з карими іскристими очима, чорними дугастими бровами й двома довгими косами. Тільки нікому нічого не говорив, хоч Софія не раз і запитувала: «Яку це Тетяну ти згадуєш уві сні?»

Коли я приїхав додому, на подвір'ї побачив обох синів, які билися на шаблях: п'ятирічний Романко наступав, а двадцятирічний Петро відступав.

— Так його, Романе, так! — гукнув я з-за тину.— Заганяй його в куток!

Хлопці кинулися до мене, повисли на шиї.

— Живі-здорові, тату? — спитав Петро.

— А мені справжню шаблю привезли? — поцікавився Роман.

Сини росли, як лобода в городі. Петро вже був вищий мене, Роман сягав пояса. Обидва худорляві, цибаті, гнучкі. Обличчями схожі на Софію, статурою на мене.

— А мати як?

— Пиріжки печуть,— поспішив відповісти Роман.— Наснилось, що ви приїдете.

Почувши голоси в дворі, на ганок вискочила Софія. Розпашіла, розчулена, схвильована. Її зволожілі від сліз очі вп'ялися в мене:

— Ти хворий, Іване?

— Та що ти, Софіє? Здоровий, як бик.

А серце чомусь бентежно занило, якась гаряча хви-

ля піднялася зсередини, вдарила в обличчя. Софія припала до грудей.

— Ми так скучили за тобою, так скучили,— прошепотіла ледве чутно.— Приїжджав би частіше...

«А я на Тетяну задивився»,— блиснуло в голові й згасло, затлумлене солодким щемом від Софіїного поцілунку.

— Як же, Петре, колегіум? — поцікавився я після обіду.

— Закінчив, тату, закінчив. Правда, в класі богослов'я варто було повчитися ще рік...

— А чому такий сумний? — помітив я смуток в очах сина.

— Згадалось, як польські пани пустошили і села нашого монастиря, і колегіум. Я мало не кинув тоді науку й не подався шукати вас, щоб помститися...

— Що ж... Січ від тебе не втече, сину. Ось відпочину трохи — і поїдемо разом. Але не забувай: помста — поганий порадник людині. Вона будь-кого може зробити звіром. А коли звір прокидається в людині, вона не тямить, що робить. Хіба не раз козаки, розлютившись, карали і винних, і невинних?

— Чи ж доживем ми до того, що на Україні запанують мир і спокій? — зітхнула Софія.

— Доживемо, дружино,— зненацька сказав я,— якщо злучимось усі докупи й запевнимо сусідів усіх, що ми такий же самий народ, як і поляки, турки, татари, як і московський люд.

Два тижні прожив я того разу в Артемівці. Вдень милувався синами, вночі — дружиною. Оживав, заспокоювався, втихомирювався. Іноді подумував: «А чи не кинути б Січ назавжди? Осісти б в Артемівці, загосподарювати разом із сім'єю, як господарюють десятки інших літніх чоловіків. Хіба мені більше всіх треба?»

Та щоночі снилися сплюндровані села Правобережжя, степи й поля, залиті кров'ю рідного люду, я кричав спросоння: «Кари! Кари!», прокидався й не міг уже заснути до самого ранку.

— Ти знову бив шляхту? — питала Софія, тулячись до боку.

— Цього разу людоловів,— відповідав я.

Виїжджали ми тоді на Січ рано-вранці, ще й череди не гнали в поле. Софія й дочки плакали, Роман питав:

— А коли мене візьмете, тату?

— Не журіться,— гукнув я на прощання.— Через рік приїдемо в гості. І тебе тоді заберемо, Романе.

Та обіцянка обіцянкою... Петро приїхав через три роки, а я... через той клятий Сибір... аж через чотири...

4

Петре, Петре... Скільки помилок ми допускаємо за своє довге життя, що й згадувати потім незручно. Очевидно, і тобі нині мулько, дуже мулько, бо ж минуле, думаю, обсіло й тебе не менше, ніж мене, і ти теж перебираєш у своїй обсипаній інеєм голові події давніх літ і не знаходиш розради... Я теж, Петре, знову й знову повертаюсь до твого союзу з турками...

Які то були тяжкі дні. Не тільки я обурився твоїм вчинком, не тільки я покинув тебе. Згадай, Петре, якою бурхливою була рада в Корсуні, що говорили тобі в очі полковники. Та то півбіди. Полковники погомоніли, погомоніли — та й стихли, знову вручили тобі булаву, а ось поспільство...

Воно ж усе, геть-чисто все піднялося проти тебе. Тебе паплюжили як тільки вміли й могли навіть ті, хто чесно не прожив жодного дня на світі, навіть злодії й шахраї, навіть душогуби з широкої дороги. Аби не митрополит Тукальський, тебе проклинали б і в церкві. Він не допустив цього, він врятував тебе. Бо ж слово отців церкви змусило притлумити свій гнів, своє обурення навіть тих, хто ніколи не визнає ніяких угод, ніяких компромісів. Але погамувати всіх не зміг ні Тукальський, ні його попи...

Бо ж поляки теж не сиділи згорнувши руки. Їхній посол у Константинополі вилив не одне барило бруду на тебе перед турками, день при дні зі шкури пнувся, аби переконати все оточення султана в тому, що ти й віроломний, і зрадливий, і підступний; а король розсилав універсал за універсалом до козаків Брацлавщини й Уманщини, в яких переконував їх, що ти не маєш ніякого права зватися гетьманом України, бо ж продався одвічним ворогам України — туркам, і закликав позбавити тебе влади та обрати нового гетьмана.

І королеві таки вдалося домогтися свого. Багато козаків клюнуло на вудочку, закинуту ним. Навіть я... хоч і не зразу...

Літо 1670 року для тебе, Петре,— пам'ятаєш? — було-таки тяжке, дуже тяжке. Козаки, обмануті королем, на чолі з уманським полковником Михайлом Ханенком і Петром Суховієнком, що вже величався уманським

значковим товаришем, пішли проти тебе. А кримський хан надумався зробити гетьманом усієї України Юрка Хмельниченка і послав на Правобережжя калгу-султана з шістдесятитисячною ордою. Хмари збиралися над твоєю головою звідусіль. Ти метався, мов щур у пастці. Правда, білгородські татари, підвладні силістрійському паші, згодилися допомагати тобі, але що то була за допомога?.. Оточений ворогами в Стеблеві, ти почувався, мабуть, не ліпше, ніж лис у норі, яку ось-ось мали розрити собаки...

Україну знову терзали зайди, знову лилася безневинна кров, знову ридали матері, сестри, діти... А в Стеблеві знемагали від голоду й спраги козаки, які допомагали мені не раз бити ординців.

— Там наші друзі,— сказав якось Михайло Дидаскал.— Петро Дорошенко і не заслужив, щоб ми виручали його, але ж... А мо', він одумається після цього? Побачить, що підданець султана кримський хан іде проти нього — і... Га?

— Може,— тільки й сказав я і повів січовиків до Стеблева.

Ми, січовики, та канівські козаки з полковником Лизогубом на чолі підійшли до міста так швидко, що кримчаки навіть не встигли помітити наших передових чат. Ми з'явилися перед ними зненацька, налетіли, мов буревій на принишклий гайок, розметали й розігнали їхній стан, погнали у німотний степ, мов отару переляканих овець. Усе поле було всіяне трупами, а ми рубали й рубали ординців, не знаючи жалю й не відчуваючи втоми. Білгородські татари кинулись слідом за кримчаками й почали добивати тікаючих, грабувати обоз.

Сірко повернув проти Ханенка й Суховієнка.

— Хіба й своїх будемо бити? — занепокоївся Олекса Борода.— Недавно ж були разом.

— А чому ж не бити? — замість мене відповів Шевчик.— Хто їх просив сюди? Не поспішили б ми, вони Дорошенкових хлопців передушили б, мов пацюків.

— Якщо в них душі нема, то і в нас не повинно бути? — не вгавав Борода.— Правда ж, Іване Дмитровичу?

— Будемо оточувати їх,— вирішив я,— а там видно буде... Не отямляться — втремо маку...

Та Ханенко з Суховієнком — хлопці терті, одразу

зрозуміли, що й до чого, і не стали чекати, поки їм наступлять на хвіст. Олекса Борода був і радий, і трохи невдоволений.

— Що до бою не дійшло — то добре,— говорив він,— а що Суховієнка клятого не впіймав — жаль. Він же біжить так, що й деришем не доженеш.

— Коли б ти пузо менше мав, може, й догнав би,— зачепив його за живе Розірвигуба.

— А тобі яке діло до мого живота? — розсердився Олекса.— Годуєш мене, чи що? Не в животі діло, базіко! Ноги короткі! За перелаз зачепився — і впав, а він — за хату, та тільки його й бачили...

— Хе-хе-хе,— захихикав Шевчик,— далеко куцому до зайця. У Суховія, Олексо, ноги вдвічі довші, ніж у тебе. Як сягне — зразу півмилі здолає, а ти...

— А ти пузом своїм трусиш-трусиш,— знову встряв до розмови Розірвигуба.

— Замовкни, ляпотун нещасний,— замахнувся Борода на Розірвигубу.

— Замовкни сам,— огризнувся той.— Жартів не розумієш, а ще... вивідач...

Довго сперечатися козакам не довелося — сотник передав новий наказ полковника: шукати Юрка Хмельниченка, що, як розповіли полонені татари, тікає з поля бою з кількома кримчаками.

Олекса Борода гукнув братів Темниченків і в супроводі чати вивідачів кинувся вниз по течії Росі вслід за ординцями, які намагалися уникнути погоні білгородців. Та вже за першим поворотом річки вони наткнулися на гурт білгородців, що притиснули до річки купку кримчаків і рубали їх. Кримчаки відчайдушно боронилися, але відбитися від ворога, який у кілька разів перевершував їх кількісно, не могли й падали один по одному.

Біля самої річки Олекса помітив під лозняком двох козаків, що прикривали третього, на голові якого видніялася соболина шапка з павиним пір'ям.

— Хмельниченко! — зрадів Борода й погнав коня на край бойовиська.

Кримчаки помітили січовиків раніше, ніж ті встигли здолати половину відстані від путівця до повороту річки, й кинули зброю на землю. Припинили опір і козаки. Коли Олекса з Темниченками опинилися біля річки, білгородці в'язали руки останнім кримчакам і злорадно всміхалися.

— Іхмеліскі — наша ясир,— розвів руки перед Бородою невеличкий розповнілий мурза, що виринув з-за кущів.

— Ні, щастя таки одвернулося од мене,— мало не плакав Борода, розповідаючи Сіркові, як Хмельниченку пощастило вислизнути з його рук.

— Нічого, Олексо,— заспокоїв його Іван Дмитрович.— Білгородці продадуть його кримчакам, ті відправлять султанові, а султан ще раз пошле його на Україну — от і буде тобі ще одна нагода впіймати його.

— Дав би Бог,— зітхнув Олекса.

5 Осінь того, 1670 року була тепла, сонячна. Білозелене, блідо-жовте, жовтогаряче й червонясте листя замріяних гаїв ще дзвеніло невгамовним птастом, напівпожухла трава кишіла клопітливою муравою, холоднувата голубизна неспокійних річок весело дзюркотіла попід присадкуватими кущами верболозу, а в небі вже тягнулися довжелезні ключі журавлів і диких гусей, тужливо прощаючись з рідним краєм.

Я повертався на Січ, а радості, яка заполонює людину, що наближається до домашнього затишку, в мене не було, навпаки — на серце лягав тихий смуток, а іноді й неспокій. Мені видавалось, що ось-ось на зміну золотавій ясині прийде сльотава негода, небо насупиться, усе померкне, потемніє — і я ще більше смутнів, непокоївся.

Коли я зайшов у свій курінь, там мене вже чекав Лукаш Мартинович. Я не повірив своїм очам. Кошовий отаман чекає полковника, та ще й у його курені! Такого не доводилося бачити.

— Не дивуйся, пане-брате,— поспішив заспокоїти мене Мартинович.— Знаю, що ти стомився в дорозі, тому й не кличу до себе. Вирішив: нічого не станеться, коли й сам навідаю тебе.

Я все ще не міг здобутися на слово. Як зупинився біля порога, так і стовбичив, не роздягаючись.

— Сідай, пане-брате,— запрошував кошовий,— треба погомоніти трохи.

Я опустився на лаву обіч нього.

— Січ кипить, як ніколи,— повідомив Мартинович.— Завтра рада буде. Я хочу тебе, Іване, просити... не розпалювати рокош, адже вороги тільки й чекають, аби ми перегризлися межи собою і своїми руками поховали Січ.

— У чому річ, батьку отамане? — не розумів я, про що веде мову Мартинович.

— Козацька старшина, що тягне руку за Польщею, проголосила в Умані Михайла Ханенка кошовим отаманом.

— Кошовим гетьманом? Це ніби Брюховецького? А чому ж в Умані? Кіш же тут.

— У тім-то й річ, що не в Коші. А тепер він хоче, щоб і ми піднесли йому гетьманську булаву. Ханенку вдалося схилити на свій бік козаків-зимочаків. А вони підмовили козаків-горланів... Ну, сам знаєш, як то чиниться... Отож перевага на раді буде на їхньому боці... Не треба, не затівай рокошу, Іване. Не губімо Січ. Ну, хай він собі величається гетьманом. Мене, приміром, це не знобить і не гріє. І багатьох козаків теж. Він хизуватиметься своїм гетьманством, а ми... своє чинитимем...

Я почав роздягатися, і кошовий, зрозумівши, що я згодився з його доводами, розпрощався й залишив мій курінь. А я, не вечеряючи, упав на оберемок сіна на долівці і проспав до самого ранку мов убитий. А коли сонце блиснуло з-за Дніпра, джура затермосив мене:

— Батьку полковнику, вставайте. Час снідати. Ось-ось довбиш ударить у литаври.

Я вмився, але снідати в курінь, де був приписаний, не пішов: знав, що не втерплю і навішаю на Ханенка всіх собак, мої козаки одразу ж накинуться на прибічників Ханенка — і на раді почнеться така колотнеча, яка добром не кінчиться. Поснідавши всухом'ятку, я почав одягатися, коли Василько ввів у курінь високого сухорлявого молодика в запорошеному одязі й крислатому брилі.

— Здорові були, батьку полковнику,— вклонився він.— Це я, Ігнашка Захаров...

— Звідки ти, Гнате? — здивувався я.— І чому не в рейтарському одязі?

— Я втік, батьку полковнику, від клятого Косагова. Пристав до Олексія Хромого, якого Стенька Разін послав на Слобожанщину. А оце прибув послом до тебе...

Голос Михайла Дидаскала:

«Року 1670. У жовтні місяці прийшов з Дону Сіверським Дінцем на Слобожанщину сподвижник донського отамана Стеньки Разіна Олексій Хромий, чи то Лесько Черкашенин, і почали знову слобожанці, як і в 1668 році, повставати супроти царських воєвод і бояр. І захо-

пили повстанці Маяцьк і Цареборисів, і знищили там воєвод і бояр, і поставили там своїх отаманів, і пішли на Балаклію, Чугуїв, Зміїв. І осів Олексій Хромий у Зміеві, і розіслав всюди листи, в яких кликав усіх козаків і посполитих підійматись супроти воєвод і бояр «за всю чернь потому, чтоб нам всем от них, изменников-бояр, вконец не погибнуть».

— Такого листа приніс я й тобі,— продовжував розповідати Гнат Захаров.— Нагадали слобожанці Хромому, як два роки тому ти бив з ними воєвод і бояр, і послав він мене до тебе просити підмоги.

І я не пішов на раду, пославшись на недомагання, попросив Пилипчату, аби умовив моїх козаків не лізти на рожен й не затівати ворохобні на раді, а сам сів читати листа й радитися з Гнатом, як же саме й чим саме можна допомогти Хромому. І скільки ми думали-гадали, скільки міркували, виходило на одне: мені треба збирати однодумців і рушати на Слобожанщину. Після ради я заскочив до Мартиновича, розповів йому про свій намір.

— Що з тобою, Іване? — перелякався кошовий.— Вороги плюндрують Україну, а ти... в кущі?

— Які кущі, батьку? — обурився я.— Хіба Слобожанщина не Україна? А бояри — не вороги наші? Не допоможемо повстанцям — знову потечуть ріки крові.

— На Правобережжі вони вже течуть, пане-брате. А якщо прийде орда, все потоне в крові.

Я не став довше морочити голову Мартиновичу, адже давно знав: слово кошового — закон, і кинувся шукати сотника Чортомлика, з яким у 1668 році пройшов мало не всю Слобожанщину.

— Степан повернув на Україну? — скрикнув він.

— На жаль, ні, друже. Але на Слобожанщину прибув Олексій Хромий.

— Отже,— розцвів Чортомлик,— знову в путь? Коли їдемо?

— Я не їду. Кошовий запротестував...

— Тоді їду я. І їду завтра,— квапливо кинув Чортомлик.

— Поспішиш, друже, людей насмішиш,— завважив я.— Там же чекають не одного тебе.

— Я вирушаю з чатою охочих козаків післязавтра!

— З Богом, друже! Щастя і вдачі вам! — побажав я на прощання Чортомликові.

Голос Михайла Дидаскала:

«Того ж року. На початку листопада цареве військо відтіснило Олексія Хромого до річки Жеребця. Кінноті повстанців удалося прорватися, а п'ятисотенний загін отамана Чортомлика, що віз річкою на бударах продовольство, був оточений. 5 листопада у бою з карателями повстанці зазнали невдачі. Отаман Чортомлик загинув як герой. Багато повстанців, прапори, армату, бочку пороху, 20 великих будар, 42 великих і 32 малих човни було захоплено царевими посіпаками. Почалися страти. Дехто з повстанців тікав на Дон. Тоді карателі хапали їхніх жінок і дітей. Найдужче лютував стольник Г. Косагов. Він наказував відрубувати повстанцям руки й ноги, а тоді вішати або топити їх. Не милував їхніх жінок і дітей. Бодай його, катюгу, не прийняла свята земля, коли вріже дуба».

Мені жаль було сотника Чортомлика та хлопців, що пішли з ним і не повернулися. Ми помолилися в січовій церкві за упокій їхніх душ, пом'янули мучеників, як годиться, а Косагова та зосталих катів прокляли.

На початку зими до Січі прибився Гнат Захаров. Я жахнувся, побачивши його. Замість правої руки в нього теліпалася червоно-синя кукса, а замість ноги виднілася брудна дерев'янка.

— Хто це тебе так скалічив, Гнате?

— Стольник Косагов.

— Пан Григорій?

— Він самий, батьку. Та мені це ще дрібниця. Відбувся, як бачите, легко. Лише руки й ноги позбувся. А скільком нашим братчикам відрубали обидві руки й ноги, а тоді й голову! Жах! А скількох утопили! І хіба тільки тих, що брали зброю в руки? А тих, хто скоса глянув на карателів! А скільки тих, хто переховував повстанців! А скількох жінок і дітей!

— А як же ти... уник смерті?

— Були б і мені відрубали голову, та Косагов упізнав мене. Колись під Перекопом я затулив його від татарської стріли. Спас од смерті. Ну й він змилостивився наді мною. Спочатку наказав всипати мені півсотні канчуків, потім подумав-подумав і велів відрубати ногу, подумав-подумав ще і сказав, щоб відтяли й руку, а тоді усміхнувся, махнув рукою — і мене кинули в Можу, це річка така тече через Зміїв.

— Знаю, знаю, пане-брате.

— А я живучий, не потонув, виплив і до хатини, що

неподалік річки стоїть, доповз. Там бабуся, така старенька-старенька, живе, вона й виходила мене. Зажили мої кукси — і я пішов по Слобожанщині просити милостиню. Та люди дуже вбогі, мало що дають каліці. І тоді я згадав про Січ, про тебе, батьку. Подумав: там не пропаду. То оце й прицурганився сюди,— скінчив розповідати Гнат, шморгнув сідлуватим носом.

— Жаль, що не спало тобі на думку до Мерефи завернути. Моя Софія тобі й притулок дала б, і роботу якусь придумала б. Даром хліба не їв би і зайнятий чимось корисним був би.

— Не знав я, батьку, що там твоя рідня живе. Чув, що під Харковом, а де саме, не знав.

— Що ж,— заспокоїв я Гната,— придумаєм щось і ми.

— Не турбуйся, батьку,— знітився Гнат.— Козаки померти на вулиці не дадуть.

— Козаки, Гнате, немічних, калік, старих у Трахтемирів відвозять. А я тебе у Грушівку відправлю. Там у мене зимівник, пасіка. Ти людина сумирної вдачі, думаю, що з бджолами спільну мову швидко знайдеш. Вони таких люблять.

— Нікому на заваді я там, батьку, не стану? — завагався Гнат.

— Татарин там один у мене пасічникує. Так я відпущу його на волю, хай собі мандрує до своїх, а ти хазяйнуватимеш сам-один.

— Спасибі, батьку. Вік вдячний тобі буду.

І хазяйнує Гнат Захаров у Грушівці й досі, і ні я на нього, ні він на мене за десять років жодного разу не образився — і дай йому Бог здоров'я хазяйнувати там довго-довго.

Жаль, Петре, що ми не змогли по-справжньому допомогти Степанові Разіну, не виступили разом з ним проти царських посіпак, які хочуть запрягти в ярмо Україну, а вона ж доброхітно злучилася з Москвою за батька Богдана.

6 Жаль, Петре, що ти не розірвав спілки з турками, а навпаки — ще дужче прив'язався до них. Ти помирився з кримчаками, запросив їх знову на Україну, і вони разом з твоїм братом Григорієм весною 1671 року так почали плюндрувати наші землі, що коронний гетьман Ян Собеський і польний гетьман Дмитро Вишневецкий вирушили зі своїми військами на Побужжя,

а до нас відрядили послів, аби разом дати відсіч здобичникам.

Що я мав робити, Петре? Кримчаки лютували як ніколи. Вони мстили безневинним людям за свої поразки, за свій страх, який завжди був їхнім супутником, бо ж злодій і розбійник ніколи не знають спокою, бо ж вони щодня, щогодини, щомиті чекають кари за злочини, які чинять. Покликані тобою на Україну, вони хотіли награбувати найбільше здобичі, взяти такий ясир, який і не снився нікому.

Стогнала, плакала, криком кричала Україна: рятуйте!

І ми, січовики, пішли рятувати свою безталанну матір. Проти орди виступили поляки, ми злучилися з ними, хоч їх вели наші одвічні вороги. У скруті тоді, коли немає виходу, з кількох бід вибирають найменшу. Кошовий отаман Лукаш Мартинович покликав мене до себе й сказав:

— Іване Дмитровичу, вчора ти рятував Дорошенка, а сьогодні маєш іти проти нього. Вчора ти гнав з-під Стеблева Ханенка, а сьогодні маєш простягнути йому руку і діяти спільно з ним проти ординців. Хан переправився через Дніпро.

Я не подав руки Ханенкові, але до Бугу навперейми ханові поспішив разом з ним. Ми вели шість тисяч козаків. Йти було важко: сніг розтав, земля стала в'язкою, навіть пожухла трава, що встеляла її, не могла порятувати нас. Якщо піші козаки ще якось повзли, то кінні ледве чалапали. Коні вибивалися з сил, козаки втрачали терпіння, але повзли й повзли далі. Ми встигли підійти до Бугу раніше хана, зайняли переправи і приготували гарний гостинець здобичникам. Ян Собеський і Дмитро Вишневецький зуміли зупинити людоловів під Брацлавом і повернути назад. Ми зустріли хана на переправах так, що він не радий був, що й на світ народився. Три дні татарські чамбули намагалися прорватися крізь наші заслони, вода в Бузі почервоніла від крові, здобичники гинули сотнями, а пробитися так і не змогли. Тоді хан уклав з нами мир, пообіцяв виступити проти тебе, Петре.

Після цього я з Ханенком вирушив до Ладижина. Усе Побужжя схилилося на наш бік. Ти, Петре, спробував був зупинити нас, але, як згодом зізнався сам, через велику воду не зумів переправити ні піхоти, ні кінноти через річку і, втративши багато людей на переправах, мусив відступити назад з «оскуділим і в запасах зголоднілим військом».

Ти, Петре, не раз опісля допікав мені, що я цілував патинки нашим одвічним ворогам і купно з ними топтав брудними чоботиськами набутки батька Хмеля. Може, якась дещиця правди в цьому й є, але винні в тому не запорожці, тим паче не я. Умови, які склалися, Петре, Андрусівська угода найпаче змусили нас так чинити. Пройдисвіт Ханенко, звісно, був радий тому, а я ледве стримував гнів.

Ми вигнали твого брата Григорія з Брацлава й оборилися в ньому. 10 жовтня того ж 1671 року туди прибув Ян Собеський. Він запросив нас на аудієнцію. Опріч мене й Ханенка, поїхали раніше вірні тобі брацлавський полковник Павло Лисиця та ще дехто — забулось уже, хто саме. Зав'язалась невимушена розмова. Хтось згадав і про тебе, сказав, що ти, очевидно, спробуєш відбити Брацлав назад. Хитрий Собеський тут же запропонував поставити в місті свій гарнізон.

— Досить уже того, що ми вам кланяємось, беремо вашу протекцію, тож залоги лядської ми не приймемо,— відповів я.

Ханенко підтримав мене. Тоді Собеський надумав обвести нас круг пальця, що йому, на жаль, і вдалося. Він почав частувати нас і розважати своїм красномовством, а сам тим часом відрядив чималенький військовий загін для захоплення міських воріт. Брацлавці вдарили на сполох, та було пізно: до міста підійшло все польське військо, а загін, який захопив ворота, ввірвався в місто.

Довелося скоритися, адже спротив був марний. Змирилися й ми...

14 жовтня ми — я, Ханенко й польські доводці — залишили Брацлав і 15 жовтня підійшли до Кальника. Кальнівці й чути не хотіли, аби впустити нас у місто і визнати гетьманом Ханенка, адже ти, Петре, відрядив три тисячі козаків Кальницького полку в Крим захищати хана від нас, і вони, таким чином, лишалися заложниками твого друга.

17 жовтня поляки почали штурмувати місто з боку Попівки, а ми від Дашева. У Кальнику спалахнула пожежа. Одначе кальнівці вправлялися гасити вогонь і давати нам доброго часу з гармат і гаківниць — і ми мусили відступити. Поляки спалили навколишні хутори й фільварки, і наступного дня ми знову пішли на

приступ, але ще раз дістали гарного відкоша.

Сором, Петре? Воювати супроти своїх укупі з тими, кого били купно з Хмельницьким? Звісно, сором, але що ми мали чинити? Що було, те було — з пісні слова не викинеш...

Два дні добували ми Кальник — і нічого не могли вдіяти. На третій день Собеський, лишивши під містом кілька хоругв, пішов до Іллінців. Пішли з-під Кальника й ми... А бідолашні кальнівці терпіли облогу до середини листопада...

Голос Михайла Дидаскала:

«Того ж року. 25 жовтня відбулася рада під містечком Іллінцями, недалеко від Умані. Були на ній Іван Сірко, Михайло Ханенко, Ян Собеський і Дмитро Вишневецький. І присягнули Сірко з Ханенком і запорозькими козаками на вірність польському королю, і поклялися стояти проти ворогів заодно, і запевнили їх польські гетьмани, що король ніяких привілеїв у козаків відбирати не буде».

Смішно, Петре? А звісно... А мене давили сльози! Ми вкупі могли добитися здійснення заповітів батька Хмеля! Могли орати спільну ниву разом, а не зуміли...

За 15 верст від Іллінців ми, сиріч я, Ханенко та польські гетьмани, спіткали твоїх, Петре, спільників — кримських здобичників...

На дві тисячі поменшало тоді людоловів на білому світі...

Однак здобичники продовжували терзати Україну. І я зі своїми січовиками метався, мов очманілий,— то з п'ятьма сотнями козаків мчав на Білгородщину, то прямував до містечка Чечельника, то йшов на Ладижин, то поспішав до Кальника...

Голос Михайла Дидаскала:

«Того ж року. У жовтні місяці послав Дорошенко своїх виборних козаків і татар проти Собеського, Вишневецького, Ханенка й Сірка. І стався під Кальником бій, і татар було побито, загинуло сім мурз, а восьмого взято в полон, нуреддин-султан утік у Крим, а Дорошенко — на Ташлик, звідки бив чолом польському королеві. Ногайці побили калгу-султана, і він з небагатьма людьми теж утік у Крим».

Більшість твоїх, Петре, козаків злучилися з нами, а решта... Вічна їм пам'ять, горопахам...

8 Наприкінці сімдесят першого року ми, себто я й Ханенко, ходили в Крим, а на початку сімдесят другого були вже на Білгородщині. Повертаючись назад, ми натрапили в степу, одразу за Куяльником, неподалік Очакова, на нуреддин-султана з кримською ордою і яничарами. Був з нами й мурза Білгородської орди Тенмамбет. Чіпати здобичників ми того разу не стали, адже вони мали при собі кілька гармат, а гармата, відомо ж, зброя сліпа, вражає і хороброго, і боягуза, сміливця і втікача. Але татари самі надумали зачепити нас. Та стрільці з них, як з мене кравець. Стріляли вони довго, та все мимо, жодного разу не влучили в козаків...

Чотири місяці нуреддин-султан допомагав тобі, Петре, підкорити міста, які піддалися полякам і Ханенкові, а потім з-під Хорошева попрямували до Криму. Тенмамбет відокремився від нього й повернув до Білгорода. Між Дніпром і Дністром, на невеличкій річечці Куяльник я нагнав його. Мурзу супроводжувала лише жменька татар, тож відбитися вони не змогли, довелося тікати, а мурза зі своїми охоронцями опинився в наших руках.

Коли ми поверталися назад, на річці Буг нас стрів посланець польського короля й переказав, що Польща обіцяє вислати козакам плату, якщо вони прийдуть на допомогу королеві. Із запасами у нас було сутужно, на потрабоване твоїми спільниками населення розраховувати не доводилось — і ми пішли в міста, підвладні королеві. Але плати ніякої ніхто й не думав нам давати — і козаки заремствували, почали вимагати повернутися під руку московського царя.

На Лівобережжі старшини саме схопили Демка Многогрішного, відправили до Москви, звідки його після тортур і мордувань погнали в Сибір — і нікчемне попеня стало домагатися гетьманства.

Мене нудило від самого слова «Самойлович», тож я взяв Тенмамбета, перебрався на лівий берег Дніпра, зав'язався з Ромодановським і поїхав у Курськ, аби передати йому мурзу. Мої недруги з лівобережних старшин передякалися, що мене оберуть гетьманом,— і непідступно напав на мене, закував у кайдани й одвіз до Батурина.

Царя запевнили, що я перебрався на Лівобережжя «для підбурювання народу до бунту, а також для того, щоб схилити Полтавський та Гадяцький полки на бік

Ханенка» — і я опинився в Москві, а там... і в Сибіру...

Отак-то, Петре. Недарма ж кажуть: не так тії вороги, як добрії люди...

А ти, побачивши, що татари, чи то кримські, чи то білгородські, дбають лише про здобич, лише про ясир, весною 1672 року покликав на Україну самого султана. Магомет IV повів своє трьохсоттисячне військо на Кам'янець — серце Поділля. Ян Собеський намагався переконати своїх співвітчизників, що Кам'янець треба негайно рятувати, адже там нема ні таких гармат, як у турків, ні досвідчених гармашів, ні ядер, та його ніхто не слухав.

— Тільки чудо може спасти Кам'янець, але ж Господь Бог не робить чуда без необхідності! — вигукував гетьман, та марно.

Кам'янець тримався тиждень, одначе жменька його захисників не змогла стримати в десятки разів сильнішого ворога — і місто здалося на ласку головорізів.

Пригадуєш, Петре, як зривали яничари в церквах ікони й вимощували ними грязюку, як по них у Кам'янець в'їжджав султан? Як 22 серпня в нашому рідному Кам'янці у наспіх влаштованій мечеті завив муедзин? А чи пам'ятаєш ти, Петре, як з дзвонів, знятих з православних церков, було відлито гармати, кілька з яких турки подарували тобі?

Чи не сниться тобі, Петре, ота суцільна заграва, ота страхітлива димова завіса, що стояла в ті дні над нашим Поділлям?

Чи не вчуваються тобі й сьогодні дикі вигуки переможців та страхітливі плачі, стогони й прокльони переможених?

Якщо ні, то в тебе в грудях не серце, а камінь. А вони ж кляли не тільки султана, не лише яничарів, а й тебе та твоїх поплічників!

Якби зібрати всю ту кров, яку пролили покликані тобою яничари, то в ній втопився б і ти, і всі, хто допомагав тобі.

А може, ти оглух тоді від божевілля, що творилося довкруж, і нічого не чув, осліп від сальв, якими стрічав турків, і не бачив, які злочини чинили вони? Але ж пізніше ти сам казав, що ледве стримував себе... Ні, ти таки дивна людина, Петре. Дуже дивна...

Я ж не міг тоді повести своїх січовиків проти яничарів через розпроклятий Сибір...

Чи не діяв Жученко заодно з тобою? Мені важко згадувати Сибір. Я прокляв його, як і тих, хто запроторив мене туди. Ти запевняв мене пізніше, що не причетний до того, що сталося в Нових Санжарах, а чого ж писав кримським татарам і білгородській орді, щоб ішли до тебе безпечно, бо ти Сірка звів і перешкоди їм від нього, себто від мене, не буде ніякої?

Я добре розумів, що мене чекає в Сибіру, і з першого дня почав готуватися до втечі. Та, слава Богу, сибірська каторга закінчилася так само несподівано, як і нагрянула на мене. Зломити мене не вдалося ні Самойловичу, ні цареві. Я залишився таким самим, яким був — вільним птахом, котрому чагарник миліший золотої клітки, а гостра скеля м'якша пухкого сідельця.

Правда, після Сибіру я ще більше зненавидів Самойловича, ще менше почав довіряти цареві, бо переконався, що все в Московії вирішують бояри, а він лише підтакує їм... І хоч Самойлович не того поля ягода, проте облудник не менший, ніж цар. Очевидно, ненажерливість робить зарозумілими всіх, хто з нею спізнається...

Розділ 20
СТЕЖКАМИ МИНУВШИНИ
Спомини Софії Сіркової

Скільки вона, Софія, знову натерпілася, скільки намучилась... Хоч і діти всі вдома, і все господарство в їхніх руках, вона знову ходила мов мертва. Голова гула, серце судомило, все тіло нило. Від рання до смеркання. Як тільки стало відомо, що цар наказав заслати Івана до Сибіру, так і почалася в неї судома. Спочатку руки звело, потім ноги, а тоді відібрало мову. Вона не могла ні їсти, ні говорити, ні спати. Сльози заслонили сонце, людей, увесь світ. Вона лежала й тільки схлипувала. Не знає, скільки пролежала, скільки пронімувала, тільки й пам'ятає: мова повернулася до неї десь майже через півроку.

Дочки посадили її в ліжку, обклали подушками, і вона сиділа сиднем кілька тижнів підряд. Сиділа та тільки тихо, ледь чутно квилила, мов підбита чайка. Часом скиглила, мов побитий пес. Іноді вибухала диким плачем і тряслася в спазмах, мов неприкаяна.

Слово «Сибір» витіснило в неї з голови всі інші слова, всі думки, всі прагнення. Той клятий Сибір навіть почав був снитися їй. Бачила щоночі глибокі сніги,

круті замети, непрохідні хащі. Страшні волохаті ведмеді виглядали з-за дерев, роззявляли широкі червоні пащі, сердито клацали великими жовтими зубами. А то з'являлися зграї вовків, висолопивши довжелезні язики, потім несподівано провалювалися в землю, і з прірви, що поставала перед нею, довго долинало їхнє страхітливе виття.

А то іноді з темного кутка виходив цар. Насуплений, сердитий, злий. Стукав по долівці золотим посохом, вигукував пискливим голосом:

— Ти чекаєш його? Сподіваєшся, що я передумаю, помилую ланця? Не чекай і не сподівайся! Він ненавидить Самойловича, не любить моїх бояр. Він хотів злучитися з лиходієм Стенькою Разіним і йти супроти мене, він дружить з Дорошенком — і за це я згною його в Сибіру. Він ніколи не повернеться на Україну. Ніколи!

А Івана ніде не було й не було. «Де ж він?» — бідкалася Софія, прикладала тремтливу руку до гарячого лоба, вдивлялася вдалину і нічого, крім сріблистого снігу, не бачила. Прокидалася вся мокра, перелякана. Натягувала рядно на голову, скручувалася калачиком — і знову поринала в сон. Перед нею виринали похмурі ялини, товстелезні шари темної глиці під ними. Вона йшла по м'якому килиму, погойдувалась на ньому і ніяк не могла дійти до краю того густого непривітного лісу. Сонце не пробивалося крізь лапате віття — і внизу стояв непроглядний морок, та такий густий, що в ньому важко було помітити навіть стовбури ялин. Софія раз по раз натикалася на них, відштовхувала їх руками, а вони жалібно скрипіли й півголосом квилили: «Ми не винні, жінко, що цар заслав сюди твого чоловіка».— «Де він? — питала їх Софія.— Покажіть мені, як добратися до нього»,— просила вона похмурі дерева.

Ялини хиталися то в один бік, то в другий, торкалися кронами одна одної, про щось довго-довго шепотіли між собою, потім говорили: «Знайди в лісі найбільшого ведмедя, вклонися йому й скажи: «Ведмедику-братику, ти по всьому світі блукаєш, усі закутки в ньому знаєш, скажи мені: чи не стрічав ти де-небудь кремезного високочолого сивочубого козака з довжелезним кием? Якщо він заричить на тебе, дай йому глечик меду, почекай, поки він з'їсть, а тоді знову повтори своє прохання. Він ще раз забурчить. Тоді візьми глечик, піділіворуч, знайди джерело, набери води й дай йому напитися. Якщо вода сподобається ведмедеві, він приведе тебе до твого Івана. Тільки не говори своєму чоловікові ні слова, ні півслова. Сядь навпроти й дивись на нього, скільки вистачить терпіння. Як почне смеркати, обніми чоловіка, поцілуй, скажи: «Кріпись!» і йди назад. Ведмідь чекатиме тебе за десять кроків од землянки. Він виведе тебе з лісу».

А скільки ночей вона не могла склепити повіки. Хоч як намагалася заснути, сон не приходив до неї. Вона перевертала з боку на бік, просила-благала Бога послати їй сон хоч на коротку часинку і не могла впросити.

Журилися й дочки та сини. День при дні виглядали у степ — чи не їде батько.

А скільки радості було, коли він повернувся. Вона, Софія, побачивши чоловіка здаля, вибігла за ворота, кинулась йому на шию та так і заніміла — не могла здобутися хоч на одне слово. Лише тоді, як перевела подих, змогла здобутися:

— Вернувся-таки! Слава Богу! Почув наші молитви, глянувся на наші сльози. Оброзумив царя.

— Ох, Софіє, Софіє... Якщо свого розуму нема, то хіба хтось, хай навіть Бог, допоможе?

— Що ти, Іване? Хіба ж так можна? Цар від Бога, як же це «розуму нема»!

— Якщо нема, то таки нема,— зітхнув Іван.— Коли він усе робить, що бояри скажуть, то про який розум можна говорити? Та Бог із ним...

До батька підскочили дочки, сини. Він обіймав їх усіх разом, цілував по черзі, жартував:

— Ну, хай у дівчат очі червоні, а у вас, хлопці, чого? Невже ви не козаки? Невже не Сіркового роду?

— Хто козак, а хто й бідак,— випалив Роман.

Петро якось дивно скривився, одвернувся.

— Це ти бідак? — нахилився Іван над Романом. Це Петро... Січ кинув...

— Правда, Петре? — стурбувався батько.

— Правда, тату...— понуро мовив Петро.— На жаль, правда...

— Що ж трапилося, сину? — глянув у засмучені очі сина Іван.

— Бачте, тату...— зам'явся Петро.— Не та тепер Січ, що колись була... Як ви розповідали... Я думав, що там усі за Україну готові голови покласти, а як придивився, то зневірився... Один у луг, а другий у плуг...

Той Суховія згадує, той Ханенка, той Дорошенка до неба підносить, а тому до Самойловича кортить... Я теж на Дорошенка великі надії покладав, а нині...

— А нині в кущі? — спохмурнів Іван.

— Не знаю, тату,— ухилився від прямої відповіді Петро,— побачу... Відпочину трохи...

— Та що ж це ми? — урвала розмову Софія.— Батько з дороги, з самого Сибіру розпроклятого повернувся, а ми балачками його годуємо. Після такої каторги... Сідай, Іване, до столу, сідай. Ми зараз...

— Зажди, Софіє, зажди. Петре, йди-но по воду. Шукайте добру діжку. Помитися треба: у мене нужі — хоч лопатою греби. І купався, і чесався, а її розвелося — страх...

— Від горя то, Іване, від горя,— обізвалася Софія.— Вдома одразу вся зникне.

Заметушилися хлопці, забігали дівчата. Вона, Софія, дістала чисту білизну, викачала її.

Іван пах чебрецем, любистком, материнкою, був свіжий, розчервонілий, веселий.

— Наче й не було каторги,— усміхнувся він.

— Схуд ти так, змарнів, постарів, зморшки й під очима, й на чолі,— забідкалась вона, Софія.

— Нічого, Софіє. Звісно, не від добра все те. Сама знаєш: посади орла в клітку, то він за тиждень околіє, а мені ж довелося царської ласки звідати куди більше. Думав уже, що не побачу вас... А як там Січ?

Не встиг ложку в руки взяти, а вже згадав Січ... І скільки їв, скільки відпочинав — тільки й мови було, що про Січ.

— Вона мені снилася щоночі. Січ і ви, ви і Січ. І завжди вона вирувала, завжди гомоніла. А скільки походів довелося зробити вві сні! То на Крим, то на Кази-Кермень, то на Білгород, то на Тягиню. Одного разу сам хан наснився. Кричу йому: «Пожди, не тікай, давай ліпше на шаблях поміряємось!», а він жене коня, мов навіжений, кричить перелякано: «Урус-шайтан! Урус-шайтан!»

Уночі Софія, лежачи збоку, завела мову про Петра.

— А знаєш, Іване, Петро не все тобі сказав.

— Як це не все? — сіпнувся Іван.

— Не через зневіру він Січ покинув... Його важко поранено було... І нога права, і рука перебиті були... Зрослися, а шаблею рубати не може... І ходить накульгуючи. Кажу йому: писарем на Січі ставав би. Тебе ж з охотою візьмуть. А він: який це козак шаблю на перо міняв? Переживає дуже. Ночами тихцем плаче. У полюванні єдину відраду знаходить. Не кажи йому нічого... Хай... Може, з часом вгамується...

— Що ж,— зітхнув Іван,— доля, мов трясця, кого захоче, того й нападе.

А наступного дня, хоч як його просили, як умовляли, він розпрощався й поїхав на Січ.

Розділ 21
СТЕЖКАМИ МИНУВШИНИ
Спомини Івана Сірка

Голос Михайла Дидаскала: «Року 1672. Прийшло на допомогу Дорошенку величезне бусурманське військо, і розбило польське військо, і захопило Кам'янець-Подільський. І багато людей загинуло, і багато потрапило в полон до бусурманів. І знущалися завойовники над людьми як хотіли, і мордували, й грабували всіх підряд, а Дорошенко мусив мовчати».

Після здобуття Кам'янця султан пішов на Львів. Цілих сто днів яничари, кримчаки й твої, Петре, найманці безчинствували на Правобережжі. Пожежі готіли вдень і вночі, вогонь пожирав у містах і селах усе, що не затягли до своїх халабуд татари.

Сто днів жаский вогонь і давлючий дим душили все живе в містах і селах між Кам'янцем і Львовом, лунали дикі вигуки твоїх спільників, свистіли їхні аркани. Синці від зашморгів на шиях тих нещасних, що траплялися на шляху здобичників, не посходили ще й зараз, прокльони при згадці твого друга султана лунають у тих містах ще й нині.

Наситившись уволю грабежами, султан 22 жовтня 1672 року уклав з поляками Бучацький мир і потягнув назад, за Дунай, а хан поплівся до Криму.

Голос Михайла Дидаскала:

«Того ж року. Уклав польський король з турським мир у Бучачі, і заплатила Польща Туреччині 80 тисяч талерів, і пообіцяла щороку платити по 22 тисячі злотих данини, і поділили вони Правобічну Україну на три частини: султан заграбастав Поділля, Дорошенку дісталася Брацлавщина й Південна Київщина, а Волинь, Північна Київщина і Галичина залишились за Польщею.

І плакала Україна рясними сльозами, і кляла султана, і короля, і старшину, і всіх перевертнів, що їм допомагали».

Ти, Петре, на п'ятачку, відведеному долею, ще якось тримався, та сили танули й танули...

А польський сейм у квітні 1673 року не ствердив Бучацький договір — і війна знову зашаленіла на теренах нашої нещасної України.

2 Січовики таки домоглись, що цар наказав своїм слугам повернути мене з Сибіру на Україну. І хоч Самойлович із шкури пнувся, аби не допустити мене до рідного краю, влітку 1673 року я був уже на Запорожжі в обіймах друзів і сподвижників.

Побачивши мене, Шевчик упав на коліна, заридав на весь майдан і так поповз мені назустріч, ридма ридаючи й приказуючи:

— Батьку, прости, що не доглянули, прости, батьку, що прогавили.

Олекса Борода так розчулився, що не міг вимовити ні слова, ні півслова. Іван Ріг мало не задушив мене в обіймах. Навіть Іван Стягайло, вічно невдоволений мною, просльозився, а обняв так, аж кістки й ребра затріщали.

— Є таки Бог на світі! — закричали брати Темниченки й пустилися на радощах танцювати.

За ними вдарили каблуками об пересохлу землю й зосталі козаки, що були на майдані, задзвонили дзвони на дзвіниці січової церковки й густий бас Розірвигуби загув звідтіль на все доокілля.

— Слава батьку Сірку! Сла-ва-а!

Загриміли пістолі, мушкети, гармати й гаківниці, всі січовики висипали на майдан. Розірвигуба встиг злетіти з дзвіниці, десь ухопив михайлика, налив його вщерть оковитою, пробився крізь натовп до мене, вклонився:

— Приросись, батьку.

Я осушив михайлика до дна, хміль зразу жухнув у голову, я впав на землю, поцілував її, а тоді навприсядки, вихилясом пішов по колу, попід живою стіною козаків, що спершу вдарили в долоні, а потім каблуками об землю слідом за мною. Застогнала земля, курява оповила все довкруж, та тільки-но з'явився посеред кола Шевчик і гепнув барилом об землю, всі зупинились.

— Причащайтесь, браття! — гукнув невгамовний сивочубець, налив у михайлик горілки й простягнув Бороді.

— Щоб твої, батьку, вороги на віки віків згинули, а ти жив і здрастував стільки, скільки михайликів у цьому пуделку! — крикнув Борода.

— Хай твоїм, батьку, ворогам очі повилазять, а наші рачки лазять!

— Щоб ти, батьку, пив і їв, і завтра хотів!

Побажання сипались одне за одним, барило швидко спорожніло, хтось приніс друге, там третє. Гуляли того дня всі дотемна, пили горілку, як шевці, кляли ворогів на чім світ стоїть.

3 Наступного дня кошовий Денис Кривоніс скликав раду, склав свій уряд, козаки знову вручили мені булаву — і через день я повів братчиків на Арслан. Турки не чекали нападу, ми звалились на їхні голови, як сніг у літню днину, взяли місто, зруйнували його і з добрячим полоном повернулися на Січ.

— Хай знають,— казав Шевчик,— де раки зимують.

— Примостились на нашому Дніпрі, як кліщ на носі, та ще й погрожують нам, у Чорне море не пропускають, чайки наші топлять — де ж це бачено таке?! Скільки можна терпіти?! — вигукнув Борода.

Спочивши день-другий, ми розорили й Очаків, а потім пішли бити кримських людоловів, які з'явилися на Україні. На Муравському шляху перестріли здобичників, погромили їх, узяли чимало язиків і повернулися на Січ.

Ян Собеський — пригадуєш, Петре? — теж виступив проти кримського хана й добре нам'яв йому боки, а потім дав хльору й туркам під Хотином, віднявши в них фортецю.

Голос Михайла Дидаскала:

«Року 1674. 17 березня в Переяславі відбулася козацька рада. І прибув сюди з канівським, корсунським, білоцерківським, уманським, торговицьким і паволоцьким полковниками Михайло Ханенко, і поклав булаву, і всі вони визнали московського царя. І обрали гетьманом обох боків Дніпра Івана Самойловича».

Ти, Петре, пізніше казав:

— Звістка та була для нас обох — що ніж у серце.

Так, Петре, і не так. Хіба не намагався ієромонах Києво-Печерської лаври Серапіон Полховський умовити тебе прийняти підданство царя? Ти згоджувався й не згоджувався, вів мову то про сорокатисячний корпус найманих козаків, щоб захищати Україну від розору турками, то про Київ, наполягаючи, аби цар вивів звідти свої війська, а скінчив мову з Полховським на тому, щоб на Україні був один гетьман. От цар і поставив одного, звісно, милішого йому, бо ж хто не вірив у твою щирість.

Пізніше Мазепенко наговорить у Москві, що я розрадив тебе, а я ж лише казав, що гетьмана слід обирати всім військом і не десь, а на Січі, то й складати свій уряд тобі слід не перед якимось там поповичем, а перед Військом Низовим Запорозьким.

Що ж до звістки про так зване обрання Самойловича гетьманом усієї України, то вона мене не дуже опечалила, особливої розпуки в мене не було: я знав, що й Собеський, і хан, і султан самі з Правобережжя не підуть, і Самойлович з Ромодановським їх не виженуть, тому проголошення те — лише фікція, тому й продовжував для себе звичну справу — бив людоловів всюди, де зустрічав. Взявши десять тисяч козаків, я навідався спочатку в Крим, а потім перебрався на Буг, спалив Тягиню, спустошив Білгородщину й отаборився в Чечельнику.

Я бив, Петре, наших одвічних ворогів, а ти, побачивши, що з царем домовитись не вдасться, знову звернувся до хана. Ти послав до нього ротмістра Івана Мазепу з дев'ятьма татарами й п'ятнадцятьма невільниками-християнами з Лівобережжя. Коли пізніше я згадав тобі про тих нещасних, ти, Петре, наплів мені такого, що й купи не трималось, а то ж були козаки, лівобережні козаки, яких Самойлович посилав разом зі своїм військом визволяти Правобережжя від твоїх спільників. І стали б ті козаки, як і тисячі інших, галерниками, і кляли б на турецьких каторгах тебе до скону віку свого, аби не Олекса Борода та брати Темниченки.

Славні то хлопці, Петре. Справжні козаки. І нечистого не злякаються. А пронири! Де й знайдеш таких іще. Вистежать хоч би кого, винюхають усе, що треба. Хоч куди їх пошли — з порожніми руками не повернуться.

На Мазепенка вони наскочили біля Бугу. Татари вже в'язали вузлики — збиралися переправлятися, закувані в ланцюги лівобережні козаки, попадавши на пісок, відсапувались, а сам ротмістр порпався в саквах, перевіряючи, чи не розгубив по дорозі листів до різних державних людей Криму й Туреччини. Помітивши посольство, Борода з Темниченками вужами підповзли до кущів, засіли за ними й здійняли стрілянину. Двох чи трьох татар вони поранили, а решта зразу попадали на землю й стали просити пощади.

Мої козаки, побачивши те посольство, розлютилися так, що я ледве врятував Мазепенка. Татар порубали всіх до одного.

— Та де ж це бачено, щоб християнин та віддавав бусурманам своїх братів у неволю! — кричав Розірвигуба.

— Всіх їх до ноги! — не вгавав Стягайло.— І того ротмістра! То шляхтич якийсь, а не козак. Латиною як сипле! І польську зна, і татарську, і французьку, мабуть.

А я, Петре, зізнаюсь, заздрю й зараз тим людям, які добре одуковані й різними мовами говорять — вони ж сам на сам з будь-яким іноземцем поговорити можуть про все, що захочуть, його розпитають. Почувши, що Мазепенко не лише татарську й польську мови знає, а й зело вправний у латині, я вирішив не давати його своїм хлопцям на розтерзання, подумав: така людина завжди знадобиться — і в поході, і в перемовах з чужинцями, і при листуванні з різними державами.

— Не вбивайте, браття, отсю людину,— сказав я Темниченкам,— може, вона на щось Україні здасться...

Хлопці послухали, закували його в ті самі ланцюги, які зняли з козаків-лівобережців, та й лишили в спокої.

Я, звісно, повідомив Самойловича, бо ж знав, що він і сам довідається. Попович зажадав, аби я відіслав схопленого гінця йому, але я затявся: ніхто ніколи нікого з Січі не видавав. Тоді підмовлений Самойловичем блазень Ромодановський надумався заарештувати Софію. До мене примчав зять Іван Артеменко і вблагав відпустити... Тижнів через п'ять я відправив Мазепу поповичу, а він 15 липня вирядив бранця в Москву. На щастя, бояри лишили його живого — і я не довго бинтував себе за порушення січових звичаїв, чи то пак — за слабодухість.

4 А порушити давні звичаї довелось і вдруге. І досі серце холоне, як згадаю того хлопчину, що захотів дістатися до царських палат. Привезли його з Дону Іван Міюський і сім козаків.

— Батьку,— підняв тоді мене на ноги Олекса Борода,— донці царевича привезли!

— Якого ще царевича! — мені не хотілося вилазити з-за столу, бо не встиг пообідати вкупі з товариством і тепер сам смакував варениками з сиром.

— Справжнісінького! Симеона Олексійовича! — аж нетерпеливився Борода.

— Тю! — розсердився я на нього.— Ну й виплів кошеля. Таж син царя Олексія Михайловича давно помер!

— А от і ні! — стояв на своєму Борода.— То бояри так кажуть, а він живий. Вислухай його, батьку, тоді й сам повіриш.

Коли привели того хлопчину, що назвався царевичем, я побачив шістнадцятилітнього молодика з великими синіми очима й блідим худорлявим обличчям. Був він смаглявий, високого зросту, тонкий, мов жердина, скидався на послушника, якого довго тримали в келії. Говорив тихо, спокійно, дивився прямо, не кліпаючи очима. І здавалося, що ті круглі сині очиська заповзають у самісіньку душу, свердлять її.

— Для чого ти, сину мій, покинув царські палати? — спитав його батюшка.

Хлопчина здригнувся, на мить прикрив пухкими довгими віями пекучу синяву очей, потім випростався, гостро глянув на нас і заговорив ніжним оксамитовим голосом:

— Коли в батенька мого була з боярами дума, я попросив його, щоб дозволив сісти на три дні на престол, та ще й додав: «Знав би я, кому шию сікти». А матінка моя Марія Іллівна запитала мене: «Кому б ти голову сік?» І я сказав матері: «Спочатку дідусеві, Іллі Даниловичу Милославському, а потім іншим батьковим недругам». І за це мати веліла отруїти мене. І стряпчий Михайло Севастянович приніс отруту, і заплакав, і не дав її мені, а умертвив іншого, такого, як і я, хлопчика, і тіло те було поховане всім собором при патріархові Никоні. І той стряпчий серед ночі взяв мене й під шубою виніс з палат і віддав у будинок жебраків, і грошей їм багато дав. І два жебраки — один Федір, у нього ліве око пошкоджене, а другий Іван, рука в нього права крива,— довели мене до Архангельської пристані,

там жив я в монастирі у ченця Федора, ніким незнаний, звали мене Матвієм. Три тижні там пробув, а звідти з двома козаками пішов на Волгу; там, де Ока впадає в Волгу, місто є, забув, як зветься, а звідти пішов з людьми Волгою до Казані, а з Казані водою до Царицина, а з Царицина на Дон і на Дону жив три роки в Черкаській станиці у Романа Івановича і Якова Федоровича. І прийшов з Москви на Дон з Посольського приказу Гаврило, і я, підвипивши, проговорився, і він хотів мене видати, через що я з Дону пішов з чотирма чоловіками на Дінець, де й зійшовся з Міюським, і йому, Міюському, довірився і сказав усю правду. І хотів іти до Києва і там провідати, як би до батенька дійти. І оце прийшли до Війська Запорозького. І б'ємо вам, Війську Запорозькому, чолом: довезіть мене до батенька мого, щоб у дорозі ніякого зла не трапилось. Батенько мене одразу впізнає.

Всі, хто був у курені, слухали хлопчину, затамувавши подих, забувши про все на світі. Василь Темниченко навіть пустив сльозу.

— Бояри у всьому винні. Всіх би їх під ніготь,— витер рукавом очі Олекса Борода.

Мені теж було не по собі. Бліде, аж прозоре, обличчя хлопчини зродило в душі якийсь незнаний досі смуток і тривогу. «І що воно за людина,— думав я,— блукає по білому світу, баламутить людей, а й не відає, що за плечима смерть з косою на нього чигає. Потрапить у руки такому пройдисвітові, як Самойлович, одразу на пласі опиниться». І жаль мені стало хлопця. Я сказав ніжно й скорботно:

— Від долі нікуди не втечеш. Дорога до Москви далека, небезпечна. Перш ніж вирушити, треба все добре обдумати, зважити, розузнати. Поживи трохи в нас, поки видно стане, куди мандрувати, як саме.

Та швидко про хлопчину стало відомо Самойловичу, а там і цареві. І на Січ помчали царські посли, посипались один за одним листи — прохання, повеління, погрози... У них було й «кошевому атаману Серку и всему будучему на коше, на лугах, на полях, на полянках и на всех урочищах днепровских Войску Запорожскому... царского величества милостивое слово», і повеління «того вора и самозванца и Миюску с единомышленники их... прислать скованных, за крепким караулом, с великим береженьем и с провожатыми...»

Січ хвилювалась, шуміла, обурювалась.

— Славне товариство,— палав гнівом на березневій раді і я,— ми не можемо зламати ніколи не порушувану традицію Запорожжя — не видавати втікачів! Видамо одного — і це буде сигнал для царського уряду, який поступово розтягне із Запорожжя всіх невгодних йому козаків!

Та гнів гнівом, обурення обуренням, а життя — життям: Січ не самотній острів у незнаному океані. Довелося поступитися й відправити в Москву невдачливого хлопчину, чи то пак лже-царевича Симеона, як настирливо прозивали його царські посланці. Там його жорстоко допитувано й скарано на смерть.

А запорожці довго-довго згадували синьоокого хлопчину з прозорим обличчям, якому захотілося пожити в царських палатах та звідати монаршої ласки,— і смуток лягав на їхні обличчя, і вони недобрим словом споминали і царя, і його бояр.

А мені снився та й снився покійний Дем'ян, який у дитинстві частенько допитувався в старших — чи й справді цар такий; жорстокий і немилосердний, як розповідається про нього в казках, і туга за хлопчиною, якого видав царським посіпакам, краяла та й краяла серце.

5 *Голос Михайла Дидаскала:*

«Року 1674. У липні місяці на Поділля вдерся Каплан-паша. Турки оволоділи Хотином та іншими правобічними містами. Підійшли до Ладижина, де з п'ятьма тисячами заднішровських козаків засів полковник Мурашко. Ромодановський і Самойлович, нібито маючи намір рятувати Київ, відійшли на північ, а на виручку Мурашку послали загін війська на чолі з Дмитрашком, але той, дізнавшись, що турки захопили Бар, Підгайці і Меджибіж, повернув назад і поспішив до Канева. Мурашко мусив покладатися лише на власні сили.

Одначе мужній полковник не злякався незліченного ворожого війська, яке обступило Ладижин з усіх боків, не став просити пощади. Козаки відбили одинадцять ворожих приступів.

Та не стало снаги в жителів міста, і вони без згоди полковника вирішили здатися на ласку ворога. А яничари ту ласку виявили своїм робом: захисників вирізали, а Ладижин спалили. Мурашко з козаками перейшов у замок і боронився далі. Два тижні вони стримували

шалений натиск яничарів. Але закінчилася вода; й Мурашко вирішив зробити вилазку. Проте сили були нерівні, й полковник купно з козаками, що були при ньому, героїчно загинув.

Турки рушили до Умані. Аби не зазнати таких утрат, як під Ладижином, вони вирядили до міста двадцять пашів і запропонували уманцям здатися без бою. Але уманці знали, яка доля спіткала ладижинців, і не повірили ворогові. Вони побили пашів і почали боронитися. Та і в них забракло сили, і вони мусили поклонитися туркам. Полковник Яворський і старшини поїхали в турецький табір. Турки затримали їх і зажадали, аби на поклон прибули чолнійші козаки, і коли уманці лишились обезглавлені, знову пішли на приступ. Уманці продовжували боронитися. Тоді вороги вдалися до підкопу й підірвали мури. Уманці засипали пролом гноєм та землею й чинили опір далі, але ворог був сильніший — і 25 серпня місто впало».

Чи відомо тобі, Петре, що жителі боронили кожну вулицю, кожну будівлю? Кров'ю було залито все, а турки сунули й сунули, винищуючи захисників. Впали останні оборонці біля Раківської брами — і завойовники, гарцюючи кіньми по трупах, стали грабувати місто. Якщо знаходили дітей та стариків, що ховалися в льохах, то приносили солому, запалювали її біля входу — і нещасні гинули, задихаючись від диму. Місто геть збезлюдніло. Тоді яничари почали відрубувати голови в полеглих і нести їх візиру, який платив їм за ті криваві подарунки по червінцю. Деякі яничари облуплювали голови вбитих, напихали їх сіном і дарували султанові, що стояв під Ладижином.

Не знаю, Петре, чи був ти в Умані в ті дні, чи гризли тебе тоді муки сумління, а в мене й досі не зникає з-перед очей те страхітливе видовисько міста після погромників.

Ми їхали вулицями, що нагадували полє жахливого побоїща. Всюди тліло дерево й чаділо розкидане довкруж перегоріле лахміття, тоскно вили здичавілі пси. Та жах викликали не згарища й бродячі пси. Голова гула від тяжкого запаморочливого смороду: все поспіль було завалене трупами, які розкладалися, й залите кров'ю — вона червоніла і на землі, і на тинах, і на стовбурах дерев, і на папертях зруйнованих церков.

Колись, років за десять перед тим, я стрів в Умані

дружину й сина січовика Максима Барила, в якого мені випало молодиком пасти худобу. Той січовик був мужнім шаблювальником, але дружина зробила його скнарою й жмикрутом. Він зумів обзавестися не тільки зимівником на Запорожжі, а й чималеньким обійстям в Умані, де лишень худоби було голів з десять, а курей, гусей та качок — і не злічити. Той січовик загинув під час нападу татар, зимівник згорів, а обійстя дружина не лише зберегла, а й розбудувала, завела пасіку. При зустрічі вона почала звинувачувати нас, козаків, у тому, що ми не даємо їй та й іншим можним господарям спокійно працювати, бо через наші походи на Крим татари раз по раз чинять напади на Україну.

Проїжджаючи вулицями спаленої Умані, я згадав ту жінку й завернув до її двору: сподівався, що яничари пощадили її, адже вона вірила, що зло чинимо ми, а не вони...

Що ж я побачив, Петре? Високий паркан, який оточував обійстя, був потрощений і втоптаний кінськими копитами в землю. За ним чорніло суцільне згарище. Не було ні клуні, ні хлівів, ні комори, ні хати, нічого, всюди — лише кучугури попелу й головешки, що смерділи гірким димом. Неподалік хвіртки лежала господиня з розчерепленою головою, а за три кроки від неї — труп її сина без голови. Видно, вони не тікали, не ховалися, бо ж сподівалися, що турки й татари не чіпатимуть тих, хто не має зброї й не чинить опору. А може, вони, Петре, вірили, що турки й татари прийшли на Україну не грабувати, а допомагати тобі?

Кажуть же, що ти порадив полковнику Яворському поїхати в турецький табір і просити в людожерів ласки...

Так чи не так, а нещасний люд Правобічної України дуже дорого заплатив за те, що ти хотів змусити московських бояр поступитися й прийняти твої умови...

Чужинці, Петре, ніколи ніде й нікому добра не зичили, тим паче Україні, яка завжди муляє очі сусідам. Тоді твої турки, впившись кров'ю досхочу й награбувавши всього вдосталь, відійшли за Буг. Уманський і Брацлавський полки зовсім збезлюдніли.

Чи не ставало тобі, Петре, страшно, коли ти проїжджав спустілими селами, спаленими містами?

У Польщі тим часом взяли гору прихильники Яна Собеського. І він, тепер уже як король, знову перейшов у наступ проти турків. Собеський вигнав їх із Бара, Брацлава, Могилева, Немирова, Рашкова та інших українських міст, жителі яких почали переходити на

його бік, забувши одвічні незгоди з польськими панами.

Тоді й ти, Петре, побачивши, що навіть старшина кидає тебе, закрутився, мов тріска в ополонці, й почав вести перемови з Собеським. А ще водночас підмовляв хана Селім-Гірея напасти на Брацлав, де стояв Собеський...

Знав би ти, Петре, як докоряли мені бояри, наслухавшись наклепів Самойловича, за те що я пішов на замирення з тобою...

Звісно, їм, та й Самойловичу, не боліло, що Правобічна Україна стає пустелею, що її жителі, які лишилися в живих після турецьких і татарських навал, кидають рідний край і нидіють у сусідах на Лівобережжі. Їм не боліло, що Україна гине на очах. Таким людцям ніщо не болить, хіба що власний кендюх, якщо наб'ють його понад міру.

Розділ 22
ПРИГОДИ ОЛЕКСИ БОРОДИ

Десь тоді Олекса Борода вскочив у таку халепу, яка мало не коштувала йому життя. Вони втрьох, себто Олекса та брати Темниченки, звернули з шляху до лісу, розділилися. Брати попрямували до дубняка над річечкою, яка ніяк не могла виплутатися з вільшняка, а він, Олекса, поїхав понад яром, що розрізав крутосхил навпіл. Напередодні жителі села, яке тулилося поблизу лісу, понад річечкою, почули гомін у лісі й подумали, що там заховався татарський чамбул і піджидає нагоди, аби напасти на їхнє село. Стрівши Сірка поблизу села, вони слізно почали просити його, щоб захистив їх від напасті.

— Розвідайте, хлопці,— сказав отаман Бороді й Тимченкам,— хто там зупинився.

— Гаразд, батьку,— відповіли вивідачі і вдосвіта вирушили в дорогу.

Ліс прокидався від сну. Парувала розімліла земля, сріблилась роса на листі, вітало зорю дрібне птаство. Проїхавши з чверть милі, Олекса виблукав на ледь помітний путівець, що спускався у вибалок, і попрямував ним. Копита коня були обмотані ганчір'ям — і він чалапав тихо-тихо. Олекса пильнував: прислухався до кожного звуку, придивлявся до кожного сліду. Невдовзі він помітив свіжі глибокі колії, прорізані на відгалуженні вибалку, зламані гілки на ліщині

Він завів коня в гущавину, накинув на голову лантуха й зав'язав на шиї. Поплескавши коня по холці, шепнув йому: «Чекай тихо» — і поспішив понад схилом у глибину вибалка. Йшов крадькома, знишка. Напередодні пройшов дощ — і це було на руку: не шелестіло листя, не тріщало сухе галуззя.

Невдовзі почулося пофоркування коней, приглушені голоси. Олекса опустився на землю й поповз між кущами. Голоси ближчали й ближчали. Скоро їх можна було розрізнити, дарма що говорили впівголоса. Олекса проповз ще трохи й прислухався. Говорили зовсім близько, за два-три кущі попереду.

— Стоїмо другий день, а чого? Татари, може, вже давно за тридев'ять земель від нас.

— Вивідачі не повернулися. От і чекаємо.

— Тож краще постояти якийсь день. До Дніпра не дуже далеко. За ніч доберемося.

Олекса зрозумів, що у вибалку ховаються втікачі з правобережних міст і сіл.

— Не думав я, що Дорошенко такий,— знову почувся голос.

— А що ж ти від нього хотів, коли він продався бусурманам?

— Казали, він турків покликав, аби поляків витурити з Правобережжя.

— Хіба в нього не голова на плечах, а макітра? Не знав, що з хати одного злодія з допомогою другого не виженеш?

Олекса не став гаяти час, повернувся й поповз назад. Знав, що десь мають бути дозорці втікачів, не хотів пояснювати їм, хто він і кого шукає,— тому й зараз повз тихцем, скрадаючись поза кущами та заростями папороті.

Кінь був на місці. Та пильне око Бороди помітило витолочену траву довкруж — кінь, видно, недавно неспокоївся, хоч зараз і стояв смирно. Олекса прислухався — ніде нікого. Зняв лантуха з коня, почав відв'язувати його й побачив прямо перед собою цівку рушниці, що висунулася з куща ліщини й цілилась у нього.

— Не ворушись! — почувся голос згори.

Олекса підвів голову — з гілля дуба, під яким він стояв, висунулись селянські вила і націлились у голову.

— Тобі ж сказано: не ворушись,— знову долинув той самий голос.

— Не жартуйте, хлопці,— почав був Олекса,— хіба не бачите...— та договорити не встиг: ззаду на нього

накинувся якийсь здоровань, згріб цупкими руками, мов ковальські кліщі, й почав валити на землю.

Олекса тицьнувся колінами на землю, скинув нападника з себе, підвівся й тут же гримнув на землю, оглушений ударом кілка по голові.

Очумався він у колі похмурих чоловіків, які мовчки дивилися на нього. Був мокрий як хлющ,— видно, на нього щойно вилили відро води.

— Хто будеш? — обізвався найближчий до нього чоловік у білому полотняному одязі й солом'яному брилі.

— Я — козак-січовик,— перемагаючи біль у голові, відповів Борода.

— Бреши, бреши більше,— процідив крізь зуби той, що питав.— А чого за нами стежив?

— Що ти, Охріме, морочишся з ним? — прогугнявив хтось збоку.— Уже мотузку зсукали.

— Повісити недовго,— завважив перший допитувач.— Треба ж дізнатися, звідки він пришвендяв.

— Хіба не видно, що він бреше?

— Я правду, браття, кажу,— простогнав Олекса.— І не за вами я стежив, а татар видивлявся.

— Це Дорошенко наказав тобі такі кошелі плести? — допитувався селянин у білому.

— Не гаймо, Охріме, часу,— правив своєї гугнявий.— Віщаймо та й ходімо звідси, поки його спільники не з'явилися.

— Січовик я, браття, справді козак. Вивідач Сірків,— ударив себе в груди Борода, побачивши, що тут не жартують.

— Ха-ха-ха! — зареготав гугнявий.— Чули? Він ще й Сірка хоче сюди вплутати.

— Досить, Охріме! Карпе, тягни його до дуба!

Молодик, якого, очевидно, звали Карпом, схопив Олексу під руки й поволік до дерева.

— Василю! Якове! Рятуйте-е! — зібравшись із силами, закричав несамовито Борода.— Васи-и...— але не докінчив: хтось ще раз огрів його кием по голові.

— Накидай зашморг! — втрачаючи свідомість, почув Олекса далекий глухий голос і провалився в темну безодню.

Коли опам'ятався вдруге, крізь сизий морок побачив над собою Сірка.

— Ти, батьку? — вражено прошепотів він, не вірячи власним очам.— Як же це?

— Так, це я, Олексо, я. Мовчи поки що, не ворушись.

Борода одходив поволі. Всі навколо стояли мовчки, чекали. Зрештою селянин у полотняному одязі не витерпів:

— Ми не винні, пане отамане. Повір: полоханий заєць і пенька боїться. Нам всюди ввижаються дорошенківці.

Олекса звівся на лікті, притулився спиною до стовбура дерева.

— Паршивці,— буркнув він.— Ні за що мало віку не вкоротили.

— Ми не винні, козаче,— приклав до грудей руки селянин.— Хрест мене святий побий, не винні. Ми тікаємо з Подністров'я на Лівобережжя. Величенька валка зібралася була, кількасот підвід, цілих десять тисяч люду. А Дорошенко перестрів і назад вертатися звелів. Ми кажемо: куди? До турків? А він: вертайтеся — і все. Стали просити — не хоче й слухати. Ми вперлись: не вернемось хоч би що. Тоді він наказав своїм сердюкам завернути нас силою. Ми за оглоблі... А сердюки — за шаблі... Страх скільки вирубали... «Решту продайте татарам!» — наказав Дорошенко й помчав геть. Ну, а ми рвонули хто куди. Котрі ближче були, зуміли втекти, а зосталих сердюки завернули... Отак-то. Тому й злі такі, тому й кожного вершника сприймаємо за дорошенківця. А ти, чоловіче,— вклонився Бороді,— даруй нам...

— Хай Бог вам дарує,— обізвався Борода.

— І ти, пане отамане, даруй нам,— продовжував селянин.— Світ перевернувся. Віками людоловів били, а це дружити з ними стали. Невже кінець світу настає? — злякано глипнув селянин на Сірка, скривився, мов від раптового болю.— Га, пане отамане?

— Ми, січовики, били людоловів, б'ємо й будемо бити, чоловіче,— спалахнув, мов сухий порох, Сірко.— На чужину якщо й їдемо, то не ховатися, а бити ворога.

— Доки ж це буде? — думаючи про своє, розпачливо мовив селянин.

— Доти, чоловіче, доки ми всі — і січовики, й городові козаки, й посполиті — купно не візьмемось за зброю й не скажемо ворогам: досить! — відрізав Сірко й кивнув братам Темниченкам: — Беріть Олексу на попону, прив'язуйте між кіньми й рушайте за мною.— І погнав коня з вибалка на край лісу.

Спинився отаман аж за лісом, у полі. Коли під'їхали брати Темниченки, гукнув до Бороди:

— А чи не заїхати нам, Олексо, до Фатіми? Здається, десь тут поблизу твое село?

— Двічі палицею кинути, батьку отамане,— підвівся на ліктях Борода.— За отим поворотом і видно буде. Тільки ж, батьку, дозволь на коня сісти, щоб мати й Фатіма не перелякалися.

Хата Олексиної матері була старенька, але чепурненька: стіни побілені, призьба змазана червоною глиною, вікна обведені жовтою. В дворі теж чисто, затишно: біля хати тулився крихітний хлівець, навпроти стояла повітка, між ними виднілася рублена комірчина. Тільки-но Василь Темниченко скрипнув воротьми, з хати вилетіла Фатіма.

— Мамо! — закричала вона.— Олекса! Козаки! — Вона підскочила до Бороди, схопила за стремена.— Як же це ти так? Ще торік як був, та й забув...

— Та що ти, Фатімо,— спустився на землю Олекса, обняв дружину.— Аби забув, то хіба заїхав би? Та ще й з батьком отаманом!

— Ой яка ж я! — спалахнула жінка.— Даруйте, батьку отамане,— вклонилася Сіркові.— Заїжджайте, заїжджайте до двору. Усі заїжджайте,— вона взяла Сіркового коня за повід, потягнула в ворота, потім повернулася до чоловіка.— Чого мовчиш, Олексо, клич усіх до хати. Мама вареники варять.

На ганку з'явилася мати, приклала руку дашком до лоба, приглянулася. Помітила сина й підбігла до нього. Олекса почоломкався з матір'ю, звернувся до товариства:

— Милостиво просимо, панове, до нашої господи!

Сірко підвівся на стременах, гукнув:

— Десяток Розірвигуби — до двору, зосталі — в леваду!

Поки козаки розсідлували коней, Фатіма збігала до сусідів, мати полізла в погріб, метнулася в комірчину — і тільки-но козаки помили руки, як Фатіма ніжно озвалася:

— Просимо до столу.

І коли сідали за стіл, і коли закушували, Сірко милувався матір'ю й невісткою, не відводив од них очей і тужно думав: чому б отак двом народам-сусідам не хазяйнувати плече в плече?

Хтозна-де взялися на столі і вареники, і гречані пампушки та галушки, і коржі з маком, і юшка з риби, і вівсяний кисіль, і свіже сало — козаки смакували, як на весіллі.

— Вибачайте,— перепрошувала мати,— що горілки мало дістали...

— А січовики, паніматко, в поході не п'ють,— нагадав Розірвигуба.— Хоч і слина котиться, і в животі бурчить — мусиш терпіти: таке життя козаче.

— Таж ви у гостях... Який же це похід...

У хату вскочив чорнявий хлопчик років п'яти.

— Козаки, мамо? — спитав Фатіму.

— Тато приїхав, синку,— ухопила дитину на руки Фатіма, піднесла до чоловіка.

Олекса поцілував сина, погладив по голові, посадив на коліна, вийняв з кишені глиняного півника-пищика.

— А шаблю, татку? — чорними оченятами впився в Олексине обличчя синок.

— Буде й шабля, Іваночку. Підростеш — турецьку домаху дістану,— пообіцяв батько.

— І на війну візьмете? — не вгавав синок.

— Там видно буде,— відповів Олекса.— Може, поки ти на вояка виростеш, то й воювати не треба буде.

— Як це не треба буде? А ворогів бити? А рідну землю боронити? — не вгавав хлопчина.

— Може, витовчемо їх усіх, синку,— роздумував Борода,— а може, замиримо з ними навіки, дружити станемо.

— Дав би Бог,— зітхнула мати.

— Тоді б у Крим гостювати їздили,— мрійно мовила Фатіма.

— Гарна, Олексо, в тебе зміна росте,— усміхнувся Сірко.— І справді — добре було б, аби жити без воєн, без ворожнечі...

— Аби ж то,— почувся з сіней старечий голос, і в хату ввійшов зігнутий удвоє татарин з кошелем яблук у руках. Його кострубата голова й рідка конопляста борода були припорошені сизою памороззю.

— Це ти, Гірейко? — впізнав татарина Сірко.

— Я, Іва... б-батьку отамане,— заясніли вицвілі очі Гірейки.— Я... Маріам моя уже там,— він схлипнув,— де вічно цвітуть сади... А я... перебрався до дочки. Тут буду доживати віку свого...

— А з Олексою помирився? — усміхнувся Сірко.

— Помирився, помирився,— усміхнувся й собі Гірейка.— Олекса — якші козак.

Пообідавши, козаки подякували господарям і Гірейці, почали прощатися.

— А ти ж, Олексо? — притулилась до чоловікового плеча Фатіма, зачмихала.

— Не тужи, Фатімо,— заспокоїв її Сірко.— Олекса з нами не поїде. Останеться на якийсь день допомогти вам по господарству.

— На тиждень, батьку отамане? — розцвів Борода.

— На тиждень, Олексо,— згодився Сірко й повів козаків із хати.

Розділ 23
ЗУСТРІЧ МИХАЙЛА ДИДАСКАЛА З СІМ'ЄЮ

Хоч як поспішали Михайло Дидаскал і Кирило Граб до Мерефи, а не затриматись на день-другий у Полтаві не могли: Михайла тут чекала сім'я. Він під'їхав до свого будиночка на окраїні міста надвечір. У дворі біля дровітні побачив невисокого кремезного чоловіка, що набирав на оберемок дрова. «Невже Орися на старість...» — прошепотів козак і знесилено опустився на лаву під тином, ошелешений страшним здогадом. Дістав кисет, губку, кресало й почав добувати вогонь.

Чоловік одніс дрова в хату, вийшов на ганок і помітив Дидаскала. Він підійшов до тину, став на перелаз.

— Здоровенькі були! — обізвався до Михайла.— Здалеку мандруєте?

— Здалеку,— відповів Дидаскал, припалюючи цигарку.— А ви... господар цієї хати чи хто будете?

— Господар, господар, чоловіче,— охоче відповів той.— Правда, господарство веде жінка, а я чумакую, але господарем вважаюсь я.

Михайло підвів очі на крем'язеня. Широке кругле обличчя, короткий м'ясистий ніс під густою стріхою посивілих брів, сірі з темними чоловічками очі — зовсім незнайома людина.

— А господиня ж як?..— допитувався Михайло.

— Здорова, слава Богу. До сина пішла.

— А син? — не вгавав із розпитами Дидаскал.

— Теж чумакує. Разом зі мною.

Михайло зітхнув, затягнувся, пустив хмарку диму.

— На долю не скаржитесь? — знову запитав.

— Та, слава Богу, поки що ні. І Килина, і Остап — усі троє працюємо, як воли, то й достаток якийсь маємо, і податі вчасно платимо.

У Михайла відлягло на серці, зник туман з-перед очей.

— Килина, кажете? А Орися ж де? — вигукнув на радощах.

— А ви нетутешній? — запитанням на запитання відповів господар, приглядаючись до Михайла.

— Тутешній, тутешній,— запевнив Дидаскал.— Правда, десять літ не був тут.

— Орися Павленчиха, це ж її господа,— почав розповідати крем'язень,— торік скалічіла...

— Як же це? — жахнувся Михайло.

— Слизько дуже було, вона посковзнулася й зламала ногу. Що не робив костоправ, нічого вдіяти не зміг — ледве ходить бідолаха. Більше лежить, ніж ходить.

— Бідолашна,— простогнав Михайло.

— А ви... ви...— почав здогадуватися господар,— не Михайло, була? Не чоловік її?

— Він, він,— аж підхопився з лави Михайло.— То де ж вона зараз?

— Важко їй стало господарювати. То вона спродалась, купив вашу господу я, а Орися до сина пішла.

— А Панасик же де? — загорівся Михайло.

— У прийми до Свирида Вчорашнього пристав. Двійко дітей має. Нову хату поряд із Свиридовою збудував. Живуть з Параскою, як голубів пара.

— Біля Свирида, кажете? — перепитав Михайло, підхопився з лави.— Тоді бувайте здорові, чоловіче добрий,— і хутчій кинувся до провулка, де жив Вчорашній.

Біля Свиридового двору гралося двійко дітей — хлопчик років семи і дівчинка трохи менша нього.

— Чи не скажеш, козаче,— звернувся Дидаскал до хлопчика,— як мені побачити бабусю Орисю?

— У хаті вони,— радо відповів хлопчик.— А ви... не дідусь Михайло? Бабуся день при дні виглядають його. Кажуть: загубився наш дід.

Михайло дістав із торби медяника, почастував дітей.

— От я й знайшовся,— відповів і підхопив хлопчика на руки.

Дівчинка простягла руки й собі:

— І мене, дідусю, візьміть на руки. І в мене ніжки болять.

Михайло підхопив і дівчинку, став цілувати обох.

— Як же вас звати? — почав розпитувати дітей.

— Я — Михайлик! — вигукнув хлопчик.— Назвали так, як вас.

Михайло заніс дітей до охайного, старанно підметеного двору. Навпроти воріт стояла велика, на дві половини хата, обмазана білою глиною. На дверях червоною фарбою був намальований козак-січовик з двома пістолями за поясом і шаблею при боці. Ліворуч від

входу височіла сторчувата клуня з буслиним гніздом на гребені. Троє чорноногих бусленят, незважаючи ні на кого, вчилися літати. Поряд з клунею було збудовано комору. Праворуч від входу виднівся напіввідчинений хлів, з якого долинало хрюкання поросят. З будки під хлівом вискочив невеличкий чорний собачка й голосно загавкав.

— Стидався б, Жучок! — крикнув на нього Михайлик.— Це ж дідусь Михайло. Не впізнаєш хіба? Недобачати, мабуть, почав.

На ганку з'явилася літня жінка. З-під полотняного очіпка вибивались сиві, аж білі, коси.

— Михайле! — впізнала вона чоловіка, заспішила, спираючись на костур, до нього.— Вирвався-таки. Слава Богу.

Орися припала до Михайла, заридала, почала обсипати його поцілунками. Він поставив внучат на землю, пригорнув жінку до грудей, розчулено чмихнув:

— У полоні, Орисе, я був. Вісім літ промучився. Думав, що не вирвусь уже...

— Розповідали козаки, що селом проїжджали. Один Олексою звався, а два інші... Василь і Яків, здається...

— То мої друзі — Олекса Борода й брати Темниченка. Всі троє — нерозлийвода.

— Еге ж, еге ж. То вони казали, що ти потрапив до людоловів... А я,— винувато усміхнулася дружина,— як бачиш... Нещастя таке... Ніхто зарадити не може. Калікою й помирати доведеться.

— Не журись, Орисю. Поїдемо в Трахтемирів, не поможе — до ченців Мгарського монастиря в Лубнах дістанемось. Вони колись Сіркову Софію, зовсім безнадійну, на ноги поставили.

— Дідусю, дідусю,— почав смикати Михайла за штани внучок,— тато й мама з поля вертаються, побіжу стрічати.

Панас зростом видався в Михайла, але був вужчий у плечах і тонший. Параска — повновида сіроока молодиця і зростом і вродою була під стать чоловікові. Вони одразу здогадалися, який гість завітав до них, і, скочивши з воза, поспішили до двору.

— Тату! — скрикнув син.— Невже це ви?

— Я, сину, я,— знову розчулився Михайло.— З неволі вирвався. До Мерефи спішу — та й додому заскочив.

— Як? — жахнулася Орися.— Ти не назовсім повернувся?

— Назовсім, назовсім,— заспокоїв Михайло дружину.— З'їздимо в Мерефу, довідаємось, як там сім'я Сірка. На божій дорозі він. Мусимо вволити його волю.

— А хто ж це ми? — запитав Панас.

— У корчмі мене чекає друг мій Кирило Граб...

— Михайлику,— звернувсь Панас до сина.— Зараз же біжи до корчми, знайди дядька Кирила, скажи хай сакви й коней забирає і до нас їде. Тільки ж...

— Знаю, татку,— підскочив хлопчик,— одна нога тут, друга — там, гав не ловити, собак не дражнити, бійки не затівати, в чужі двори не заглядати.

— Меткий внучок,— усміхнувся Михайло.

— І справжній козак,— задоволено додав Панас.

— А я? — надула губки Оришка.

— І ти гарна, і слухняна, і роботяща,— похвалив батько дочку.

Коли жінки накрили стіл, Кирило Граб був у дворі. Орися радо вітала чоловікового друга.

— І не змінився,— втішала його,— навіть не посивів.

— Таж так,— жартував Кирило,— дубом не став, грибом і лишився. От тільки в грудях свистить, у кригах тріщить, у голові шумить. А решта — все як було...

На стіл жінки подали юшку з хляками, пшоняну кашу, вареники з сиром. Кирило вніс в'язку тарані.

Михайлик примостився ліворуч від діда, Оришка — праворуч. Орися сіла навпроти.

— А в тебе, Михайле,— скрушно мовила, приглядаючись до чоловікового обличчя,— не дві складки на лобі, як раніше, а шість. А зморшки... і біля очей, і біля рота, і на щоках... І шрам потемнів...

— Нічого, жінко,— налив вишнівки в чарки Михайло,— мине місяць-другий — і все зникне. На козаку нема знаку.

— Їсти треба мовчки,— застеріг присутніх Михайлик.— Якщо говорити за столом, то сало не зав'яжеться. А ви, діду, ще худішим станете.

— А звісно, що так,— підтримав дід онука.

Далі їли мовчки. Михайлик старанно орудував ложкою, крадькома позирав на діда, чекав похвали. Михайло помітив ті погляди, обізвався:

— Славний у мене внучок. Їсть, як справжній козак.

— Як їсть, так і працює,— сказав Михайлик.

— Я теж гарно їм,— глипнула на діда й Оришка.

— І ти славна дівчинка,— погладив її по голові Михайло.

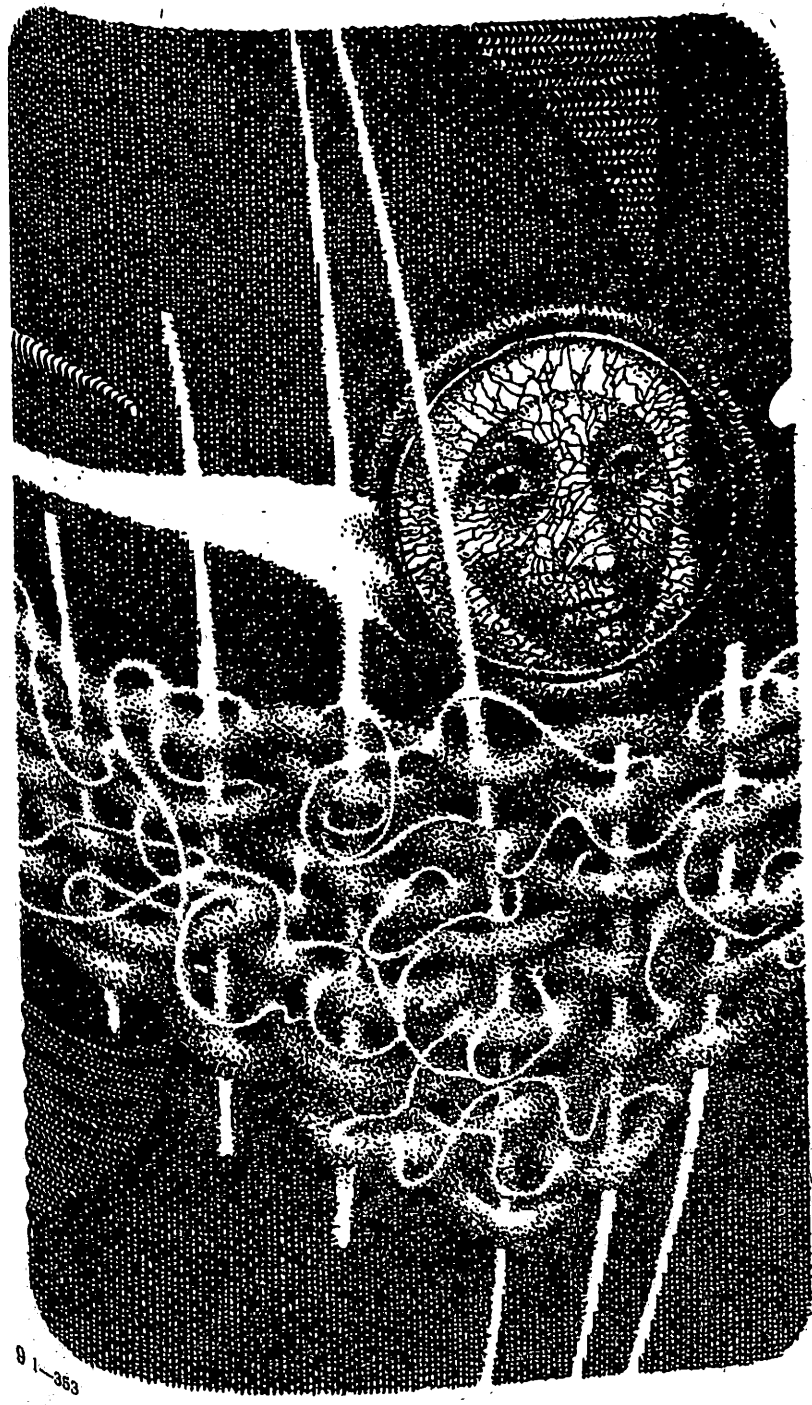

Після вечері всі посідали на призьбі навколо Михайла й Кирила. Орися скорботно мовила:

— Страшний ти такий став, Михайле. Худий-худий. Видно, дуже вже тяжко жилося в бусурманів.

— Ох жилося, жилося,— важко зітхнув Михайло, криво усміхнувся.— Краще б нікому такого життя не знати. Басамани на спині ще й досі про себе нагадують. А тільки засну, так ланцюги на ногах і брязкотять, канчук над головою так і свистить. Неволя — вона і є неволя. Роби від світання до смеркання, їж покидьки, та й то раз на день, пий гнилу воду, та й то, коли дозволять.

— І коли ми позбудемось цього лиха,— знову заговорила Орися.— В інших країнах люди живуть тихо, спокійно, а в нас... людолови день у день, мов ті вовки, шастають. То Сірко їм доброго часу давав, а це і він принишк. Не чути зовсім.

— Батько Сірко,— опустив додолу очі Михайло,— не жилець на цьому світі. Будемо старатися без нього.

— А хто такий батько Сірко, дідусю? — зацікавився Михайлик.— Розкажіть про нього що-небудь, коли ласка.

— Іван Сірко, Михайлику, найстарший на Січі — січовий отаман. Хоч отамана січовики обирають на рік, його обирали без ліку. Років двадцять, якщо не більше, носив Сірко булаву, до того ж вісім років підряд.

— Такий розумний він? — розпитував хлопчина.

— І розумний, і сміливий, і відважний. Турки бояться його як вогню, прозивають Урус-шайтаном. Сірко п'ятдесят п'ять походів звершив — і тільки в двох чи трьох не здобув перемоги. Про нього вже нині співають пісні, розповідають казки.

— Розкажіть, дідусю, і ви хоч одну.

— Що ж... Про батька Сірка я завжди охочий розповідати. Тож слухайте. Розкажу вам те, що чув від січовиків. Народився Іван Сірко на світ із зубами. І тільки-но баба-повитуха піднесла його до столу, він ухопив пиріжка з начинкою і з'їв. Кажуть, то було знамення, що він увесь свій вік битиме без пощади ворогів рідного народу.

Так воно й сталося. Коли підріс Іван, зразу помандрував на Січ і невдовзі став там таким мужнім і відважним козаком, що вороги боялися зустрічатися з ним у бою, а він сам не тільки не боявся ворогів, а й навіть того, кого у нас стараються в хаті не згадувати. Розповідають, ніби ішов він якось берегом, аж бачить — в осоці чорт сидить і скається. «Геть, маро!» — гукнув Іван Дмитрович. А чорт — хоч би що, сидить, скається, та ще й язика показує. «Ах ти ж негідник такий!» — розсердився Сірко, вихопив пістоля і бах у нього. Чорт так і мликнув у воду. Більше його там ніхто вже не бачив, а річку з тих пір почали називати Чортомликом.

Багато про нього усіляких дивовиж розповідають старі бувалі козаки. Одного разу нібито вийшов Сірко з куреня та й гукає на джуру: «Ану, хлопче, візьми пістоль, стань отам і вистріли мені в руку». Джура узяв пістоль, став, де показав Сірко, і — ба-бах йому в руку. А Сірко кулю хап рукою, сплющив її і — кидиць назад джурі.

А ще розповідають, що коли хто ударить Сірка шаблею по руці, то й шкіри не розрубає — тільки синяк буде. І куля його, кажуть, не бере — одлітає, мов од кам'яної стіни.

Чув ще й таку розповідь. Якось повів Сірко запорожців у похід, а татари почули, набігли на Січ і захопили її. Усіх православних захопили й повели в Крим. Женуть їх, а ті плачуть, не хочуть іти. Татари їх нагайками, нагайками! Б'ють без милосердя і женуть далі й далі. Почув про це Сірко, кинувся з козаками доганяти татар. Доскочили близько, роздивилися: татар тих сила-силенна, а козаків же тільки жменька. Зупинив Сірко козаків, каже: «Стійте, браття, не ворушіться», а сам кувирдь — та й зробився хортом і побіг до татар. Та таким гарним хортом, що татари, як тільки побачили його, то зразу нагодували й почали приручати. Ото стали татари спочивати, а хорт і зробив так, щоб вони всі поснули. Захропіли ординці, а він бігом до козаків. Примчав, кувирдь — і знову став людиною. Узяв козаків та й напав на татар — і всіх їх там вирубав, а православних визволив з неволі й повернув додому. Отаке розповідають про Сірка,— закінчив розповідь Дидаскал.

— А то правда, тату,— спитав і Панас,— що татари вдерлися були в Січову фортецю й мало не захопили її?

— Було, було,— розгладив вуса Михайло,— тільки не одні татари, а разом з яничарами.

— Заждіть хвилинку, тату,— попросила Параска,— діти поснули...

Поки Параска з Панасом заносили сонних дітей до хати, Михайло розпитав Орисю, як живе Панас з дружиною, як ставляться до нього свати. А коли повернув-

лися назад Панас із Параскою, він знову почав розповідати:

— Багато лиха завдав Україні турецький султан Магомет Четвертий. Він спалив сімнадцять міст, сплюндрував сотні сіл, тисячі людей погнав у неволю. Та й цього людиноненависникові було мало: непокоїла Запорозька Січ. «Поки те козацьке кубло існуватиме,— переконував його візир,— ніколи ми в безпеці не будемо. Вони й до сералю доберуться».

І султан восени 1675 року послав п'ятнадцять тисяч яничарів у Крим і звелів ханові вирушити на Січ, зруйнувати її, а козаків вигубити до ноги.

Хан став радитись із султанами, беями, мурзами, коли краще вчинити напад на Січ. «У православних незабаром різдво! — закричали мурзи.— Козаки люблять погуляти, а коли гульнеш, як не на свято? Понапиваються, як шевці: їм же в походах не дозволяється і в михайлик заглянути. Будуть пити як не в себе, а тоді попадають, мов мертві. Сторожа й та переп'ється. А нам ще й зима допоможе: замурує Дніпро і всі річки, без перешкод доберемось до Базавлука».

І хан посадив яничар на коней, підняв сорок тисяч ординців і поспішив на Січ. Аби його не помітили запорожці, які зимували на дніпровських острівцях, хан повів військо степом, віддалік від Дніпра, підійшов до Січі, захопив сторожу. Один слабкодухий козак з тієї сторожі взявся провести ворогів через єдину хвіртку, яка була незачинена.

Хан оточив татарами Січ з усіх боків, щоб жоден з козаків не втік, а в Січ послав яничар, наказавши їм різати п'яних січовиків усіх підряд.

Але не всі січовики були п'яні. Більшість із них, зокрема ті, що прибули з зимівників та інших віддалених місць, щоб першого січня взяти участь у щорічних виборах старшин, були тверезі. Яничари тихцем пройшли крізь хвіртку в Січ, захопили гармати, заповнили всі вулиці й приготувалися нападати на сонних і п'яних, як вони гадали, козаків.

А в одному з куренів саме прокинувся старий козак Шевчик. Захотілося йому подивитись, що робиться надворі, він відчинив кватирку й остовпів: на вулиці було повно-повнісінько яничарів. Шевчик кинувся в куток, де кілька козаків ще грали в карти, розповів їм про лихо. Козаки тихо побудили своїх товаришів, розділились на дві групи: одні стали біля вікон і почали стріляти по ворогах, а другі — заряджати їм мушкети.

Стрілянину почули козаки інших куренів. Вони теж стали впритул розстрілювати яничар. А тим нікуди було тікати: набилося їх на січові вулиці, як овець у кошару. Скуті тиснявою, вони не могли навіть свої рушниці спрямувати на вікна куренів і мусили стріляти в повітря, не завдаючи ніякої шкоди козакам.

А січовики одним пострілом убивали кількох ворогів. Коли їхні ряди поріділи і козаки побачили, що, стріляючи у ворогів, вціляють у своїх товаришів у протилежних куренях, вони повибігали з куренів і почали врукопаш добивати рештки ворогів списами, шаблями, а то й дрючками. Тринадцять з половиною тисяч турків було вбито тієї ночі, сто п'ятдесят захоплено в полон і тільки півтори тисячі яничарів утекли.

Хан, який з ординцями пильнував виходи з Січі, перший кинувся тікати і тікав так шпарко, що козаки, послані Іваном Сірком, не змогли наздогнати його.

Під час того побоїща загинули п'ятдесят козаків, вісімдесят було поранено.

— І не відомстив Сірко за напад? — спитав Панас.

— Сірко ніколи нічого не прощав ворогам. Зразу після Різдва він послав полковників — кінного Миська й пішого Ілька Волошенина під Очаків, звідки вони повернулися перед масницею з великою здобиччю. А наприкінці липня він зібрав двадцять тисяч січовиків і повів їх на Крим. Переправившись через Дніпро, Сірко попрямував на південь, але не понад Дніпром, а дещо лівіше нього, щоб не натрапити на татар, які промишляли в степу. Йому вдалося непомітно підійти до Сиваша, перейти через нього в Крим, залишивши Перекоп праворуч від себе.

Тут Сірко розділив військо на дві частини. Три чи чотири тисячі залишив при собі, а решту на чолі з Іваном Рогом послав у Крим, наказавши повернутися назад на п'ятий день.

Ріг розділив своїх козаків на кілька частин — і вони помчали в глиб півострова. Не лише дрібні поселення, але й такі міста, як Козлів, Карасів та й сама ханська столиця Бахчисарай побачила тоді січових звитяжців.

Дізнавшись про наближення козаків, хан зі своїми беями й мурзами кинув столицю і полетів у гори. Тут він зібрав п'ятдесят тисяч ординців, що опинилися в горах, тікаючи від січовиків, і повів їх до Сивашської переправи: перестріти козаків, які повертатимуться з Криму.

Прибув він до Сиваша на п'ятий день нападу січовиків, якраз тоді, коли Іван Ріг мав прибути до переправи. Підійшовши до Сиваша, хан побачив козаків Сірка й подумав, що то все військо, яке напало на Крим.

Коли татари були готові вдарити на козаків, хан побачив позаду себе військо з розгорнутими мусульманськими прапорами і вирішив, що то поспішають йому на допомогу інші татари, розігнані козаками. Зрадівши, він кинув своїх ординців у бій проти козаків Сірка.

– Насправді ж то були не татари, а козаки Івана Рога. Дізнавшись від полонених, що хан пішов до переправи, вони залишили в надійному місці полонених та здобич, підняли захоплені в боях мусульманські прапори й поспішили на виручку Сіркові.

А наступ ординців на козаків тим часом захлинувся. Втративши чотири тисячі чоловік, татари відкотилися назад. Одначе хан, бачачи, що військо з мусульманськими прапорами вже зовсім близько, знову кинув своїх вояків у наступ. Та й цього разу козаки Сірка відбили наступ ворога й завдали йому ще більших втрат.

Водночас Сірко теж побачив козаків, що пішли з Іваном Рогом, і сам повів своїх січовиків у наступ. Вдарили на ординців і козаки Рога.

Паніка охопила татар. Вони розсіялися по всьому полю й кинулися тікати. Козаки кілька тисяч татар знищили, кілька тисяч узяли в полон. Сам хан ледве не потрапив у полон.

Забравши здобич і полонених, Сірко повів своє військо назад, до Січі. Проминули кілька миль. Сірко вибрав зручне для відпочинку місце, наказав зупинитися й варити кашу.

Коли обід був готовий, він звелів розділити полонених на дві групи: на бусурман і християн. Бусурман зразу ж пов'язали, а до християн Сірко звернувся з такими словами: «Хто хоче, хай іде на Русь, а хто не хоче, повертайтеся в Крим».

Чотири тисячі полонених сказали, що вони повернуться на рідну Україну, а три тисячі захотіли повернутися в Крим. Козаки всіх нагодували, після чого Сірко запитав тих, що хотіли повертатися в Крим, чому вони так вирішили. «У нас у Криму є господарство,— відповіли вони,— а на Русі нічого немає».— «Що ж...— в задумі мовив отаман.— Ідіть...»

Три тисячі щойно визволених козаками полоняників подалися назад, до Криму. Сірко піднявся на могилу,

застиг, довго мовчки дивився їм услід: не вірилось отаманові, що вони навіки одцуралися рідної землі. Коли ніхто з тих безбатченків не повернувся назад, отаман наказав молодим козакам догнати їх і всіх порубати.

Козаки виконали наказ кошового. По розправі Сірко під'їхав до мертвих, зняв шапку, скорботно сказав:

«Простіть нам, братове, а самі спіть тут до страшного суду Господнього замість того, щоб розмножуватися в Криму між бусурманами на наші християнські молодецькі голови і на свою вічну без хрещення погибель».

Повернувшись назад на Січ, Сірко відправив ханові листа, в якому писав:

«Ясновельможний мосце хане Кримський із многими ордами, близький наш сусіде! Не мислили б ми, Військо Низове Запорозьке, входити у війну і неприязнь з вашою ханською милістю і з усім кримським панством, якби не бачили причини цього з вашої сторони; ваша ханська милість, послухавши дурної ради навіженого і божевільного цареградського візиря, а затим і наказу найяснішого і найвельможнішого султана свого, почали з нами війну минулої зими. Ви приходили до нас, Низового Війська Запорозького, із султанськими яничарами і многими кримськими ордами; підкралися поночі до нашої Січі, зняли біля неї нашу сторожу і послали в Січ п'ятнадцять тисяч яничарів, яким наказали (що соромно було вам робити) не «по кавалерству» вигубити і винищити усіх нас, молодців, Військо Запорозьке, сонних і беззахисних перед бідою, а купу нашу січову дощенту спустошити і зруйнувати; самі ж ви з ордами стали біля Січі, щоб жодної нашої душі не випустити. Але ваш замір і задум Христос Бог і премилосердніший наш Спаситель обернув на благо, а болячки і біди наші у болячки і біди на голови турецьких яничар, про що ваша ханська мосць добре знає. Не передбачаючи від вас жодного злого наміру і прихованого підступу (а ви ж захотіли діяти таємно супроти тих людей, які займаються лицарською справою), ми ніде не очікували вас, не дбали про свою безпеку і не були готові дати вам відсіч. Один Господь Бог Спаситель зберіг і захистив нас від напасті вашої і нашої гіркої біди. І позаяк ваш учинок завдав нам, Війську Запорозькому, великої прикрості й досади, то ми за прикладом давніх предків і братів наших вирішили за образу і збиткування помститися вашій ханській мосці і всьому ханству, рівним за рівне, але не таємно, як ви вчинили, а відкрито, по-ли-

царський. І Бог допоміг нам краще погостити у вашому кримському панстві, аніж вам у нашій січовій купелі. І якщо та гостина наша у вашому панстві видалась вам недишкретною, то, можливо, так воно і є, бо козаки як не однієї матері діти, так і не одного норову: один стріляє направо, другий наліво, а третій прямо, але так добре, що всі у ціль влучають. Та й недишкреції тієї ми од вас навчилися, а не самі вигадали, бо, не прийнявши нас за гостей і добрих кавалерів у самому Криму, ваша ханська мосць разом із своїми сильними ордами поспішили до Сиваша, до тієї самої переправи, через яку ми увійшли у ваше панство; очікуючи нашого повернення, ви хотіли нас винищити, а не пустити через переправу. Але тут знову всемогутній Бог не допустив здійснення вашого наміру, а нам за нашу правду явив свою милість і дав можливість узяти верх над вами. І якщо ми в цьому торжестві чим-небудь потурбували вашу ханську мосць і вам видалось що-небудь з нашого боку недишкретним, то вибач нам за те, ваша ханська мосць; не забувай про те, що будь-яка недишкреція платиться за таку ж недишкрецію. Зрозуміло, вашій ханській мосці й не снилося, щоб наше Низове Запорозьке Військо у такому малому числі осмілилось наступати війною на знамените і велелюдне кримське панство. Але цього могло б і не статися (звісно, не внаслідок нашого страху, а завдяки нашій сусідській приязні), якби з вашого боку не було приводу й причин для ворожнечі та війни з нами, Запорозьким Низовим Військом. Тому просимо вашу ханську мосць не лякати нас зброєю і не вважати нас за ніщо, а надалі на нас відкритою війною наступати. А то якщо будеш учиняти інакше, то й ми зберемося докупи вже набагато краще і в більшій силі, з'явимось у кримське панство не на Сиваську переправу, а прямо в самий Перекоп, вилаємо в ньому і відчинимо собі ворота, для чого маємо всі засоби, і доти з нього не вийдемо, поки з усесильною Божою допомогою не побачимо кінця своєї справи. Бо якщо і колишні відважні кавалери і мужні вожді Війська Запорозького, наші славні предки віддавна воювали Крим і царство турецьке, то нам, їхнім нащадкам, хто може заборонити йти тим же самим воїнським шляхом? Отже, ми, Військо Запорозьке Низове, не бажаємо воювати і ворогувати з вашою милістю і з усім кримським панством. Одначе коли знову буде з вашого боку привід до війни, то ми навзаєм не побоїмося напасти на кримське ханство. А стосовно того,

що деякі ваші й наші завзяті молодці, гуляючи широкими й дикими степами, вступатимуть між собою в боротьбу, то нам і вам не слід розглядати це як причину до великої війни. Не будемо більше затягувати нашого листа до вашої ханської мосці. Повідомимо лише, що ваших кримських невольників, знатних і простих, у нас знайдеться чотири тисячі. Ці бранці самі написали список своїх імен, визначили за кожного окремо викуп, випросили у нас трьох татарів і через них посилають той список вашій ханській милості. Якщо ти зволиш, ваша ханська милосте, наказати родичам невольників доставити той викуп якомога швидше до нас на Кіш з особливим від вашої ханської дишкреції для нас, Війська Запорозького, подарунком, то ми всіх бранців відпустимо в Крим. А якщо протягом півтора місяця того викупу не буде, то попереджаємо, що ми відішлемо усіх невольників до пресвітлої царської величності, доброго і багатого государя і добродійника нашого, котрий за те неодмінно винагородить нас із своєї монаршої казни. Виклавши усе це, бажаємо вашій ханській мосці доброго здоров'я і щасливого життя. Писано на Запорозькій Січі 1676 року, вересня 23 дня. Вашої ясновельможної мосці доброзичливі приятелі Іван Сірко, Отаман кошовий з усім Війська Запорозького Низового товариством».

— Гарно,— усміхнувся Панас.— Дуже гарно.

Коли турецький султан дізнався, якого листа прислав Сірко кримському ханові, він оголосив, що зруйнує Січ дотла, але не хоче проливати крові, а тому вимагає, аби козаки підкорилися йому без бою. Султан написав козакам:

«Султан Мухаммед IV — запорозьким козакам.

Я, султан, син Мухаммеда, брат сонця і місяця, внук і намісник Божий, володар царств — македонського, вавілонського, єрусалимського, Великого і Малого Єгипту, цар над царями, володар над володарями, винятковий лицар, ніким не переможний воїн, невідступний хранитель гробу Ісуса Христа, попечитель самого Бога, надія і втіха мусульманів, розтривожувач і великий загарбник християн,— повеліваю вам, запорозькі козаки, здатися мені добровільно і без будь-якого спротиву і мене вашими нападами не примушувати непокоїтися.

Султан турецький Мухаммед IV».

Козаки, як тільки прочитали листа, зразу закричали:

— Ти ба, який люципер!

— Де писар? Хай пише відповідь! І не по-вченому, а по-простому!

Усіх перекричав старезний як світ Шевчик. Аби ти бачив його тоді. Пожмаканий конопляний оселедець то стовбурчився, то хилився ліворуч або праворуч, то танцював вихилясом або й викрутасом, ставав сторчма. Вицвілі його очі іскрилися, кущаві брови стрибали вгору і вниз, язик не вмовкав.

— Пиши! — закричав він писарю.— «Шайтан ти проклятий! Кухар ти вавілонський! Колесник македонський! Броварник єрусалимський! Дурень ти, а не цар над царями! Катюга, а не лицар!» Напиши, що він їсть те, що ми в нужник носимо. Напиши: так і перетак...

Запалені його вигуками, почали галасувати й інші любителі крутого слівця. І невдовзі писар склав таку відповідь султанові, що після її прочитання козаки аж за животи бралися — так розпирав їх сміх. Я пам'ятаю того листа напам'ять. Ось слухай:

«Запорозькі козаки — турецькому султанові.

Ти — шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого люципера секретар! Який ти в чорта лицар? Чорт викидає, а твоє військо пожирає. Не будеш ти годен синів християнських під собою мати; твого війська ми не боїмось, землею і водою будемо битися з тобою. Вавілонський ти кухар, македонський колесник, єрусалимський броварник, олександрійський козолуп, Великого і Малого Єгипту свинар, вірменська свиня, татарський сагайдак, кам'янецький кат, подолянський злодіюка, самого гаспида внук і всього світу і підсвіту блазень, а нашого Бога дурень, свиняча морда, кобилятча с...а, різницький собака, нехрещений лоб, хай би взяв тебе чорт! Отак тобі козаки відказали, плюгавче!

Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць на небі, год у книзі, а день такий у нас, як у вас, поцілуй за те ось куди нас!..

Кошовий отаман Іван Сірко зо всім Кошем Запорозьким».

— І хто ж таке писання відважився везти султанові?

— Полоненому татарину віддали, він і повіз, а чи довіз, чи ні — хтозна. Неписьменний був татарин, читати не вмів,— може, й одвіз.

— А Дорошенко знав про того листа?

— А що Дорошенко? Він тоді вже присягнув на

вірність московському цареві і сам одержував погрозливі листи від турків. Ібрагім-паша писав йому: «Йде чутка у нас, буцімто ти, з'єднавшись з паливодою Сірком, піддавсь дурисвітові, збожеволів та відступив від нашого хороброго, наймогутнішого царя. Якщо ти так справді вчинив, то йняти тобі віри вже наперед не можна, і хоробрий, найзвитяжніший, наймогутніший, грізний цар наш зашле на тебе своє військо. Тоді покаєшся, та буде вже пізно. Якщо хочеш бути з нами, як і перше, пиши до мене в Бабу».

— І покаявся Дорошенко?

— Та де там! Він уже вів перемови з Москвою.

До півночі розповідав Дидаскал своїм рідним про Сірка та напад турків на Січ, а коли Параска почала куняти, а Панас позіхати, скінчив свої оповіді — і обидві половини просторої Панасової хати потонули в золотих снах.

Уранці козаки підхопилися ледве сонце вирину-ло з-за обрію.

— Хоч би поспали довше, хоч би я надивилася на тебе, Михайле,— бідкалася Орися.

— Нічого, жінко. Буде ще в нас час, наспимось, надивимось,— заспокоїв дружину Дидаскал.

Попрокидались діти. Михайлик почав умовляти дідуся, аби взяв і його на Січ. Прощалися довго, витирали сльози, заспокоювали одне одного.

— Будемо, Михайлику, ще козакувати,— цілував на прощання внука Дидаскал,— будемо й ворогів бити, аж поки Україна не заживе тихо й спокійно.

Лише коли сонце повисло над коловоротом, Михайло Дидаскал і Кирило Граб виїхали з Полтави, попрощалися з Панасом, що проводжав їх за місто, і попрямували до Мерефи.

Розділ 24
ГНІВ МУРАД-ГІРЕЯ

М'які парчеві подушки здавалися Мурад-Гіреєві жорсткими, мов були набиті цурпалками сухого кураю. У грудях хана нуртувала чорна лють. Але, почувши приглушену мову нуреддин-султана й калги-султана, взяв себе в руки, притлумив гнів. Плями на обличчі згасли, воно набрало спокійного, навіть байдужого вигляду. Він поправив чалму з зеленим дном, розправив поли голубого каптана.

Вони зайшли до зали теж спокійні, теж ніби байдужі, хоч у серці кожного клекотів гнів.

— Що нового? — Мурад-Ґірей кинув їм у вічі холодні, мов лезо шаблі, слова.

— О великий хане,— склав побожно на грудях повні руки калга-султан.— Аллах не завжди дарує людям радість.

— Що ти хочеш сказати, достойнику? — нахмурився хан.

— Великий хане, гяури збираються в похід на Крим. Вони рихтують човни.

— О аллах! — закотив під лоба почервонілі очі Мурад-Ґірей.— Навіщо ти оточив мене людьми, які глухі й сліпі?!

— Чому глухі й сліпі? — ображено запитав нуреддин-султан, тамуючи гнів.— Вивідачі — теж люди, їм потрібен був час, щоб все вивідати і повідомити нас.

— Ваші вивідачі повідомили, що Урус-шайтан помирає, а він... а він... готує похід. Я наказав прискорити його погибель, а мої права й ліва руки палець об палець не вдарили, щоб виконати волю свого повелителя!

— Великий хане,— опустив голову калга-султан,— вірна нам людина вже прибрала до рук старшого сина Урус-шайтана. Не сьогодні-завтра він буде там, де вічно цвітуть сади...

— Не сьогодні-завтра увесь Крим здригнеться від крику: «Буткали в морі!» або «Буткали в Бахчисараї!» Чи ви подбали хоча, щоб у дворі стояли напоготові добрі коні для втечі в гори? — підвів на присутніх злі очі хан.

Нуреддин-султан і калга-султан промовчали. Жоден м'яз не здригнувся на їхніх воскуватих обличчях.

— Чому мовчите, вірні мої достойники? — звузив повіки Мурад-Ґірей, пропік гострими зеленими очима спершу одного, а потім другого.

— Ми все сказали, великий хане,— коротко відповів нуреддин-султан.

— Тоді вислухайте мене,— просичав хан.— Сьогодні ж пошліть вістового до Мерефи. Передайте своїй вірній людині, що сину Урус-шайтана (але чому одному, а не обом?) давно пора переселитися в інший світ. Пошліть вістового й до володаря Ор-Капі. Хай перекриє всі сухопутні шляхи до Криму. Передайте буджацьким і джамбуйлуцьким ногаям: хай пильнують за степом вдень і вночі. Повідомте Кази-Кермень, Кафу й Судак.

Ми теж повинні бути готовими до відсічі урусам. І я сказав усе.

— А не ліпше було б, великий хане, знову, як навесні, рушити на землі московитів або й урусів. Вигнати перед козаків. Ходили ж ми до самого Києва...— вирішив висловити свою думку нуреддин-султан.

— Ні! — відрізав Мурад-Ґірей.— Настав час завершувати перемови з московитами, а не розлючувати їх. До нас їде нове посольство московитів — стольник Василій Тяпкін, дяк Микита Зотов і писар урусів Семен Ракович. А опріч того, хіба ви, вірні мої достойники, забули, яка посуха була навесні? Весь же наш степ був вигорів — і коли б уруси не дозволили кочувати в їхніх степах...

— Якщо я не помиляюсь, великий хане,— нагадав калга-султан, єхидно примруживши очі,— дозволив нам не хто інший, як той самий Урус-шайтан...

— То ми не мали б жодного коня, жодної вівці. Нічогісінько не мали б... і з'їли б один одного,— докінчив хан, ніби й не чув слів калги-султана.

— Може, переказати, щоб до тебе з'явився твій найвірніший радник Ахмет-ага? — запитав, підводячись, нуреддин-султан.

Мурад-Ґірей загорівся знову.

— Я не питаю...— але він стримався, подумав мить, потім докінчив: — Ахмет-ага розумна й бувала людина. Він знає, чим дише Стамбул, що замишляють у Варшаві, чого хоче цар московитів, про що думає гетьман урусів Самойлович. Він знає не тільки те, що вони думають сьогодні, а й те, що думатимуть завтра.

— Тоді,— знову з'єхидничав нуреддин-султан,— може, він з Урус-шайтаном справився б ліпше, ніж будь-хто інший?

— Ахмет-ага про Урус-шайтана дещо іншої думки, ніж ми. Він каже, що це сміліва, мужня й чесна людина. Коли ми перестанемо чинити зло урусам, вони стануть нашими друзями. І Сірко в першу чергу... Але я не поділяю цієї думки,— наголосив Мурад-Ґірей.— Я вважаю: чим швидше Урус-шайтан переселиться, в потойбічне царство, тим ліпше буде для нас. Тож прошу не гаятись. Хай аллах буде милостивим до вас і допоможе якомога швидше здійснити наш намір.

Нуреддин-султан і калга-султан вклонилися ханові й попрямували до виходу. Мурад-Ґірей відкинувся на подушки, полегшено зітхнув, прикрив очі повіками й поринув у дрімоту.

Розділ 25
У МЕРЕФІ

Софія метушилася, мов перед весіллям. Її тоненька зграбна постать раз у раз у раз мелькала в дверях: жінка поспішала то в комору, то в льох, то на город, то в садок. Невдовзі з'явилися й дочки — і Софія прикипіла до челюстей печі.

Михайло з Кирилом познімали жупани й сорочки і милися біля копанки.

— Яка вода тут чиста,— радів Кирило,— мов кришталь. А карасі які! Нівроку!

— Люблю карасики в сметані,— облизнувся Михайло.

— Сьогодні ж наловлю,— вигулькнув з-за їхніх спин високочолий, смаглявий молодий чоловік, підстрижений під макітру. Був він високий, тонкий, підтягнутий; мав чорні підковоподібні вуса, такі ж розльотисті брови, карі іскристі очі.

— Петро? — здогадався Михайло.

— Атож,— усміхнувся той.

— Змужнів, споважнів. Мо', вже й одружився?

— Давненько. Вже й сина маю,— похвалився Петро.

— А де ж вони? — роззирнувся Михайло.

— Онися поїхала в Чигирин. І сина взяла з собою. Провідати батька-матір вирішила.

— Онися поїхала батька з матір'ю мирити,— долинув голос із хати.

— Тобі ж, Романе, важко говорити,— глипнув на відчинені двері Петро,— а ти не можеш язика втримати за зубами. Дуже довгий він у тебе став. Прикусив би трохи, та й недуга не так мучила б.

— Не бурчи, брате. Мені й так сьогодні легше. Вставати думаю,— весело вигукнув Роман.

— А мати що скажуть? — стурбувався Петро.

— Зрадіють. Аби ти менше блукав по степах, то вони й зовсім журитися перестали б. Хіба що за батьком...

— Скажеш таке! Хіба то блукання, як раз на тиждень з дому вирвуся?

— Ідеш же на день...

Невзабарі всі сиділи за довгим столом під кучерявою грушею, що росла посеред подвір'я. Стіл ущерть був заставлений наїдками. Обіч макітри із сметаною парували вареники з сиром, трохи далі вилискували голубці з пшоняною кашею, біля них сіріли гречані пампушки, а посередині столу манили зір кишки з гречаною

кашею, дрібно нарізане сало, у білій у череп'яній мисці холодець.

Випили по чарці калганівки, стали закушувати.

Михайло подумки дивувався витримці Софії: лише зустрічаючи їх біля воріт, стиха запитала: «Ну, як там Іван?» — і не докучає більше, як інші жінки, не пристає з розпитуваннями. Крадькома придивлявся до синів і дочок: вони теж були спокійні, врівноважені. Певне, й не здогадуються, що батько на Божій дорозі...

Та ось скінчили їсти, випили по кварті узвару — й Софія вп'ялася в Михайлове лице напруженими, почервонілими очима:

— Ну... розповідайте...

— Та що розповідати? — знітився Михайло.— Батько отаман наказав: скажеш їм, що я жив-здоров. Подарунки передавай — та й повертайся. А ще казав: Романа на привіз би. Давно бачив його. Скучив за ним. Давно дуже бачив...

— За подарунки спасибі,— сказала Софія.— Скажете, Михайле, Іванові, що вони дуже сподобалися нам усім. І мені, і дочкам, і синам. Дуже вдячні за них, але для нас найкращий подарунок — він сам. Сім літ не бачили його. Хіба ж так можна? Молодий був — щомісяця з'являвся, пізніше — щопівроку, а тепер... сім літ...— Вона похапцем витерла фартухом очі й продовжувала: — Романко хворіє, у мене в самої болячка на болячці... А він мовчить і мовчить... Не віриться, щоб у такому віці людина здоровою була...

— Таж так,— вихопилось ненароком у Кирила. Він винувато зиркнув на Михайла, почервонів, потім додав: — Рідко яка людина лишається здоровою в такому віці. Іван Дмитрович...

— Батько кошовий,— поспішив Дидаскал,— теж був занедужав. Навіть лежав трохи...

— Що з ним? — схопилась Софія.

— Та... Ну... як вам сказати,— зам'явся Михайло.— Недомагання те з віком пов'язане...

— Боже мій! — сплеснула руками Софія.— Так он воно як! Іван зліг, а вони — жив-здоров... Авжеж... Здоров... Час такий... Вік... Він на Божій дорозі, а вони... Тому й Романа захотів побачити. Попрощатись хоче,— важко, надсадно схлипнула Софія, вхопилася тремтливою рукою за серце.— От що, дівчата й хлопці,— повернулася по хвилі до дітей, витираючи сльози.— Завтра їду на Січ, а ви... Дивіться мені тут... Щоб Ро-

манко був доглянутий... Щоб Петро ніде не блукав... Щоб худоба була сита...

— Мамо! — підхопився Петро.— Та куди ж вам у таку далеку дорогу? Як же це... Люди сміятимуться... Лобуряка, себто я, дома сидить, а старенька мати в дорогу вибралася... Таж... таж засміють... І Онися що скаже?.. Ні, ні... Хай дівчата хазяйнують, а я... Ну... як ви так хочете їхати, то я з вами... Дорога далека.

— У дівчат свої клопоти. А ти Романа доглядатимеш! — суворо кинула мати.

— Я здоровий, мамо! Навіщо він мені? — запротестував Роман.— Бурчатиме без кінця. Хай краще їде він.

— А це ще що? — спохмурніла Софія.— Хто тут старший? Де це бачено, щоб при хворобі чоловіка жінка за тридев'ять земель була? Навіть тварини в старості одна від одної не відходять, коли недуга на котрусь із них нападе. Отож, як сказала, так і буде.

— Тоді... дозвольте, мамо, хоч дві-три перепілки завтра батькові на гостинець уполювати. Він же любить їх.

— Ти що? — скипіла Софія.— Знову до Тору надумав їхати? За татарами скучив?

— Де ті татари зараз? Як нам'яли їм боки весною, то вони й досі чухаються.

— Чухаються не чухаються,— то їхня справа, а тобі там нічого блукати. Перепілки й за Мерефою водяться.

— Ну, добре, мамо. Далі Ізюмського броду не поїду.

— Який там Ізюмський брід? — не згоджувалася мати.

— Я ж домовився, мамо, з торським отаманом Яковом Лохвицьким... Слово дав, що приїду. Як же тепер? Що ж він подумає про мене?

— Що ж,— задумалась Софія.— Тоді їдь. Але післязавтра щоб дома був. Ось так! І не пізніше обіду! Ну... та досить про це,— Софія обернулася до Михайла і Кирила.— Ви, панове-товариші, йдіть у клуню спочити після дороги; ви, дівчата, ставайте місити тісто, ти, Петре, йди ловити карасі, а там збирайся, хай уже буде по-твоєму, їдь на те осоружне полювання. А як я поїду — з дому ні кроку!

Михайло і Кирило встали з-за столу, помолилися, подякували господині. В клуні лягли на простелене Софією рядно, й Михайло задумливо заговорив:

— Казав я тобі дорогою, що хочу написати літописець альбо хроніку діянь славного лицаря Низового

Війська Запорозького Івана Дмитровича Сірка. Я вже написав чимало, вже й Івану Дмитровичу читав, але до кінця ще не дійшов. Ось повернемось назад, приїду в Полтаву і закінчу.

— І про напад турків напишеш?

— Аякже. Хай усі знають.

— І про листи?

— І про листи. Я ж напам'ять їх знаю.

— І про Дорошенка?

— І про нього. Що ж то за хроніка була б, коли б його обминув? Я ж пишу, Кириле; для нащадків, а вони мусять усе, що творилося в Україні в ці тяжкі часи, знати.

— Навіщо?

— Щоб спам'ятатися й не довести Україну до доконечної погибелі.

За розмовами козаки й незчулися, як землю покрили вечірні сутінки.

— А чи не час, пани-брати, вечеряти? — долинув до них голос Петра.

— Як вечеряти, то й вечеряти,— відгукнувся Кирило.— Козак від їжі відмовлятися не звик.

Вечеряли всі разом. Їли куліш, карасі в сметані, товченики, кисіль з коржами. Софія була задумана, розхвильована. Михайло, помітивши її хвилювання, не став довго баритися біля столу — знав: заспокоюватись найлегше на самоті. Скінчивши їсти, він штовхнув під бік Кирила, встав з-за столу, подякував господині, нагадав Петрові, що перед полюванням треба гарно виспатись, й рушив до клуні.

— Коли б ви не з дороги...— почала Софія, та Петро скинувся:

— Та що ви, мамо? Хіба мені нема з ким їхати? Голуба візьму...

— Ох, той Голуб... Не лежить у мене серце до нього,— зітхнула мати.— Пилипа Мереф'янського покликав би. То чесна людина.

— Гаразд, мамо. Покличу й Пилипа. Поїдемо втрьох. Добраніч!

— Добраніч,— тихо відповіла Софія й почала прибирати зі столу.

Дочки, допомігши їй, попрощалися й пішли додому, а вона ще підмела хату й лягла спати.

Ніч мерехтіла далекими холодними зорями, стиха озивалася шелестом листя за вікнами, завиванням якогось зголоднілого пса.

Софія тільки-но зімкнула повіки, як побачила перед собою довгу дубову лаву й Івана, прикритого киреєю, на ній. Порізане глибокими зморшками чоло, загострені вилиці й горбкуватий ніс жовті-жовтісінькі.

— Іваночку,— опустилася перед ним на коліна Софія.— Що з тобою? Занедужав?

— Не знаю, Софіє. Мабуть, пороблено мені. Так, як колись тобі. Тільки я не хворий, а встати все одно не можу. Кажуть, ніби татари збираються в похід на Україну, а я, бач, вилежуюсь, мов ледацюга який-небудь. Хлопці вже й човни зрихтували, вже й вітрила напнули, а я досі валяюсь на лаві. Допоможи встати.

Софія простягнула руку чоловікові, він ухопився за неї довгими кістлявими пальцями, стиснув їх.

— Тягни,— прошепотів.

Софія потягнулася назад — і Іван звівся на ноги.

— От і все,— сказав радісно.— Коли б ти була раніше приїхала, то я давно вже встав би, давно в морі був би. До Кафи доходили б або й бусурманів били б. Велика дяка тобі, голубко моя сизокрила. Як же ви там без мене хазяйнуєте? Як сини й доньки? Чи всі живі-здорові?

Софія нічого не встигла відповісти, як суцільна темрява оповила все довкруж, і Іван зник з-перед очей.

— Іване! — перелякано закричала вона.— Де ти?

— Пішов бусурманів бити! — долинуло здаля.

— А як же я? — розпачливо гукнула Софія в темряву, але замість голосу чоловіка Івана почула голос сина Петра:

— З нами, мамо, будете. Яків Лохвицький каже: доки батько й мати живі, доти й діти розумні.

— А ти приїхав уже? — повернулася Софія на голос, але нікого ніде не побачила.

Придивившись пильніше, побачила, що стоїть серед густого непрохідного лісу.

Вона стрепенулась і проснулася.

Розділ 26
РОЗПОВІДІ МИХАЙЛА ДИДАСКАЛА

Михайло й Кирило випалили по люльці, помилувалися розкошлаченим громаддям хмар, що зависло над недалекими пагорбами, посуваючись до пощербленого місяця, й пішли в засторонок.

Улігшись, Михайло заговорив знову:

— Іван Дмитрович завжди тихий, поступливий, а в бою гарячий, запальний. Як мирно, він зичливий, гречний, справжнісінький лицар, а війна — суворий, вимогливий, навіть жорстокий. З ворогами — нещадний. Розкоші не любить. У поході завжди спить на землі. Сідло — під голову замість подушки, попону — під бо-ки замість простирадла; опанчу — під спину замість перини. Шабля йому служить за бритву й дзеркало, стріли до лука — за гребінь. Джерельна вода йому краща всякої горілки й вина, сухар — ліпше будь-яких марципанів. Бувало, вмиється росою, з'їсть кілька сухарів і диких грушок, зап'є холодною водою — і починає хлопців учити військового ремесла. Сам завжди прямий, завжди відкритий, і людей любить таких же, а хитрих, задавакуватих — ненавидить. Розповідають: був він якось на бенкеті у польського короля Яна Собеського...

— У самого короля? — перепитав Кирило.

— А що йому той король, коли він навіть царя не злякався й не послухався?

— А гетьманів слухається...

— Дивлячись яких... Брюховецького ні слухати, ні бачити не хотів. Виговського аж у Польщу загнав. Тетерю бив, аж пух із нього летів.

— То що ж сталося у того Собеського?

— Сидів Іван Дмитрович за столом на почесному місці, а тоді кудись на хвилину вийшов. Повертається назад, а на його місці паволоцький полковник Лисиця сидить, усміхається. Сусід і каже: «Що це таке? То Сірко сидів біля мене, а це вже Лисиця крутиться».— «Хе-хе-хе,— хихикає Лисиця.— Лисяча шуба поважніша грубої шерсті Сірка». А Іван Дмитрович з-за спини: «Атож! Лис хитріший, ніж будь-який домашній пес, але ж і шерсть у нього смердючіша»,— узяв Лисицю за барки і викинув з крісла.

— Та невже?— не вірилось Кирилові.— На бенкеті?

— На бенкеті й викинув. Не любив хитрунів — страх!

Довго розповідав Дидаскал того вечора про Сірка, про його ставлення до козаків та полковників, до гетьманів, до московського царя та польського короля, до ворогів українського народу. Заснули вони десь опівночі, а рано-вранці, ледь сонячні промені бризнули на рядно крізь прорваний стріп, попрокидалися. І тільки-но продерли очі, як Кирило заговорив знову:

— Слухав я тебе вчора, слухав, хотів щось перепитати та й незчувся, як задрімав. І про що б то? — по-

чухався п'ятірнею.— От пам'ять стала, мов у дівки під-топтаної.

— Щось ти бурмотів, коли я про Дорошенка завів...

— Тю, бий тебе сила Божа! І треба ж забути! Так от. Чи так воно ото й справді було, чи наплутав ти, а може, я й не дочув, що Іван Дмитрович спочатку ішов з Суховієм проти Дорошенка, а коли Ханенко з Суховієм обложили Дорошенка в Стеблеві, почав допомагати йому.

— Нічого, Кириле, я не наплутав. Так воно було насправді. Весною Іван Дмитрович ішов проти Дорошенка, а восени допомагав йому.

— Дива!

— Які тут дива? Коли Сірко дізнався, що Дорошенко заприязнився з султаном, то зразу пішов проти нього, але розібравшись, що Дорошенко угодою з султаном хоче налякати царя, аби поступливішим був, почав Дорошенка підтримувати. Не забувай, що польський король не облишав думати про відновлення свого панування на Україні й намагався будь-що-будь перетягти Дорошенка та все козацтво на свій бік. У травні того року до Чигирина приїжджав посол лядський і привіз Дорошенкові булаву, корогву і бунчук, які Тетеря, тікаючи з України, до Польщі завіз. Дуже хотілося польським панам, аби козацтво сварилося між собою, аби слабло, знесилювалось, щоб легше було знову всю Україну прибрати до своїх рук. А Іван Дмитрович не хотів знати ні султана, ні короля. Дорошенко теж не хотів знати ні короля, ні султана, одначе спілкувався з ними, бо ж хотів домогтися від царя й бояр таких прав для України, при яких вона була б справжнім панством, а не ганчіркою, об яку витирають ноги всі, кому не ліньки. Але ж були й інші старшини. І відомо ж: дуки-сріблянники не про поспільство думають, а про своє черево, про свої права й вигоди. Не тільки ж, друже, Брюховецький хотів бути боярином. Зрозумів?

— Та зрозумів. Крутилася старшина, мов заблукала вівця, аби собі більше прав вирвати. Недарма й гетьманів у нас було, як грибів по дощу.

— Таж так. Одначе через них доводилося крутитися й чесним людям, Іванові Дмитровичу зокрема, бо ж не все козацтво і не завжди могло розібратися, хто має слушність, а хто ні, й хилилося то в один бік, то в другий. Недарма Іван Дмитрович не раз казав: нужда закон міняє.

— А ти ж казав: Іван Дмитрович — лицар...

Михайло спалахнув:

— Тюхтій ти, та й годі! А ще козаком себе величає. Таж засумнівайся ти перед істинним козаком у доброчесності Івана Дмитровича, то він тобі очі видере. Таж великодушнішої й доброчеснішої людини на білому світі не знайдеш. Та чи ж знаєш ти, що він ніколи не переслідував слабшого ворога, ніколи не порушував даного слова, ніколи не дозволяв кривдити бідних і знедолених? Та чи ж знаєш ти, що після війни він ніколи не брав для себе воєнної здобичі, ніколи не намагався урвати собі ласий шматок? Та чи знаєш ти, що хоробрішого від нього не було не тільки на Січі, а й у всій Європі? Та що Європа! Світ не знав такого сміливця! З десятком відчайдухів умів розбивати сотні ворогів, а сотнею перемагав тисячі людоловів.

— Та що це ти розходився, як півень на смітнику? Муха вкусила, чи що?

— Михайле! Кириле! — раптом загукала Софія зизу.— Де ви там? Ще й досі шкварите хропака? Уже обід! Вставайте!

— Та ми давно встали, пані Софіє,— обізвався Михайло.— Не хотіли вам заважати.

Козаки вискочили з хліва на подвір'я. Софія дивилася на них змученими очима, під якими темніли широкі синці.

— Занедужали, пані? — підійшов до неї Михайло.

— Та...— затрусилися присмаглі губи жінки.— Яка там недуга... Всю ніч не спала. То Іван перед очима, то цей лашпітник Петро... Хотіла вдосвіта не пустити, так упертюх такий... Відмовляла, а він... поїду — і все. А серце так болить, так ниє... Чує, бути якійсь біді. Не спроста ментрежиться.

— Та що ви... Петро не дитина, не хлопчак.

— А серце щемить,— квилила Софія.

Поснідавши, Михайло і Кирило помчали в степ. Трималися Можі, простували до Сіверського Дінця. Попереду них трьома темно-зеленими смугами тягнулися сліди коней Петра та його попутників — і Михайло з Кирилом не гадали куди їхати, якого боку річки триматися.

Сонце, продираючись крізь дрібне хмаровиння, поволі повзло вгору. Парило. Земля спрагло чекала дощу, але дрібні купчасті хмаринки спокійно повзли й повзли на схід, не ронячи на землю жодної краплини жаданої вологи.

Розділ 27

СТЕЖКАМИ МИНУВШИНИ

Спомини Івана Сірка

Згадки взяли в полон Сірка та й не випускають зі своїх пазурів. Знову бачить він перед собою Дорошенка, знову говорить з ним.

Горе, горе, Петре. Куди не повернися — всюди горе... Сплюндровані міста й села, витолочені луки, витоптані поля... Сльози й кров, кров і сльози на кожному кроці...

І щоб хоч трохи применшити його, щоб дати народові передихнути хоч хвилину, щоб порятувати тих, хто лишився на Правобережжі чекати милосердя Господнього, щоб не дати Україні загинути зовсім, я, тільки-но одержав листа від тебе, Петре, наказав скликати раду й прочитати його. У мене саме гостював донський отаман Фрол Минаєв з козаками. Ми запросили на раду й донців. Твій лист, Петре, усі — і січовики, і донці, і чумаки — сприйняли як проблиск надії на скорий кінець вавілонського стовпотворіння на Україні.

10 жовтня 1675 року купно з Минаєвим у супроводі доброї чати січовиків, донців і калмиків прибув до Чигирина. Ти стрічав нас з духовенством, корогвами й іконами. На раді, в присутності вірних тобі козаків та посольства, ти поклав булаву, бунчук і корогву й на святім Євангелії присягнув на вічне підданство московському цареві. Ми теж присягнули. Обіцяли, що тебе, Петре, буде прийнято царською величністю з батьківською милістю, що за твої колишні провини ніхто тобі мстити не буде, що ти й надалі лишатимешся з усім своїм військом при своїх військових клейнодах у доброму здоров'ї, честі й славі. Ми говорили, що царське військо боронитиме тебе від татар, турків і поляків, що знелюднілі міста на Правобережжі знову будуть заселені, що наші люди матимуть вольності й житимуть так само, як живуть їхні брати на Лівобережжі.

Та не так гадав Самойлович, не так думали в Москві. 14 жовтня я повідомив про Чигиринську раду Малоросійський приказ, просив, щоб Дорошенка прийняли ласкаво, адже він щиро присягнув служити цареві. Та Самойлович переконав бояр, що ти з моєю допомогою хочеш обдурити царя, аби виграти час, аби перезимувати, дістати живність та переманити назад людей, які утекли від тебе. Москва відповіла мені доганою за те, що я взявся за діло, доручене Ромодановському й Самойловичу, одне слово, аби не сунув свого носа в чужий город.

Ще більше невдоволення в Москві викликали мої універсали Чернігівському, Стародубському, Ніжинському й Прилуцькому полкам від 29 грудня з повідомленням про твоє підданство. Мене застерегли з Малоросійського приказу: «Коли ти почнеш писати, окрім гетьмана, до полковників або до яких-небудь інших урядів, які тобі відати не наказано, то знай, що таких твоїх писань їм наказано не слухати».

А Самойлович пішов ще далі. Він заборонив возити на Запорожжя хліб та приймати січовиків у містах Лівобережжя на зимівлю. Одначе за велінням царя раз у раз запрошував тебе приїхати на Лівобережжя, аж поки ти наприкінці червня 1676 року не відрізав: «Без військової ради не поїду й не складу гетьманства!»

Після чергового наклепу, надісланого Самойловичем у Москву, йому та Ромодановському було наказано рушати до Дніпра з військами.

Спочатку пішли Косагов з п'ятнадцятьма тисячами царських вояків та генеральний бунчужний Леонтій Полуботок з Гадяцьким, Миргородським і Лубенським полками, маючи наказ перейти Дніпро й підступити до Чигирина, а 15 серпня до Дніпра підійшли й Ромодановський та Самойлович з рештою війська. 17 серпня попович вислав гінця до мене й зажадав, аби і я з Січовим товариством ішов змушувати тебе скласти гетьманство. Я відповів запопадливому царському служаці: «Не прихиляюсь до твого заміру. Хоча у Дорошенка небагато війська, але він стоятиме за свої військові клейноди. Радимо вашій милості кинути свій замір і перебувати собі спокійно на своїм місці. Зашліть бити чолом цареві, щоб він не наказував починати усобиці. Збережіть вашу хоробрість проти ворога хреста святого. Якщо нас ви не послухаєте — ми не станем терпіти. Ви наступатимете не на Дорошенка, а на наше здоров'я. І ми старатимемось, щоб військові клейноди з столиці Чигирина нікуди не переношено, хіба — у Січ «на корінь», де задля військових клейнодів скарбницю споруджено. Вдесяте просимо: не починайте богомерзкої усобиці».

Ромодановський і Самойлович тим часом переправились через Дніпро. Посланці від Черкас, Жаботина, Суботова та Медведівки, які були ще вірними тобі, прибули до них у табір і заявили, що їхні міста готові при-

сягнути на вічне підданство цареві. За кілька верст від Чигирина Ромодановський і Самойлович зупинилися й звернулися до тебе, Петре, з грамотою від царського імені. Що в ній було, я не знаю, і чи відповідав ти їм, теж не відаю. Чув лише, що наступного дня вони ще ближче підійшли до твоєї столиці, що розпочався бій, а ти тим часом скликав у Чигирині раду, прочитав грамоту — і всі згодилися віддатися під руку московського царя...

Так, 19 вересня 1676 року скінчив ти, Петре, своє гетьманування. Тебе чекали Сосниця, Москва, Вятка, а Україну — нові нещастя, нові випроби: ще одне гетьманування Юраська Хмельниченка, ще одна навала турків на Правобережжя — і сотні спалених міст і сіл, тисячі вбитих і скалічених, полонених і вигнаних в аграрянську неволю, моря крові і сліз...

Розділ 28

РОЗМОВА З СЕМЕНОМ ПАЛІЄМ

Двері рипнули — й крізь них просунулась нечупара голова Шевчика.

— Батьку, годі спати — гріх: грім гримить.

— А я й не сплю,— прокинувся від задуми Сірко.— А ти, пане-брате, чого тут?

— Та,— зам'явся старий козак,— товариство...

— Сторожуеш мене? — допитувався Сірко.— Га?

— Та, батьку,— тягнув Шевчик.— Ну, як тобі сказати...

— Як на духу,— нагадав Сірко.

— Товариство нас послало,— випалив Шевчик.

— Кого це вас? — насторожився Сірко.— Ану, відчини двері! Хто там ще мнеться в сінях? Ану, всі до хати!

За дверима були Олекса Борода, брати Темниченки, Ярема Кваша, Степан Очкур.

— Он як! — невдоволено пробурчав Сірко.— Не думав... Не думав, що таких козаків доведеться киями частувати.

— Батьку, за що? — почав виправдовуватися Шевчик.— Ми ж...

— Споконвіку було на Січі і до кінця віку так буде: найстарший — кошовий отаман. Він вирішує, що кому робити, де бути, куди їхати, кого сторожувати,— почервонів від натуги Сірко.— Покличте джуру!

— Даруй, батьку,— заговорив і Борода,— але ж товариство так вирішило. Як став ти плохий, перевезено тебе в Грушівку, аби поправлявся, сторожу приставлено, аби ніхто не турбував тебе без потреби. Ти дві доби без пам'яті був. Марив усе. З Дорошенком розмовляв. І'ять воскрешала бої, походи, людей, з якими знатися доводилось. І тебе згадував — не тільки Дорошенка... А що там про турків і татар новенького, Олексо, чувати?

— Згадував я, пане-брате, а ти — «марив»... Па-

Борода підійшов до ліжка.

— Ото як на початку року хан слободи московські довкруж Білгорода попустошив, а на весні біля Києва велику шкоду починив, відтоді сидить тихо. І турки не рипаються.

— А Самойлович як? Наклепи на мене в Москву й досі шле?

— Недавно, батьку, під Путивль купно із старшиною їздив.

— І чого б то? — поцікавився Сірко.

— Біля Білих Берегів стоїть царське військо під орудою боярина Голіцина, що старший і над Ромодановським. Отож до нього і їздив Самойлович. Радяться, як бути, коли турки на Київ нападуть,— розповідав Борода.

— Невже вони не знають, що ні турки, ні татари в посуху нікуди не вибираються?

— А посуха цього літа як ніколи,— докинув Василь Темниченко.

— Не тільки увесь степ вигорів, а й води в болотах не стало,— обізвався і Кваша.

— Біда,— зітхнув Сірко.— І так усе Правобережжя ледве дише, а тут ще й Бог кривдити почав.

— Не журись, батьку,— заспокоїв отамана Шевчик.— Наш народ живучий. Якщо він чигиринські походи пережив, то...

— Не розпускай язика, друже,— застеріг Сірко.— Добре, як наша біда чигиринськими походами скінчиться, а якщо султан знову поведе свої полчища на Україну? Що з неї залишиться? І Січі не стане.

— Поки ми живемо, батьку, доти Січі ворогам не бачити, як своїх вух,— почувся з-за дверей голос Роги.

— А це ще хто там? — приклав долоню до вуха отаман.

— Розірвигуба, батьку, чатує,— пояснив Олекса Борода.— Там до тебе цілий гурт козаків на чолі з Семеном Палієм рветься. То він не пускає.

— Палій, кажеш? — скинувся Сірко.

— Атож, батьку. Я, каже, з Грушівки не поїду, поки батька отамана не побачу.

— Проси його до господи. Та швидше,— почав поправляти простирадло Сірко.

Світлиця одразу виповнилася строкатим одягом, обвітреними, засмаглими обличчями. Всі прибулі стали вряд, поклонилися.

— Чолом тобі, батьку. Даруй, що турбуємо,— випростався Палій.— Ідемо на Україну. Думаю, батьку, новий полк фундувати. Ідуть зі мною ті, хто ні зимівників, ні статків, нічого не має, окрім честі та совісті. Всі, кому болить доля рідної землі, хто готовий життя віддати, аби Україну від нових незгод рятувати.

— Славно, славно, Семене. Не забувай, що честь і совість — найліпші багатства людини. У запорожців вони споконвіку у великій пошані, бо ж людина без честі чи й совісті — слимак, ніщо.

— Були ми, батьку,— продовжував Палій,— на Азовському морі і там турського корабля захопили. Яничари, які лишилися в живих, повідали, батьку, що цього літа годі сподіватися виправи султана на Україну: збирається він воювати з французами. Якщо й з'являться на наших землях турки, буде то невелика ватага. Тож не тривожся, батьку, лежи спокійно, видужуй.

— Я, Семене, не тривожусь, навали бусурманів цього літа не сподіваюся. Це Самойлович панікує. Вісною він прислав листа, в якому повідомляв, що турки нібито збираються чинити напад на Запорожжя і цар наказав стольнику Перхурову спішити з тисячею чоловік нам на поміч. Я відповів тоді: велце дякуєм вашій вельможності за приязнь і усердіє, що обіцяєш нас од бусурманської неволі захищати й боронити. Однак, якщо ваша вельможність для нужди нашої мав свою гетьманську особу турбувати з такою приязню і щирістю, з якою турбувався, аби допомогти Ладижину, Умані, Чигирину, Каневу та іншим українським містам і повітам сьогобічним, то лучче зоставатися дома і не дивитися на наш упадок, як дивився безпечально на упадок чигиринський, а ми всемогутньому Божому захисту себе поручивши, станемо при його ж всесильній помочі самі про свою цілість промишляти і неприятелям, коли прийдуть, належний опір чинити. Якщо ж

полк великоросійських військ по указу монаршому з Києва до нас прибуде, то ми приймем його для допомоги своєї з вдячністю, тільки ж у тій допомозі потреби немає, поневаж про таких злих бусурманів, про яких у листі вашім ідеться, у нас ніяких відомостей немає.

— Гарно втерли носа поповичу,— усміхнувся Палій.

— Хай не забуває, з ким справу має,— усміхнувся й собі Сірко.— Я все своє життя з бусурманами воюю. Одних боїв п'ятдесят п'ять, а сутичок з дрібними виправами — безліч! Скільки разів доводилось мені брати булаву кошового в руки — я жодного разу не звертався ні до Хмельниченка, ні до Брюховецького, ні до Многогрішного, ні до Самойловича по допомогу, бо знав, що кращих порадників і помічників, ніж Січове товариство, ніде не знайду.— Отаман важко зітхнув, якусь мить помовчав і заговорив знову тихим, ослабленим голосом: — Січове товариство навчило мене любити й шанувати рідну землю, боронити й захищати її словом і ділом. Тут, на Січі, я пізнав військове ремесло, набрався мужності й відваги, осягнув мудрості реймен тування людьми. Січ замінила мені батька й матір, рідну домівку й сім'ю. І хоч ким я тут був — козаком, сотником, полковником чи кошовим — її болі й радощі були моїми болями й радощами, її думи й сподівання були моїми думами й сподіваннями. А Січ — це частка України, її серце, душа. Тому я підтримував тих гетьманів, які хилилися до неї, і бився з тими, які шкодили їй, а отже, і всій Україні, всьому нашому народові. Усе своє свідоме життя я потратив на те, щоб її люд жив мирно й спокійно, щоб не знав ні ординських людоловів, ні туречьких грабіжників, ні польських панів. Ворогів та їхніх поплічників Україна має немало — тому моїй шаблі іржавіти не доводилось, рукам спочивати не випадало, голові тішитись пустими думками бракувало часу. І не моя вина, що Україна сьогодні розірвана на клапті, що польські пани й турецькі яничари сидять у містах і селах Правобережжя. Марнославці та їхні полигачі мало не довели її до загибелі. Тому я не лише карав людоловів за зло, заподіяне нашій землі, визволяв нащих полонених, захоплених здобичниками, а й бив перевертнів. Людолови боялися мене, як вогню, лякали моїм іменем своїх дітей, прозвали мене Урус-шайтаном, десятою дорогою обминали Січ, а перевертні із шкури пнулися, щоб збутися мене. Печалюсь я, пани-браття, що кримських татар не вдалося від людоловства відучити, Україну від злої напасті захистити.

— Кримське ханство сьогодні, батьку, не те, що було колись,— сказав Семен Палій.— Воно ледве дише, воно — мов той побитий пес. І хіба не твоя заслуга в цьому, батьку? Ти ж вривався в Крим, тільки-но траплялась нагода, бив здобичників у їхньому кублі як хотів. Хіба раз од тебе тікав у гори або й за море, кинувши свої статки й сім'ю, кримський хан? Колись його військо було грізною силою, а зараз це купка грабіжників, озброєних маслаками. Вони розбігаються, побачивши не військо, а тільки кілька десятків січовиків. Хіба не доводилось тобі, батьку, з двома сотнями вояків громити орду, що налічувала понад тисячу чоловік? Тож не печалься. Ми постараємося, батьку, довести почату тобою справу до кінця,— запевнив Палій.

— Не я починав, браття. Батько Богдан підняв усю Україну на ноги. Я лише продовжував його справу. Продовжував як умів... Поклянись же, Семене, що й ти не зійдеш із стежки, якою вів нас батько Богдан, якою йшли кращі сини України після його смерті.

— Клянемось, батьку,— хором відповіли Палій і його супутники.

— А тепер, Семене, їдь до короля. Скажи йому, що я шлю щире вітання йому й уклінно прошу, аби він пильно вислухав тебе, як вислуховував не раз мене. Він друг козацтва, йому вірити можна... Хоч у Польщі від короля не дуже багато залежить... Уже рік як помер Євстафій Гоголь, і козаки, які купно з ним з Брацлавщини переселилися на Полісся, в Димер, стали попихачами шляхтичів Київського воєводства.

— Вони, батьку,— додав Олекса Борода,— наймаються тепер то до одного шляхтича, то до іншого й допомагають їм грабувати один одного.

— Така ганьба,— скривився, мов від різкого болю, Сірко.— Колись шляхтич тікав від козака не оглядаючись, а тепер якийсь Зайончковський його гарапником поганяє.

— То ж не козаки, батьку, а справжнісінькі кізяки,— підкинув Шевчик.

— Ганьба,— повторив Сірко й додав: — Як сфундуєш, Семене, полк, пошли своїх козаків до Димера й розжени тих перевертнів.

Палій тричі почоломкався з Сірком, низько вклонився, підтягнув тугіше пояса, поправив шаблю й пістолі і попрямував до дверей. За ним рушили і його супутники. Шевчик провів їх заздрісним поглядом, підкрутив обвислого поріділого вуса й промовив до Бороди:

— Цей бити поклони перед шляхтою не стане, не дасть собі в ніс дмухати.

— Не перевелися ще богатирі на Русі-Україні,— відповів Борода.— Козак як козак. Але тихше, братове. Батько очі заплющив.

— Стомився він. Ходімо, браття, в сіни. Там, здається, ще хтось парка парить, до батька добивається. Розірвигуба сам не втримає...

Розділ 29
СТЕЖКАМИ МИНУВШИНИ
Спомини Івана Сірка

Розповідь Палія про бій з турками на Азовському морі знову збурила старечу пам'ять Сірка. Йому згадалося, як весною позаторік турки зібралися в похід на Україну. Самойловичу доповіли, що Сірко піддався султанові й подружив із ханом. І хоч тверезі голоси й запевняли поповича, що ті чутки брехливі, він почав ще дужче обливати брудом кошового отамана, а коли той порадив боронити не зруйнований Чигирин, а Київ, Самойлович придумав, що Хмельниченко хоче з допомогою Сірка захопити Чигирин, укріпитися там і зробити його своєю столицею.

А він, Сірко, як і раніше, дбав не про свою власну вигоду, не про слободи, хутори й земельні вгіддя, чим тільки й снив лівобічний гетьман, а про те, як порятувати рідний люд від нового нашестя яничар, як завдати ворогові найдошкульніших ударів.

На початку липня втікачі з турецького полону повідомили, що з Аккермана вирушила турецька флотилія, яка везе військові припаси й хліб до Очакова й Кизикерменя. На збори часу не було — і Сірко, прихопивши кілька сотень охочих січовиків, зразу ж вирушив до Андрієвого острова, де тримав заставу і з десяток чайок.

Спочивши після тривалого переходу, козаки вночі спустилися в лиман і зачаїлися в заростях, які надійно заховали їх від стороннього ока. Ждати довелося недовго. Наступного дня, надвечір, коли сутінки оповили Узбережжя, дозорці помітили турецькі кораблі, які суднули понад берегом. Виждавши, поки флотилія проминє місце їх схованки, Сірко подав сигнал рушати наздогінці. Легкі чайки швидко наздогнали ворожі суд-

на, які прямували вперед, не сподіваючись ніякої небезпеки. Козаки оточили турецькі кораблі і вдарили по них із фальконетів.

Почувши постріли, веслярі-невільники кинули веслувати.

— На опачини, браття! — закричав Грицько Оридорога.

— Кидай гаки! — гукнув Карпо Обережний.

Не встигли турецькі воїни опам'ятатися від громохкої стрілянини, як на палуби їхніх кораблів вискочили напівголі козаки. Загриміли пістолі, задзвеніли шаблі і ятагани. Грицькові Півневі й Павлові Розірвигубі вдалося пробитися до капітанської каюти. Вони зарубали азаба, який чатував там, ухопили його смолоскип і кинулись під поміст. Там був склад пороху. Козаки розбили барило, розсипали порох по підлозі, крикнули веслярам: «Ховайтеся, браття, під лави!», вискочили назад і шпурнули в отвір смолоскип. Оглушливий вибух струсонув галеру, вогонь, вирвавшись на волю, пожадливо накинувся на палубу й борти. Азаби почали стрибати в воду, а козаки кинулись рятувати веслярів.

Капудан, покинутий охороною, метався мов очманілий. Поранений у праве плече, він бився лівою рукою. Оточений добрим десятком козаків, капудан так вправно орудував ятаганом, що до нього ніхто не наважувався підступитись.

— Ану, розійдись, браття! — зненацька пролунало на палубі.

— Сірко! — ахнули козаки й розступилися всебіч.

— Урус-шайтан! — опустив ятагана капудан і закляк на місці, вражений зустріччю з грізним суперником.

— Давай сюди ятагана, пане капудан,— мовив Сірко, спокійно наближаючись до турка.

Капудан простягнув йому зброю, опустився на коліно, схилив голову.

— Отак би й зразу, шановний аго,— по-турецьки мовив Сірко й добродушно поплескав турецького старшину по плечах.— А то відбиватися надумав...

— Слава! — гукнули козаки, побачивши схиленого капудана й сяючого Сірка.

Переможний козацький вигук на головній галері подвоїв сили січовиків, які штурмували інші галери та сандали,— і невдовзі й там козаки святкували перемогу. Лише одному сандалові, на якому було багато парусів і веслярів, вдалося втекти з бойовиська.

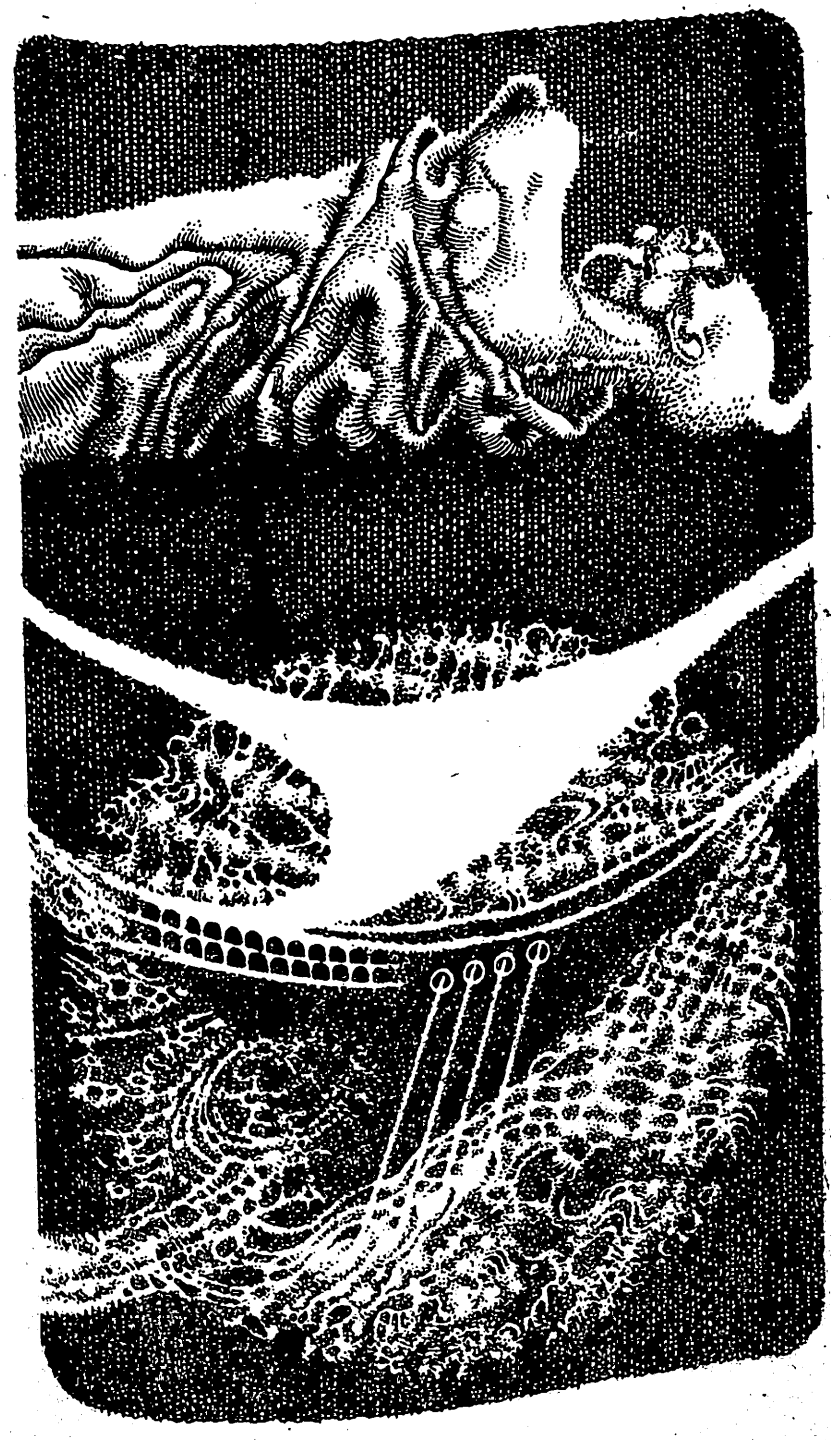

Повертали козаки на Андріїв острів з багатою здобиччю й чималим полоном, сподіваючись на тривалий спочинок.

2 Та відпочивати й цього разу випало лише деньдругий. Не встигли січовики добре виспатися після виправи, як Олекса Борода з братами Темниченками привіз звістку, що до моста на Бузі простує з-під Чигирина турецьке військо. Сірко вирушив у похід, не гаючи жодної хвилини.

— І виспатись не довелось,— журився Шевчик, протираючи раз по раз заспані очі.

— А тобі, шелихвосте старий, аби тільки спати,— впік його Розірвигуба.

Вони вже готові були знову зчепитися, але їх помирив Грицько Півень:

— Злитися треба на бусурманів, а не один на одного. Не Павло ж не дав тобі виспатись, а турки, що приперлись на нашу землю.

Сірко переправився через Буг вище моста, наказав двом сотням переодягнутися в яничарський одяг, який вони прихопили з собою, роздягнувши полонених турків, і повів їх до переправи. Охоронці моста, заховавшись від спеки в наметах, мирно дрімали, а на чатах стояли по два чоловіки. Сторожа одразу помітила на взгір'ї яничарську орду й, подумавши, що вона поспішає до Чигирина, не наважилась турбувати чорбаджі повідомленням про її появу, тим більше що Сірко ще здаля закричав:

— Фірман султана славному Ібрагім-паші! — І для більшої певності підняв над головою згорток паперу.

Вартові, які стояли на правому березі, лише і встигли підхопитися та виструнчитися, коли Сірко підлетів до них. Тримаючи в лівій руці удаваний фірман, він наблизився до першого вартового й рубонув його з-за плеча.

— Буткали! — перелякано заверещав другий вартовий і метнувся до намету, але дорогу йому перетяв Розірвигуба й зарубав на місці. Сірко з сотнею Грицька Оридороги промчав на міст, а сотня Карпа Обережного, оточивши правобережний намет, накинулась на яничар, які встигли вже підхопитися. Лівобережні яничари вскочили в шанці й відкрили стрілянину по козаках, що наближалися. Першим сторчголов полетів кінь Сірка. Перелетівши через його голову, отаман упав на настил. Яничарська куля шугнула над його головою й зачепила верх шапки.

Грицько Півень нагнав отамана, сплигнув на землю, простягнув йому поводи. Сірко скочив на Півневого румака й знову полетів уперед. Яничари ще раз вистрілили з пістолів, вискочили з шанців і з ятаганами в руках кинулись назустріч козакам. Сутичка була жорстокою, проте недовгою. Жоден з яничарів не підняв рук, не попросив пощади. Всі загинули зі зброєю в руках.

— А де ж Грицько Півень? — роззирнувся Сірко по закінченні бою.

— Та десь же тут,— завертівся навсібіч і Розірвигуба.— Грицьку, де ти?

Ніхто не обізвався на його голос. Сірко повернув коня назад, вискочив на міст. Посеред нього на настилі, залитому кров'ю, лежав, розкинувши руки врізнобіч, Грицько. Скляні очі байдуже дивилися в насуплене небо.

Козаки спішилися, зняли шапки.

— Мир душі твоїй, Грицьку,— крізь сльози мовив Сірко.— Спасибі, пане-брате, що життям своїм поряту вав мене.

Козаки поховали побратима на взгір'ї, попрощалися а ним громохкою ясою й помчали до Кардашина, де залишили ясир під охороною визволених полоняників.

— Очевидно, й цього разу не доведеться поспати,— знову почав журитися Шевчик.

Розірвигуба, що їхав поруч, важко зітхнув:

— Нема кому мирити нас, пане-брате,— й голосно чмихнув.

— Не будь бабою, Павле,— витер почервонілого носа Шевчик.— Ми ж козаки.

— Рано про сон думати,— почув їхню розмову Сірко.— Треба ж стрічати яничарів, що повертаються з-під Чигирина.

Голос Михайла Дидаскала:

«Року 1678, У липні місяці, коли турки поверталися додому з-під Чигирина, Іван Сірко пішов до Бугу, де була турецька переправа, знищив їхню заставу та спалив міст, а тоді подався назустріч яничарам. Знесилені далекою дорогою, багато турків ледве пленталися степовими шляхами. Козаки налітали на них окремими чатами то тут, то там і вирубали їх силу-силенну. Гнали здобичники з України великий ясир, та майже всі

бранці біля Інгулу й Інгульця здобули волю, дякуючи Сірку, що погромив і тут ясирників...»

Кров і сльози радості... Як часто кроплять вони твою землю, Україно, як часто проливає їх твій забутий Богом і без ліку кривджений захланними сусідами нещасний люд...

Не сидів він, Сірко, склавши руки, й минулого, 1679 року.

— Батьку отамане,— повідомили його якось Олекса Борода й брати Темниченки.— Турки надумали відновлювати фортеці в Кизи-Кермені й на острові Таванъ. Знову натягнули ланцюги.

— Ну й добре,— відповів він тоді.— Хай чекають гостей.

І хоч турки й не сподівалися, що козаки з'являться біля Кизи-Керменя, січовики таки зуміли нагадати їм, що Січ не за горами, а її господарі не розучилися захищати свою честь і свободу.

Турецький паша Кара-Мухаммед розлютився на козаків, мов собака на кота, що заліз на дерево.

— Зітру з лиця землі! — кричав він, забувши, що п'ять років тому подібне збирався зробити султан Мухаммед IV.

— Батьку отамане,— знову потурбував Сірка Олекса Борода,— яничари прямують до Чортомлика.

— Ну й добре,— сказав таман.— Дістануть гарного прочухана. А скільки їх?

— Як бліх у старому кожусі,— пояснив Борода.

— Чимало. Доведеться схитрувати...

І Сірко вивів козаків в урочище Лободиха, став чекати ворога. Кара-Мухаммед, дізнавшись, що Сірко вийшов із Січі й очікує його десь між островами, повернув назад, хоч був уже за один перехід від Чортомлика.

Розділ 30
ЗРАДА

Вони мчали й мчали. Якусь часину перепочивали, підгодовували коней і поспішали далі. Полишивши позаду себе Можу, попрямували понад Сіверським Дінцем, раз у раз відриваючись від його закрутів й долаючи степове роздолля напрямки, обминаючи поодинокі слободи й хутори, що тулилися понад вибалками. Проминули Зміївську фортецю. Біля озера Лиман, що мілило під спекотним сонцем, спинились на обід.

— Ну, чому ж би їм не полювати тут? — дивувався Кирило, стрибаючи очима з пагорба на долину, з долини на перелісок.— І пернатої дичини, і риби вдосталь, хіба де більше знайдеш? А луки? І пасовисько, і спочинок. І слобода з острогом поруч. З'являться татари — є де заховатись.

— Ех, Петре, Петре,— скривився Михайло.— Батько на Божій дорозі, а він ганяє по степу, мов нічого й не сталося. Не знає — це так. Але ж син — хіба не відчуває?

— Козак. Нічого не поробиш. Сам знаєш, що козак склавши руки сидіти не буде,— провів рукою по густій щетині, що висіялась за день, Кирило.— Йому як не воювати, то полювати, як не полювати, то торгувати — аби без діла не сидіти... А тут ганяй по степу...

— На Лівобережжі козаки сьогодні за плуги взялися. На Слобожанщині теж,— збив смушеву шапку на потилицю Михайло, витер піт з випуклого чола.

— Хоч би ж їхав був недалеко, а то... Ізюмський брід провідати закортіло,— нарікав Кирило. Дзьобатий ніс його лиснів від поту, морщився, очі мружились.

— Та де там закортіло... Домовились же з торським отаманом зустрітися там. Він гарні й безпечні місця знає.

— Ніби їх нема ближче. Запертися світ за очі,— бурчав Кирило.

І вони знову заспішили на південь. Знову гнали коней, знову летіли, мов тікали від погоні. Сонце котилось на захід. Обминало поодинокі хмарки й опускалось нижче й нижче. Після спекотного дня степ починав оживати, дихати вільгістю. Далеко-далеко, на самому крайнебі майнуло стадо сайгаків. Неподалік шляху вигулькнула з тирси здоровенна дрохва й поспішила до вибалка, що зеленів за кілька гонів од кургану.

— Повернемо? — кивнув очима на курган Дидаскал.— Десь тут брід має бути.

— Повернемо,— згодився Кирило.

З кургану було видно степове роздолля на кілька миль довкруж. Тирса сріблилася, хилячись до землі буйночубим волоттям; то тут, то там крізь неї визирали округлі кущі перекотиполя, пругкі стебельця дроку.

— Щось ніби бовваніє? — приклав правицю до лоба Михайло.— Верхівці якісь, чи що?

— Виперлись на курган так необачно,— тер очі шкарубкою обвітреною рукою Кирило.— А що, як татари?

— Скажеш таке...— розважно мовив Михайло.— Татари кралися б, як злодії, а ці їдуть не ховаючись.

— Мо', Петро з Пилипом і Волохом? — гадав Кирило.

— Передній щось везе,— придивлявся Михайло.

— Мо', сайгака вполювали,— знов навздогад сказав Кирило.

— Може, й так,— згодився Михайло. Він ще раз приклав руку дашком до лоба, ще раз пильно приглянувся до верхівців, що трусилися клусом до кургану.— Ні, не Петро,— зрештою сказав він.

— І не впольована тварина на коні, а людина. Тут щось не те,— тривожно мовив Кирило.

Михайло оперезав коня канчуком і помчав назустріч верхівцям. Кирило й собі приострожив коня, кинувся навздогінці за ним.

— Ви хто будете? — зупинив коня передній верхівець, опасистий вусань з глибоко посадженими сірими очима.

— Свої, пане-брате, свої,— озвався стурбований Дидаскал.— А ти, друже, не Яків Лохвицький часом?

— Він самий, козаче,— сумно відказав верхівець.— Чи не Петра Сіркового розшукуєте? — запитав по хвилі.

— Петра, пане-брате, Петра! — аж скрикнув Дидаскал.

— Нема Петра живого, браття,— впала сльоза з очей Лохвицького на ношу, що лежала перед ним на коні.

Лохвицький скочив на землю, обережно зняв Петрове тіло, поклав на траву. Бліде, без жодної кровинки лице молодого Сірченка так нагадувало обличчя старого Івана Сірка, що Дидаскал не стримався й схлипнув:

— Як же це сталося, пане-брате?

— Приїхали вони до броду, спішились, стали нас чекати. Ми домовлялися на обідню пору,— почав розповідати Яків.— А чи вони поспішили, чи ми припізнилися — хтозна. Одне слово: приїхали вони раніше. Петро приліг під терном, Пилип сів обіч нього, а Волох за терен поплівся — до вітру, їм сказав. А там, за терновиком, у засідці сиділи татари. Цілий десяток. Ми саме до річки під'їжджали, як вони підхопилися й кинулися до Петра й Пилипа. Пилипові одразу стяли голову, а на Петра навалилися всі гуртом — хотіли, вид-

но, взяти живим. Та не на того нарвалися. Петро розметав їх, підхопився, зніс одному голову, другому, вистрілив межі очі Волоху. Ми саме до річки доскакали, у воду кинулись. Татари бачать, що непереливки будуть, за луки — і... Поки ми через річку перебралися — Петро й дух спустив: п'ять стріл у груди впилося, одна наскрізь пройшла.

— Що ми тепер Софії скажемо? — ридма заридав Дидаскал.— Як в очі батькові отаманові глянемо?

Вечоріло. Збагряніле сонце важко опускалося за посмутнілий обрій. Крайнеба покривався кривавим серпанком. На пагорби й курган падали останні відблиски світла. Похмура темінь підіймалася з долин і балок, повзла степом вусебіч.

Розділ 31
ТІНІ

Знову запаморочилася голова й кволість скувала все тіло. «Невже кінець?» — майнула жахлива думка й потонула в холодному мороці. Лежав якийсь час нерухомий, безтямний. Та поступово норну пітьму прорвало мерехтливе, ледь помітне світло, а обіч щось жалібно й дзвінко забриніло. Прислухався — здається, оса. Напружився, спробував розплющити очі. Крізь вузьку щілину, яка з'явилась перед правим оком, побачив продовгувате жовте, помережане темними смужками тільце оси. Вона голосила на всю кімнату, що не може пробити скло й вибратися на волю.

— Поміг би тобі, комахо, та сам ще в гіршому стані,— беззвучно прошепотів отаман.

Спорожніла на мить голова знову стала повнитись невпокійними думками. Невже він і справді такий уже плохий, що мало не врізав дуба, поговоривши хвилину-другу з козаками? Невже все скінчено?

А жити так хочеться... Так хочеться осідлати коня й помчати в степ. Не з шаблею, не з пістолем, а так, без нічого... Просто підставити груди вітрові — хай остудить заболілу душу, прожене млявість, поверне колишню силу й завзяття. Ще ж у такий вік деякі козаки і влучно стріляють, і михайлика до дна спорожняють, і приймі на зиму шанують. А він зовсім скис...

Гукнув джуру.

— Нема ніякої вістки від Михайла Дидаскала? — спитав.

— Нема, батьку, вони ж недавно поїхали.

— Як повернуться — одразу до мене...

Знову лежав кілька хвилин у напівзабутті. Та ось крізь туман, що сповив усе довкруж, забовваніли якісь невиразні, тьмяві постаті. «Хто б це міг бути?» — напружив пам'ять Сірко. Одна зовсім низенька, присадкувата, скарлючена, друга — трохи вища, довгошия.

— Хто ви? — подумки запитав отаман.

— Я — Степан Опара,— засмикалася перша тінь.

— Опара? — чи то не дочув, чи не повірив Сірко.

— Еге ж, Іване. Невже забув? П'ятнадцять літ тому...

— Тобі хан булаву дав, аби ти погрався нею трохи?

— Не треба так, Іване, кепкувати з мене. Я ж не дитина. Я ж не заради булави згодився гетьманувати, я ж хотів...

— Слави зажити хотів, а довелося й штани губити, козацьку честь каляти.

— Та що ти, Іване? — завертілася тінь, оглядаючись.— То ж усе татари... І делію, і кунтуш, і шаровари. Вони ж грабіжники. Все, все забрали. І булаву... Сміємося і ти, як усі. Поспівчував би, а не зуби щирив би. З Дорошенком злигався — і думає: пан над панами.

— Який там пан,— відштовхнула Опару друга тінь.— Козак, такий, як і ми.

— А це хто там у козаки пнеться? — приглянувся до тіні Сірко.— Либонь, Тетеря?

— Я, Іване, я. Павло Іванович Моржковський, чи то по-козачому Павло Тетеря. А ти чого так мружишся? Соромно?

— А то ж чому, Павле? — здивувався Сірко.

— Драпіжник ти, Іване, справжнісінький драпіжник. Не тільки скарби мої й клейноди забрав, а ще й військо на свій бік переманив. А чи по-козацькому це? Ти хоч раз замислився?

— Не тобі, Павле, про козацьку честь згадувати. Козак — лицар, а ти? Нікчемний підніжок, плазун. Ганчірка, об яку польські шляхтичі ноги витирали.

— А ти? Не лизав Собеському п'яти?

— Ти, Павле, Собеського не чіпай. Він іншим королям не рівня. Він полководець, мудра й безстрашна людина. З тобою він і говорити не став би, не те що твоїми послугами користуватися. Він козацьку честь шанує, а ти? Топтав її брудними чобітьми як тільки хотів...

Нараз обидві тіні зникли й на їх місці з'явились дві інші: перша — невисока, круглоголова, кремезна, друга — довгов'яза, з гостроверхою головою.

— А це що за птиці? — приглянувся знову Сірко.— Теж гетьмани, чи що?

— Атож, Іване,— обізвався круглоголовий,— гетьмани. Горе-гетьмани. Я — Сомко, а ця потвора — Брюховецький. Де не повернусь, всюди за мною, мов тінь, тягнеться. Белькотить без кінця й краю: краще б з тобою дружив, аніж із Дорошенком. Не думав, що він такий підлотник. А я йому: треба було до старих людей крадще прислухатися, вони кажуть: не копай комусь ями, бо сам у неї впадеш.

— А до мене чого з'явилися? — урвав Сомка Сірко.

— Я хотів був, Іване, дорікати тобі,— почав говорити Сомко.— Та як побачив, що ти недужий, передумав.

— І даремно, Якиме,— знову урвав його Сірко.— Я не раз каявся і зараз каюся, що не підтримав тебе, не допоміг звалити цього пройду... А де ж це він? Га?

Тінь Брюховецького зникла так само несподівано, як і з'явилася.

— Пропав, Іване,— відповів Сомко.— Він же таки козак, не тетеря. Який уже не є, а козак, хоч і паскуда з паскуд. Прикро, що між козаками така негідь водилася — та що поробиш. Світ великий, людей у ньому як комашні — і кожен хоче жити, і не просто жити, а краще від інших.

— Невже? — здивувався Сірко.— Не міряй, Якиме, усіх на свій копил.

— А то ж чому? Невже ти не такий? — здвигнув плечима Сомко.— Невже не старався вивищитись над іншими?

— Чим? Хуторами, селами, містечками?

— Звитягами, Іване. Хочеш, щоб не тільки Україна, а й Московія, і Крим, і Туреччина, і далека Франція анали про тебе.

— Я хотів, Якиме, не в славі купатися, а рідний люд від тяжкого лихоліття збавити, мир і спокій йому подарувати.

— Чому ж не підтримав мене, коли я виступив супроти того пройдисвіта?

— Не подумав, Якиме, чим усе те скінчиться,— скрушно відповів Сірко.— Я ж вояк, Якиме, а не політик.

— У тому й наше горе, що ми, козаки, політики бої-мося, як чорт ладану. Тому й стало Правобережжя руїною, Іване, що ми тільки воювали. Тому й Україна розірвана на клапті.

Сказавши останні слова, Сомко теж зник чи розтанув, розчинився в сизій імлі. Натомість із сірої сутіні вийшов високий, ставний, плечистий чоловік, зняв шапку, оголивши круте чоло, перерізане кількома глибокими зморшками.

— Петро? — впізнав Дорошенка Сірко.

— Я, Іване.

Дорошенко, широко сягаючи, підійшов до постелі, присів на край ліжка, розправив пишні вуса, розстебнув кармазиновий кунтуш, поклав обіч всипану самоцвітами гетьманську булаву.

— Ти й досі носиш її? — аж підвівся на ліктях Сірко.— Її ж одвезли в Москву...

— Я був гетьманом усе життя, гетьманом і помру, Іване,— гордо сказав Дорошенко.

— Лише десять років,— поправив його Сірко.

— Ні, Іване, все життя. І коли б не ти, то й сьогодні сидів би в Чигирині, а не в розпроклятій Вятці, де й духом рідним не пахне... І Україна не була б така сплюндрована, як нині.

— А хто її сплюндрував, Петре, як не твої спільники — султан та хан? Найлютіші наші вороги.

— Думаєш, я не знаю, що вони найлютіші вороги нашого народу? Знав і знаю. Тому й стільки сил потратив, аби з царем домовитись. До султана я кинувся лише тоді, коли побачив, що нічого не виходить. Так, як Виговський. Він теж довго на царя надію покладав, а як зрозумів, що цар хоче з допомогою Пушкаря його на коліна поставити, почав вести мову з королем... І коли б не ви, ти, Іване, й Богун, він би таки домігся для України таких прав і вольностей, яких їй Москва навіть обіцяти не зважувалася.

— Хіба ми його булави позбавляли? Народ підня-вся...

— Народ... А чи знав народ, про що йдеться в Гадяцькій угоді?

— Гм... Звісно, не знав... Бо ж і знати не хотів... Йому одне слово «польська шляхта» душу вивертає.

— Лихо наше, Іване, не в тому, що народ шляхту ненавидить, а в тому, що ми, старшини, такі політики, як з собачого хвоста помело. Ми шаблювальники, а в шаблювальника не розум бере верх, а хіть.

— Це в тебе хіть до булави брала верх над розумом?

— Звісно, без булави я нічого не домігся б. Та річ не в ній. Я таки думав... Довго думав... Спершу я вважав, що з допомогою султана ми зуміємо вигнати польську шляхту з Правобережжя, а потім укупі з московським військом дамо одкоша і яничарам, укладемо з царем нові статті — і Україна стане окремішнім панством.

— Під зверхністю царя?

— Була така думка, Іване. Але коли Брюховецький повернувся з Москви, я зрозумів, що в царя й бояр рукавички загребущіші, ніж у будь-кого іншого... Що ні Польща не принесе Україні щастя, ні Москва.

— А чому ж Виговському Польща могла принести, а тобі, Петре, ні?

— Після Андрусівського перемир'я шляхтичі так узяли Бога за бороду, так задерли носа, що його й кочергою не дістанеш. Собеський розумний і хитрий. Йому не Україна потрібна, а козацтво. Так, так, Іване, козацтво. Собеський чудово розуміє, що сам на сам Польща нічого з турками не вдіє, а купно з козаками — інша річ. Хотинську війну 1621 року він не забув, він добре пам'ятає, що без Сагайдачного поляки нічого не домоглися б і не тільки України збулися б, а й Польщі не захистили б. Але з Москвою я припинив перемови не лише тому, що цар і бояри захланники, а й тому, що у нас і в москалів і віра одна, і мова близька... Мине якийсь час, подумав я, і ми втратимо через царя своє панство, а через нашу близькість зникнемо як народ, зіллємось з москалями. А турки і віру іншу мають, і мову відмінну, і не стараються їх нав'язувати нікому, тож ми за їхньою спиною і себе збережемо, і Україну як окремішнє панство.

— Чого ж тоді, Петре, ти знову кинувся до Москви?

— Побачив, що султан не зможе дати нам того, чого хочемо, бо ж Туреччина не справиться з Польщею й Москвою, яких Ордин-Нащокін будь-що-будь хоче побратати. Але цареві й боярам такі люди, як я, гірше гіркої редьки. Їм вигідніші самойловичі. Не рейментарі, не політики, а плазуни. Ти ж теж цареві як більмо на оці.

Сіркові згадалося, як його везли в Сибір, тримаючи в чорному тілі, царські посіпаки. Боліли м'язи, кістки, гуло в голові, а вони гейкали, гейкали, гейкали. Він кріпився, не подавав вигляду, що вибивається з сил, перемагав судому й біль, брав посіпаків на кпини, а

сам шпетив і шпетив себе, що так по-дурному вскочив у пастку, що осиротив січовиків. «Вони ж першому горлохватові піддадуться, аби лише пообіцяв медові ріки... Як Брюховецькому піддавалися, як Суховію, як Ханенку». І картав себе, картав. І в дорозі, і в Тобольську.

— Не вішай голови, отамане,— почав підбадьорювати його місцевий козак.— І в Сибіру люди живуть. Тебе ж не «в службу» заслали, а на «посад».

— Один біс,— відповів йому Сірко.— У нас, на Україні, кажуть: не вмер Данило, то болячка задавила. Для мене Сибір — клітка. А птах у клітці хіба живе? Скніє, друже!

— Тоді, якщо так, тікати треба, отамане.

— Самому важко.

— А хто ж сам тут тікає? Сам у Сибіру пропадеш. А вдвох, утрьох можна.

— Може б, пане-брате, ти...

— Ти, отамане, не дивись, що я служива людина. Я ж козак...

— Козак, та не січовик, не вільний птах.

— Що не вільний, отамане, то не вільний. Сама тільки назва — козак. А живеш — гірше селянина. І ратне діло, і рибу лови на государя... А ще городове діло, а ще годова служба... Ох-хо-хо... І вгору глянути ніколи. А не послухаєшся або ж, не дай Боже, прошпетишся — зашмагають до смерті.

— Невже й козаків б'ють?

— Ще й як, отамане. А я ж... уже раз спробував канчуків...

— Ти? І за що? Такий меткий...

— Ех, отамане, отамане... Одному тобі й зізнаюсь... Не той я, за кого себе видаю. Не Семен Іванов я, а Матвій Фролов. Як зазнали ми невдачі під Симбірськом...

— То ти із Стенькою Разіним бояр громив?

— Атож, отамане,— роззирнувся козак.— Ще й як!

— Жаль, жаль,— в задумі мовив Сірко.

— Кого жаль, отамане? Бояр? То ж нелюди.

— Та ні, не про бояр річ. Жаль, що мені не вдалося із ним зустрітися...

— Стенька орел! Другого такого не буде вже. Коли б де тільки об'явився, я на крилах полетів би до нього... Так ото, як розбили нас, почали ми відходити по Волзі вниз. Та біля Самари наш загін рознесли в пух і прах. Ну, хто лишився в живих — подались куди очі дивлять-

ся. Я теж зумів чкурнути. Та не надовго. А як потрапив до рук карателям, видав себе за яїцького козака. Ну й дістав канчуків. Не пам'ятаю вже скільки, бо зомлів. Ледве вичухався. А звівся на ноги — в Сибір.

— Он ти який! — зрадів Сірко.— А я думав — царський служака.

— Мені б, отамане, тільки надійного попутника,— так і махнув би назад. Дорогу я знаю.

— То, може, разом?

— А що? Гарна думка. З тобою, отамане, бачу, в дорогу вибиратись не страшно.

Вони й про час утечі домовилися, і харчів на дорогу припасли, і зброєю обзавелися... Аж тут виклик до воєводи... Довелося розпрощатися з Фроловим. Аж заплакав козак.

— Не печалься, Матвію. У нас кажуть: козак не без долі, дівка не без щастя.

— Але ж щастя з нещастям в одних санях їздять.

— Нічого. Надійся, козаче, на краще.

І знову дорога, дорога, дорога. Цього разу — назад. А Матвій Фролов лишився. Та, мабуть, ненадовго. Не може бути, щоб такий козарлюга довго в ярмі ходив.

— Чого замовк, Іване? Стомився, чи що? — нагадав про себе Дорошенко.

— Ти й досі тут, Петре? — здивувався Сірко.— І стомився, і ні. Згадався той 1672 рік... Жученко, Сибір...

— Як зловтішався тоді Самойлович. Як радів. А коли почув, що цар дав наказ повернути тебе назад, то занепокоївся так, що, кажуть, днями нічого не їв, ночами не спав. А потім відрядив до Москви ніжинського протопопа Семена з проханням затримати тебе й не пускати на Україну.

— Не вийшло в поповича, Петре. Не помогли йому наклепи. Хотів цар чи не хотів, а відпустити мене назад мусив. Наступ турків, втручання Яна Собеського, прохання запорожців...

— Коли б мене тримався — ні Сибіру, ні Вятки не було б...

— Хто знає, Петре. Думаю, не було б їх тоді, коли б ти не хана й султана на поміч покликав, а знедолений люд на ноги підняв...

— Той люд мені день при дні у Вятці сниться...

— І ті десять тисяч посполитих, що з Побужжя й Подністров'я на Лівобережжя прямували й стрілися тобі?

— Які це, Іване? Щось не пригадую...

— Невже, Петре? А згадай, як тобі стрілися біженці, десять тисяч біженців з-над Дністра й Буга, що рятувалися від навали твоїх спільників. Ти наказав їм повертати назад, вони не послухали тебе й попрямували далі, ти розлютився й наказав найманцям провчити непокірних. Усіх, хто став боронитися, твої людолови порубали, а решту — продали в турецьку неволю...

— О Боже! — обхопив руками голову Дорошенко, страшно застогнав.— Ти й про це знаєш... А ти, Іване, ти хіба не вирубав тих, хто захотів повернутися до Криму?

— То ж були туми, Петре, а не українці.

Дорошенко нічого не відповів на ті слова. Він опустив обсипану сріблистим попелом голову, задумався. Помовчали якусь мить. Потім Дорошенко заговорив знову:

— І ти, Іване, і я про Україну, про люд її нещасний говоримо, один одному докоряємо, а все то... злість, що нуртує у наших грудях через невдачі, вивергає ті безрозсудні слова. Звісно, коли б усі — і Пушкар, і Богун, і ти, Іване, і зосталі старшини, полковники насамперед, підтримали були Івана Виговського, то не було б ні Андрусівської угоди, ні чигиринських походів, ні руїни. Гуртом ми змусили б і царя, і бояр поступитися. Ну... хай не втямкували, чого хоче Виговський, так був же Яким Сомко. Зрештою, про те саме мислив і я... Не в Варшаві, не в Бахчисараї, не в Стамбулі наш порятунок. Коли живемо серед вовків, не серед них треба шукати захисту, а серед таких же християн, як і самі. До Москви народ звертає свої погляди. Тож туди й нам треба тягнутися. Але — брататися, а не плазувати, забігати ласки у бояр, цілувати їм руки чи то й патинки, як це робив Брюховецький та й Самойлович чинить... Україна за батька Хмеля доброхіть злучилася з Москвою, тож має бути її сестрою, а не служницею. Ми хочемо мати свої порядки, а вони хай мають свої. Хай бояри порядкують у своїх вотчинах, а до України — зась! Не літай, вороно, в чужі хороми або: не сунь носа до чужого проса! Отак, Іване.

— А хіба я, Петре, все життя не за це боровся?

— Думаю, Іване, що нащадки своє слово таки скажуть: одних справедливо відзначать, вшанують, інших — проклянуть. Ми ж не тільки про себе дбали, а й про них.

Дорошенко зник, а в сутіні знову хтось забовванів — цього разу якийсь блідий, невиразний.

— А це ще хто там? — отямившись, по хвилі запитав Сірко, приглядаючись до постаті, що стовбичила в кутку.

— Це я, Іване Дмитровичу, Гедеон — Георгій Венжик Хмельницький, князь сарматський і гетьман запорозький.

— Ох-хо-хо, чого ти тільки не накрутив, Юраську. А батько ж твій підписувався просто і ясно: Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького, або ще: Богдан Хмельницький, рука власна.

— То ж батько,— зітхнув Хмельниченко.— Йому було легше...

— А звісно. Підчихвостом турецьким він не був. Що ж ти хочеш, Юраську, від мене?

— Як тільки Бог подвигнув серце непобідимого цісаря турецького, трьома частинами світу володіючого, дарувати мені волю і затвердити гетьманом і князем України, я сьомого квітня 1677 року, як тільки турецьке військо під орудою Ібрагім-паші, прозваного шайтаном, рушило на Україну, аби захопити Київ, написав тобі, Іване Дмитровичу, листа, де пропонував прихилитися до мене й вирядити посольство...

— Твої посланці, Юраську,— згадав Сірко,— зажадали, аби я з січовиками виступив назустріч князеві, який вступає в своє панство.

— А хіба не так, Іване Дмитровичу?

— Юраську, Юраську! Хіба ти тоді не розумів, що булава не іграшка, не цяцька, а ознака високої влади? А про яку ж владу можна було говорити, коли ти не владен був сам, без турецьких наглядачів, сходити у нужник? Народ прокляв тебе під час твого першого гетьманування, як же він міг прихилитись до тебе тоді, коли ти вів на рідну землю її одвічних ворогів? Після прочитання твого універсалу січовики закричали: «Турки хочуть з нами вчинити так, як з уманцями. Хочуть виманити частину наших у степ, а решту в Січі полонити і нашого Коша зруйнувати. Не вийде!» Одначе після тривалих суперечок ми вирішили не плювати тобі в очі, а розпочати з тобою перемови, сподіваючись викупити своїх товаришів, які потрапили в полон до татар у Ладижині.

— Твоїх посланців, які добивалися до мене, привели до Ібрагіма-паші. Він сказав їм: «Признайте Юрія Хмельницького князем України — і тоді ні запорожцям, ні українському народові турки й татари не чинитимуть ніякої ворожості». А я послав тобі нового листа,

де запевняв, що всі права й вольності для козацтва будуть збережені, обіцяв волю запорожцям-бранцям.

— Ха-ха-ха, Юраську! А чого ж були варті твої обіцянки?

— Коли б не Ібрагім-паша...

— Отож-бо й воно, Юраську! Коли б не Ібрагім-паша, коли б не інші живолупи нашого народу, розбійники з битого шляху, лакузою в яких ти став.

— Та... та...— почервонів Хмельниченко.— Та чи ти знаєш, отамане, що за такі слова, за вішання собак на князя України тебе можуть потягти на дибу?

— Овва, Юраську! Чи не забагато береш на себе?

— За моєю спиною, отамане, грізна сила стоїть. Вона спроможна стерти з лиця землі і твою Січ, і Самойловича, і...

— Не забувай, Юраську, султан уже намагався стерти з лиця землі Січ і що з того вийшло. Не забувай, чим скінчилися чигиринські походи!

Хмельниченко засмикався, за хвилину змалів, став схожий на жалюгідного жебрака.

— Ех, Іване Дмитровичу,— промимрив він,— ти й досі не можеш втямкувати, що я вів турків не грабувати й плюндрувати Україну, а визволяти її від польських панів і московських приблуд...

— Хай я не можу, не здатен, Юраську, втямкувати, але чому ж увесь посполитий люд тікав од твоїх визволителів, як від чуми? Чому ж він допомагав отим, як ти кажеш, московським приблудам їх бити?

Не встиг Юрась відповісти, як його відсторонив кремезний, товстолиций Іван Стягайло, зіпонув сердито:

— Що це ти, Іване, слухаєш цявкання цього нікчемного цуценяти? Воно ж, злигавшись із бусурманами, доплюндрувало все, що не встигли сплюндрувати інші вболівальники за долю України, перетворило Правобічну Україну на руїну, знищило з Кара-Мустафою навіть нашу столицю Чигирин. Жени його геть!

Поряд із Стягайлом з'явився Олекса Борода з величезним лантухом, вайлувато затупцяв, розв'язуючи його.

— Ліпше, батьку, ніж слухати його, дозволь...

Хмельниченко заверещав не своїм голосом і зник. Зникли й Стягайло з Бородою. Кімната опустіла, одначе Сіркові здалося, що в сінях ще хтось тупцюється. Він прислухався, приглянувся пильніше. У прорізі напіввідчинених дверей стояла висока, стрункa, сивочола жінка з глибоко запалими чорними очима, що тоскно посміхалися.

— Мамо? Це ви? — скрикнув Сірко.

— Я, синку, я,— обізвалася вона й заспішила до нього, підійшла до ліжка, відкинула край овчини, присіла, взяла за руку.

Сірко відчув, як із шкарубкої долоні матері струменить ніжне тепло, переливається в його руку, виповнює його всього — і йому стає тепліше, спокійніше, легше.

— Чого ж це ти, синку, в постелі валяєшся досі? — запитала вона, і в кутках її вуст затремтіло густе павутиння темнуватих зморщок.— Уже сонце давно зійшло, люди в поле пішли.

— Щось нездужаю, мамо,— зізнався Іван.— Уже й забув, який тиждень лежу. Зовсім зледащів. До вітру вийду — та й знову в постіль.

— Знахаря треба кликати, сину. А мо', шептуху? Баба Мокрина як пошепче, то всякий біль мов рукою зніме.

— Кликали, мамо, хлопці і знахаря, і лікаря привезли. Кожен день по кілька разів навідується, а зарадити нічим не може. Настав мій час, мамо. Видно, доля поскупилася відміряти мені більше.

— Це ж скільки тобі, синку? Я й забула вже.

— Та ж п'ять років на восьмий десяток, мамо.

— А я в п'ятдесят... І тато зарані пішов на той світ...

— Я відомстив, мамо, за вас і Вишневецькому, і зосталим панам. Не один з життям розпрощався.

— Чула я, сину, чула. Кажуть, ти й бусурманам осоружним доброго чосу даєш.

— Давав, мамо. Бив їх усе життя, аж пір'я летіло...

— Кажуть люди, що татарські матері твоїм іменем дітей лякають?

— Таж кажуть,— згодився Сірко.

— То погано, синку. Добре, коли бояться, але й поважають.

— Від татарина, мамо, нам поваги нічого чекати. Поки вони будуть здобичниками, з ними у нас ні миру, ні дружби не буде. Наші рейментарі не раз з ними у спілку вступали. І Богдан Хмель, і Іван Виговський, і Петро Дорошенко, і пройдисвіти всякі. А чим все кінчалося? Ясиром, мамо. Хани й слова не дотримували, й зраджували не раз, навіть батька Хмеля, і полонених кожного разу старалися набрати тисячі. Поки Кримське ханство буде хижаком, добра не буде. Правда, не всі так думають... Одна жінка казала мені, що у всіх бідах

козаки винні, а найбільше я. Аби ми не робили походів на Крим, то й татари на нас не нападали б...

— Свят, свят, свят,— перехрестилася мати.— І де вона така, недоумкувата, взялася на нашій землі? Невже вона сліпа, глуха?

— Скнара вона, мамо. Багатство очі засліпило...

— Люди, синку, кажуть, аби наші старшини й рейментарі менше гризлися між собою, менше дбали про свої вигоди, а більше діяли заодно, то вже давно той Крим до рук прибрали б і татар у шори взяли б...

— Я й сам такої думки, мамо. Правда, Москва — це й донські козаки, з якими ми завжди заодно; це й стрільці, з якими мої хлопці не один рік вкупі воювали і проти татар, і проти турків, і проти польської шляхти; це й бояри, з якими до чогось домовитись — все одно, що воду в ступі товкти; це й цар, яким бояри крутять, мов циган сонцем. А в бояр та в старшини нашої, мамо, апетити не однакові. Старшина сама хоче хазяйнувати на Україні, а бояри ні з ким ні владою, ні достатками ділитися не збираються.

— Тугодуми, та й тільки. Живуть сьогоднішнім днем, а про будуччину й гадки не мають,— сказала мати й зітхнула.— А як сім'я твоя, синку? — перевела мову на інше.

— Під Харковом, у Мерефі. Там Софія з синами. А дочки — одна за Іваном Артеменком, я йому хутірець біля Мерефи подарував, а друга — за Іваном Сербином. Теж в Артемівці живуть. А втім, мамо, давно я там був, давно їх бачив. Чи живі-здорові? І сам не знаю. Послав оце хлопців, попросив провідати їх. Чекаю, коли повернуться. Чомусь тривожуся. Мо', захворів хто з них? Мо', із Софією щось трапилось?

— Не зводь себе, синку. Бог милостивий, усе буде гаразд. Лікуйся, видужуй. Один ти в мене зостався. Дем'янка жаль. Дуже жаль.

— Мені теж, мамо. Славний козак був...

Мати нахилилась, поцілувала сина в чоло й безшумно зникла.

— Не заплющуй очі,— почулося збоку.

Сірко напружився, повернув голову ліворуч: біля нього стояв Дем'ян. У білому жупані, в смушевій шапці з червоним шликом, у зелених шароварах. Чорний смолистий оселедець, вибившися з-під шапки, прикривав ліве вухо.

— І ти, Дем'яне, тут? — здивувався Сірко, не маючи сили відірвати очі від шиї брата, яку опоясував сизий рубець.

— І я тут,— бліде видовжене обличчя брата ледь помітно усміхалося.

— Чому ж не підійшов при матері?

— Не хотів, аби вони побачили рубець на шиї. Вони й так, коли почули про мою смерть, тяжко плакали.

— Я теж плакав, Дем'яне. А потім мстив. Жорстоко мстив. А коли опам'ятався, жалів... тих, кого зарубав згарячу...

— А татари не жаліють. Пораненних, хворих, немічних убивають, молодих і здорових у полон забирають.

— Татари, Дем'яне, теж люди. І, мабуть, не їхня вина, що вони такі. Такими їх робить життя. Дехто каже: вирубати їх до ноги, щоб і сліду не лишилося — і буде на Україні мир і спокій. А хіба можна так? Хіба це по-християнськи? Вони ж теж люди. Вони ж народ. Знищити їхнє гадюче кубло — це так, а їх...

— Коли нищать кубло, Іване, то гинуть і гадюки...

— Ні, брате. Кубло можна знищити, викуривши, сиріч вигнавши його мешканців...

— Сил у нас малувато. А польські пани...

— Польські пани, брате, нам не помічники. Їм аби нас у шорах втримати. А нападати татар на нас їх не обходять. Навіть тішать, бо ж ми всі свої сили тратимо не на боротьбу із шляхтою, а на відсіч людоловам.

— Мабуть, коли б не польські пани, то ми давно здобичникам носа втерли б.

— А турки, брате? Мабуть, коли б Москва по-справжньому... Та що це? Брате, де ти? — Одначе, як не вдивлявся Сірко в темінь, що заволокла все поспіль, ніякого побачити не міг.— І не наговорилися навіть цього разу, брате,— із жалем мовив і заплющив очі.

Розділ 32
СТЕЖКАМИ МИНУВШИНИ
Спомини Івана Сірка

Спомини — як сни. Крутяться в голові, мов метелики перед свічкою. Одні зникають, інші виплива-ють з темряви. У Сірковій затуманеній недугою голові вони вже який день теж крутилися, змінювалися, ремішувалися, набирали навіть чудернацьких рис.

Перед ним проходило все життя, воскресали найдавніші події, люди, з якими стрічався й знався ще в дитинстві чи в юнацькі роки, яких колись, давно-давно любив, поважав, ненавидів...

І Дем'янко, і мати, і батько, і Галина, і Юхим та Уляна, і Софія, і дочки та сини. Навіть Тетяна. Всі, геть-чисто всі. І все. Січ, виправи проти татар і польських панів, і козаки, козаки, козаки...

Десятки, сотні, тисячі їх виникали перед очима. І Шевчик, і Розірвигуба, і Борода, і Темниченки... І раз у раз звучав та й звучав голос Михайла Дидаскала...

Як то вони? Чи благополучно добрався Дидаскал із Грабом до Мерефи й Артемівки? Чи вирушили вже назад?

І гетьмани. Один за одним. Згадувалися та й згадувалися. І живі, і мертві. Навіть Самойлович раз у раз спливав перед очі.

Тільки море чомусь не виникало в згадках. Хоч би ж на хвилину виринуло, хоч би ж на мить...

Коли ж то він уперше побачив ту ряхтливу глибінь, що прозорою синявою стелеться та й стелеться по боках чайки, яка безшумно лине по ній у сизу далину? Здається, в 1629 році, в те літо, коли дізнався про смерть Галинки. Так, тоді...

Перед новомісяччям увечері козацька флотилія рушила Дніпром до моря. Дружно злітали вгору весла, стрімко падали в воду — і чайки линули й линули вперед. Човни йшли в суворому порядку: попереду — два з розвідниками, за ними — отаманський з корогвою, а потім — решта всі, один за одним.

Розвідники й отаман Тарас Трясило зірко вдивлялися в темноту. Одначе довкруж панувала німотна тиша.

Поволі спливла ніч. Та ось удалині забовваніли фортечні мури. Отаман подав знак. Козаки передніх човнів, що тягнули стовбури величезних дерев, відв'язали їх і пустили самоплавом уперед. Чайки пірнули під густу стіну очерету, завмерли. Не обзивався ніхто з козаків, усі напружено чекали. Мовчки стовбичив на своєму човні й отаман, приклавши руку до вуха.

Раптом глуху темінь прорізали яскраві спалахи обабіч річки, осявши фортечні мури. Долинув гуркіт гармат. За першим залпом пролунав другий, а далі гарматна стрілянина злилася в суцільний гул. Клекотіла вода, брязкотіли ланцюги, якими річка була перетята від однієї фортеці до другої, а ядра падали й падали в Дніпро. Запорожці мовчки чекали кінця канонади, щасно усміхалися. Іван теж радів, потираючи руки.

Нарешті стрілянина почала вщухати. Почекавши якусь часину, отаман звелів рушати. Першими, як і

завжди, прошмигнули розвідники. За ними поповз човен отамана, а потім і зосталі чайки.

Гирло Дніпра проминули без перешкод. Вийшли у відкрите море. Іванові перехопило дух: був зачарований безкраєю гладінню, що, прикрившись сизим серпанком, бігла та й бігла до овиду, зливалася з ним. І враз холодний, циганський піт пройняв його наскрізь. Він аж хитнувся, мало не впав у воду. Безпорадно глянув на сотника. Той зрозумів причину його страху.

— Я вже двадцять п'ятий раз іду в похід,— сказав,— і нічого. Живий, як бачиш. А спершу теж боявся, дуже боявся. Пам'ятай: від своєї долі не втечеш. Ні на морі, ні на суші. Написано тобі на роду: на печі померти — нікуди не втечеш.

Біля Тендри до них прилучилися донські козаки. Наприкінці дня розходився вітер, море захвилювалося. Важкі хмари окутали все навколо. Почалася гроза. Небо раз у раз спалахувало блискавками, вергало громами. Чайки металися на хвилях, мов тріски. Козаки не встигали виливати воду.

Ударив дощ. Усе огорнула темінь. А небо гоготіло й гоготіло, вітер дужчав і дужчав, вив, свистів, ревів, мов несамовитий. Флотилія розпалася на окремі острівці, що сам на сам боролися із знавіснілою стихією.

Іванові знову стало страшно, почуття безпорадності охопило його всього. Йому здавалося, що їхня чайка ось-ось не витримає, розпадеться на друзки — і всі вони підуть на дно. Незчувся, як почав пошепки молитися: просив Бога, аби був милостивий, бо ж козаки зібрались в похід не задля грабунку, а ради визволення з бусурманської неволі братів і сестер. Та Бог не зважав на прохання. Небо й далі лютувало. Море вирувало, шаленіло. Та зрештою блискавки стали рідшати, грім даленіти — й десь за годину гроза вгамувалася. Невдовзі розповзлися хмари, над головою повис місяць. Море, зарябіло, засріблилось.

Іван полічив чайки, що погойдувались на видноті — й жахнувся: їх було лише шість. Вони ще якийсь час німували, потім почали зближатися. Сотник Іван Сулима звівся на весь зріст, гукнув:

— Панове-товариші! Не знаю, скільки нас лишилося живих, а зібралося сюди півтори душі. Та це живі душі, тож мусимо подумати, як бути, що робити далі.

— На Цареград іти!

— Мало нас. Бусурмани, як блощиць, передушать!

— Ніхто в Цареграді нас не жде. Буря ж яка була!

Іван Сулима заговорив знову:

— Галасувати нічого. Діло робити треба спокійно. Я теж думаю, що треба йти на Цареград, бо й справді там нікому й на думку не спаде, що ми можемо з'явитися через день після бурі.

— Правильно, Іване!

— Будь, Іване, за отамана!

— Знову загелготіли, мов голодні гуси,— обурився Чуб.— Я теж думаю, що треба обрати отамана. То кого хочете, панове-товариші?

— Іване, не комизься! Тебе ж назвали!

— Івана Сулиму отаманом! — кричали то тут, то там.

— Веди нас, Іване!

— Я, панове-товариші, старуватий уже... Поганувато бачу,— почав для годиться відмовлятися Сулима.

— Не бреши, Іване!

— Не плети дурниць!

— Я,— панове-товариші, у школах не вчився, ні читати, ні писати не вмію,— знову почав відмовлятися Сулима.— Та й характер у мене поганий!

— Не роби, Іване, з губи халяву! Не вигадуй!

— Я, панове-товариші, негідний отаманом бути: в михайлик люблю заглядати. З оковитою ніяк розпрощатися не можу.

— У морі пити не будеш! Досить хитрувати!

Козак, що сидів позаду Івана, відірвав од сорочки рукав, розправив його, прив'язав до весла, підняв угору.

— Тримай, корогву, отамане! Веди нас далі!

Сулима розправив вуса, пригладив оселедця, набрав поважного вигляду, тріпонув корогвою.

— Вперед, браття! На Цареград!

Дихнув попутний вітерець. Козаки підняли вітрила — й човни ринули вперед. Веслували, як і завжди, в три зміни, тому наступної ночі були біля Галати.

Козаки вдарили з фальконетів по берегу, потім дали залп з рушниць, а тоді — одні хлинули на берег, а інші — на галери, що стояли в гавані. Яничари сипонули назустріч, та хіба можна стримати козаків, які летять, мов очманілі, рубають усе підряд, раз у раз стріляють із пістолів?

Триста невільників, що ниділи на галерах, стали тоді вільними. А ще сотню козаки визволили в місті. Повертались назад, мов на волах. Перевантажені чайки ледве повзли. Тримались берега, щоб легше було уникнути погоні.

А яничари не забарились. Султан вирядив навздогін запорожцям п'ятнадцять каторг, на кожній з яких було по триста вояків. Недалеко від Созопольського монастиря каторги нагнали січовиків. Отаман віддав наказ повернути до берега й заховатися між острівцями. Яничари оточили козаків звідусіль. Розгорівся запеклий бій. Туркам удалося захопити чайки й полонити половину козаків. Решта запорожців зуміли добратися до берега й заховалися за мурами монастиря.

Болгарські ченці допомагали їм. Вісім днів і ночей боронилися вони за стінами монастиря. Хоч як старалися яничари, нічого вдіяти не могли. Всі підступи до стін були всіяні трупами, а козаки й не думали здаватися. У підвалах монастиря було чимало пороху, рушниць і пістолів, а також їстівних припасів, тому обложенні не відчували недохвату ні в чому.

Кам'янистий берег не дозволяв яничарам ні рити шанці, ні робити підкоп. Вони рубали ятаганами кущі й гілля з дерев, плели щити й загорожі і з допомогою них намагалися підійти до мурів, та ядра й кулі козаків діставали їх і за тим захистом.

Серед козаків було немало поранених, але жоден не кинув мурів. Ченці мастили їм рани маззю, перев'язували полотняними бинтами, поїли цілющим зіллям — і вони всі продовжували битися з ворогом. Під кінець яничари, прикрившись гіллям, підтягли до мурів стовбур величезного дуба й почали бити ним у стулки. Брама захиталася, затріщала. Ще хвилина, ще мить — і вона розлетілася б на друзки, та з галер, що стояли біля берега, пролунав сигнал тривоги. Яничари кинулися до кораблів. Обложені не могли повірити своїм очам, стали роззиратися й помітили, як до турецької флотилії наближаються козацькі чайки. То були зосталі вісімдесят човнів, яких буря загнала аж до Варни, де вони цілий тиждень гоїли рани, а це знову Тарас Трясило вів їх до берегів Туреччини. Турецькі каторги стали розвертатися, щоб тікати, але було пізно: чайки перетнули їм шлях до відступу.

Спалахнув бій. Козаки оточували звідусіль каторги, кидали вгору мотузки з гаками на кінцях, чіплялися ними за борти й швидко повзли вгору. Дві каторги, оточені козаками, зразу ж потрапили до їхніх рук. Усі яничари, що лишилися в живих, здалися. Удалося відбити й захоплені ворогами чайки та сто п'ятдесят січовиків і донців, що потрапили були в полон. Зосталі тринадцять каторг прорвалися крізь заслон і поспішили до Цареграда...

2 Знову глибока тиша виповнює кімнату. Тільки за вікнами щось стиха шумить. Море? Аж ось і воно спливає перед очі. Сяйливе голубе безмежжя злегка погойдується, стиха хлюпочеться. Дрібні хвилі починають рости, більшати, здійматися вище й вище. За хвилину вони стають величезними валами, що один за одним летять на берег, розбиваються об його стрімкі кам'янисті береги й тисячами іскристих бризок виповнюють усе довкруж. І нараз із тих бризок виринає жіноча постать — висока й тонкостанна. Вона ступає вперед раз, другий. Сірко вже бачить очі, тонкі розльотисті брови.

Галина? Тетяна?

Ні, Софія. Найближча, найдорожча, найрідніша... Єдина навіки... До скону... До останньої миті...

— Це ти, Софіє?

Жорсткі обценьки зчавили серце. Раптово перехопило подих. Втрачаючи свідомість, почув притлумлений голос:

— Я, Іване, я.

— Рідна-а моя-а-а...

Знадвору крізь вікно забриніло, зарокотало:

Ой як крикне старий орел,
Що під хмари в'ється,—
Гей загуло Запорожжя,
бо до ради тнеться.
Сірко славний серед кола
Раду оглядає,
Товариство привітає...

Скрикнула Софія, кинулась до мертвого чоловіка. Впали на коліна Михайло Дидаскал і Кирило Граб, простогнали:

— Прости, батьку...

— Навіщо ж кинув нас сиротами? — опустився поряд з ними на долівку Гнат Захаров.— Хто ж захищатиме тепер нас і від бояр, і від бусурман, і від всякої іншої негіді?

А за вікном дзвенить та й дзвенить старечий голос кобзаря:

Загудів стан запорозький,
Як Чорнее море,—
Понеслися запорожці
Облавою в поле...
Ой не вітер в полі грає,
Не орел літає —
Отой Сірий з товариством
По степу гуляє!

Розділ 33
ОСТАННЯ СТЕЖИНА

Сальви на честь отамана, що впродовж чверті віку водив січовиків у походи, вчив їх і реймєнтував ними, ділив з ними радість і горе, звитяги й невдачі, запалював їх своєю мужністю й безстрашністю, радував напо легливістю й непідкупністю, сіяв у їхніх серцях зерна любові до волі й свободи, ненависті до рабства й підлоти, поваги до старших і слабших, зневаги до боягузства й зради, гримлять і лунають над Дніпровими сагами, над безмежжям Великого Лугу, над збентеженою Січчю, над принишклим степом стоголосою луною, заливають бурхливою повінню все і всіх.

Отаман, величнонімотний, прикривши червоною китайкою, пливе над морем схилених чубатих і голих голів, що в німій скорботі віддають йому останню шану. Вітер куйовдить їхні непокірні чуприни, бавиться викоханими оселедцями й припалими пам'ороззю вусами. Померкли козачі очі, посмутніли збронзовілі обличчя, скоцюрбились стрункі постаті. Стоять густими рядами, важко дишуть, німують.

А він, восково-жовтий, навіки занімілий, пливе та й пливе — і супиться небо, кутається тугими хмарами, посіває землю дрібним дощем.

Несуть батька отамана запорозькі старшини Кривоніс, Білий, Щербина, Стягайло та інші значні козаки. Туга панує й на лиці січового писаря Биховця, що невдовзі заявить у Москві: «Коли Сірко був кошовим, то від нього ніякого добра великому государю не було, а говорити йому про те явно ніхто не смів, тому що всі його чи то через попуст Божий, чи то через хитрощі якісь дуже боялися; що він було задумає, те й зробить; а коли б хто не захотів його слухатись, то відразу його вбили б, бо в колі у нас всякому вольність, і коли б на кого Сірко що-небудь затіяв, то без будь-якого слідства тут йому й смерть була б».

Приголомшену, пониклу, знічену Софію підтримують під руки Михайло Дидаскал й Кирило Граб. Печаль засудомила її лице, осуга покрила міцно стиснуті губи, сльози знебарвили виплакані очі. Вона ледве переставляє ноги.

Вперше за півстоліття Софія не може сказати жодного слова чоловікові. Інші плачуть, голосять, прикують біля домовини, а вона мов води в рот набрала,

мов утратила мову, мов забула, де знаходиться й хто перед нею похитується в домовині, оповитій червоною китайкою, яка так ріже очі.

Ще вчора там, у Грушівці, вона кричала, рвала на собі коси, голосила на всю пасіку, знетямлено гукала: «Що ж ти наробив, Іване? Навіщо кинув нас так зарані? Чому не приїхав попрощатись, сказати останнє слово хворому Романові, не вклонився могилі нещасного Петра?» Ще вчора сльози заливали їй очі, болісний крик разу у раз виривався з грудей, а сьогодні в неї не було ні сліз, ні слів. Німа, чорна, жахлива туга огорнула її всю з ніг до голови, заполонила, зробила німою.

Вона не тямить, де є, куди йде, що робиться обіч неї. Бачить лише його лице, лише червону китайку, лише схилені голови поряд з домовиною.

Ось людський потік зупиняється, домовину з марами ставлять на землю — і козацтво, схиливши голови, пливе та й пливе мимо нього, мимо її Івана. Нахиляються, цілують, шепочуть: «Прощай, батьку! Навіки прощай! Пером тобі земля!» І йдуть, ідуть, ідуть...

Ідуть сивочубі, ідуть бронзовочолі, ідуть ясноокі... Ідуть старі, літні, молоді...

А вона, торкнувшись коліньми свіжої сирої землі, стоїть біля його голови, дивиться на запалі щоки, горбкуватий ніс, синюваті губи, загострене підборіддя й нічого не бачить. Не чує ні найближчих сподвижників чоловіка, які згадують давноминулі дні, виправи в Крим і на море, бої з турецькими, татарськими й польськими грабіжниками та клянуться ніколи не звертати з шляху, яким ішов славнозвісний керманич Січі Запорозької; ні батюшки, що обіцяє йому царство небесне; ні гармат, що востанне озиваються з бійниць січової фортеці, ні рушничних сальв, що гримлять довкруж людського юрмовиська, воздаючи ясу померлому. І лише тоді, як підносять віко, щоб навіки закрити лице чоловіка, Софія падає йому на груди й тяжкий стогін злітає з її змертвілих вуст.

Михайло Дидаскал і Кирило Граб піднімають жінку на ноги, та світ меркне в її очах, і вона провалюється в темну безодню, а коли приходить до тями — перед її очима виринає свіжонасипаний пагорб землі з кам'яним хрестом на ньому. Софія знову опускається на коліна, лягає грудьми на могилу й стлумлено шепоче:

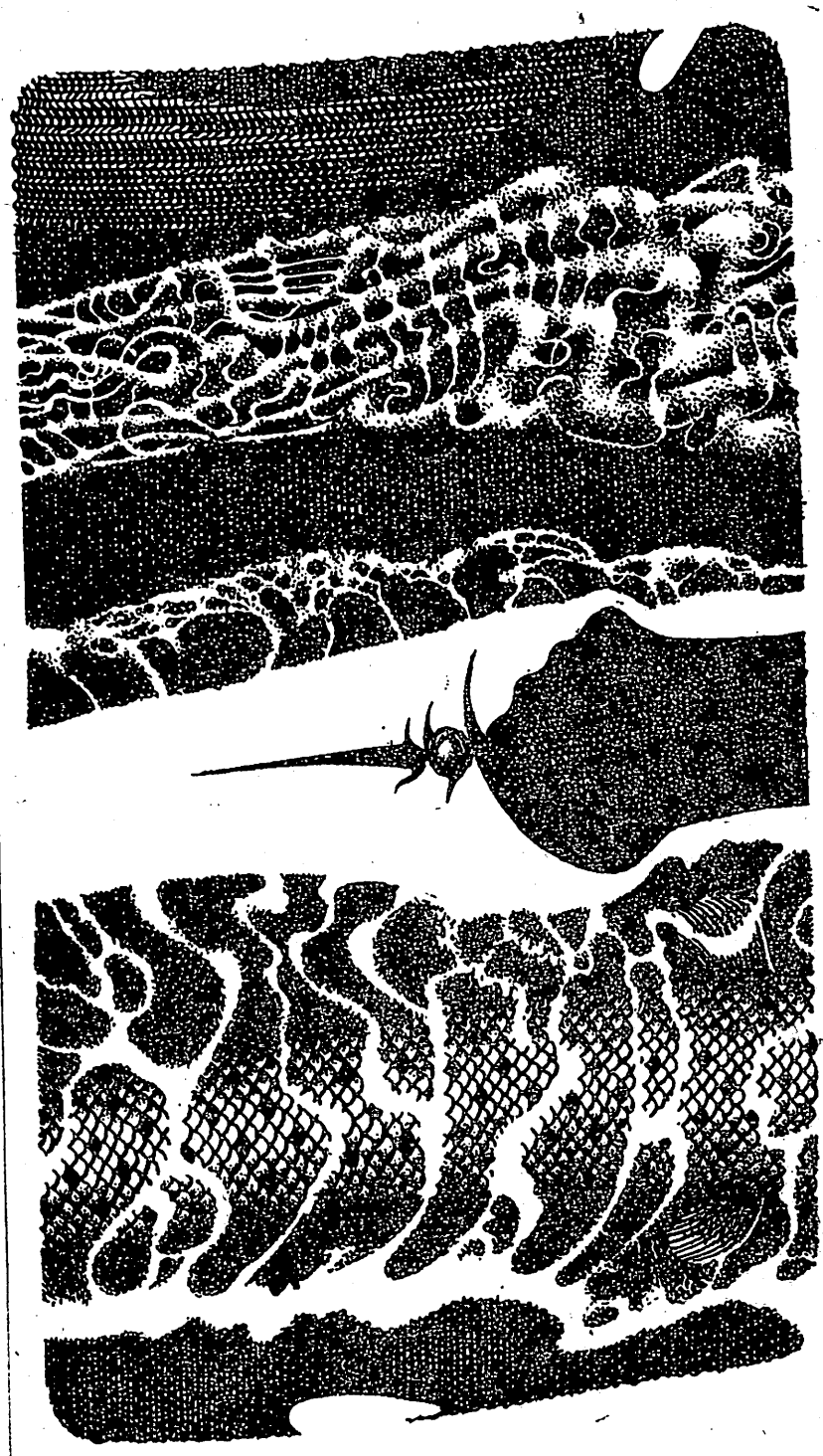

— Прощай, Іване... Навіки прощай...

Стихає дощ, сонце розриває важкі хмари, похмура тінь від них відповзає в плавні, на заводі й зарічки Великого Лугу, й незвичайна синювата яснина заливає все навкруги.

1986—1989 рр.

Пуща-Водиця — Київ — Мостище

ЗМІСТ

Розділ 1
Зустріч друзів 3

Розділ 2
Розмова з курінним 8

Розділ 3
Стежками минувшини.
Спомини Михайла Дидаскала 10

Розділ 4
Просьба Івана Сірка 17

Розділ 5
Стежками минувшини.
Спомини Івана Сірка 21

Розділ 6
Бентеги Софії Сіркової 71

Розділ 7
Стежками минувшини.
Спомини Софії Сіркової 72

Розділ 8
Стежками минувшини.
Спомини Івана Сірка 75

Розділ 9
Стежками минувшини.
Спомини Софії Сіркової 77

Розділ 10
Стежками минувшини.
Спомини Івана Сірка 79

Розділ 11
Стежками минувшини.
Спомини Софії Сіркової 100

Розділ 12
Покара 105

Розділ 13
Стежками минувшини.
Спомини Івана Сірка 110

Розділ 14
Стежками минувшини
Спомини Софії Сіркової 189

Розділ 15
Стежками минувшини
Спомини Івана Сірка 190

Розділ 16
Тривоги Мурад-Гірея 194

Розділ 17
Стежками минувшини
Спомини Івана Сірка 198

Розділ 18
Стежками минувшини
Спомини Софії Сіркової 207

Розділ 19
Стежками минувшини
Спомини Івана Сірка 208

Розділ 20
Стежками минувшини
Спомини Софії Сіркової 233

Розділ 21
Стежками минувшини
Спомини Івана Сірка 237

Розділ 22
Пригоди Олекси Бороди 247

Розділ 23
Зустріч Михайла Дидаскала з сім'єю 252

Розділ 24
Гнів Мурад-Гірея 267

Розділ 25
У Мерефі 271

Розділ 26
Розповіді Михайла Дидаскала 274

Розділ 27
Стежками минувшини
Спомини Івана Сірка 278

Розділ 28
Розмова з Семеном Палієм 280

Розділ 29
Стежками минувшини
Спомини Івана Сірка 285

Розділ 30
Зрада 290

Розділ 31
Тіні 293

Розділ 32
Стежками минувшини
Спомини Івана Сірка 305

Розділ 33
Остання стежина 312

Литературно-художественное издание
КУЛАКОВСКИЙ ВИТАЛИЙ МИХАЙЛОВИЧ
ИВАН СИРКО

Роман
Киев, издательство «Молодь»
На украинском языке

Художній редактор
О. В. НАБОКА
Технічний редактор
Т. І. СЕМЧЕНКО
Коректори
В. В. ЄВДОКИМОВА,
Л. В. СВИРИДЕНКО

ИБ № 4697

Здано до набору 29.08.91. Підписано до друку 15.01.92. Формат 84×108 1/32. Гарнітура літературна. Друк високий. Умовн. друк. арк. 16,8. Умовн. фарбовідб. 17,22. Обл.-вид. арк. 18,53. Тираж 30 000 пр. Зам. 1—353.

Ордена «Знак Пошани» видавництво «Молодь». Поліграфкомбінат «Молодь». Адреса видавництва та поліграфкомбінату: 252119, Київ-119, Пархоменка, 38—44.

Кулаковський В. М.

К 90 Іван Сірко: Роман / Худож. В. Е. Єрко.— К.: Молодь, 1992.— 320 с.: іл.

ISBN 5-7720-0668-1

У центрі нового роману відомого українського історика й письменника — крута і яскрава доля славнозвісного кошового Війська Запорозького Івана Сірка.

ББК 84Ук7

К $\frac{4702640201—009}{M\ 228(04)—92}$ 34.92

Видавництво «Молодь» пропонує:

Спитайте нині першого-ліпшого читача, хто такий Адріан Кащенко (1858—1921), і він скаже: я не знаю. А був час, коли в середовищі людей, які цікавились долею України, її літературою та історією, не читати Кащенка вважалось поганим тоном.

На початку нашого століття його книги, погано відредаговані, видані на абиякому папері, заполонили загальноукраїнський ринок. Тодішній читач не виявляв вибагливості до поліграфічного виконання книжок, його більше цікавила правда про свій народ, якою письменник наснажував динамічні і не дуже обтяжливі за кількістю сторінок повісті.

В роки культу і застою на його твори було накладено категоричне табу.

І ось майже через шість десятиліть мовчання А. Кащенко знову заговорив до своїх читачів: наймолодших і тих, хто щось пам'ятає про нього ще з літ своєї юності.

До книги «Під Корсунем» увійшли кращі історичні повісті Адріана Кащенка.